પ્રાક્કથન

આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય અને ભાષામા સપાદનસશોધન યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે કરાવી પ્રકાશિત કરવાનુ કાર્ય ફાર્બસ ગુજરાતી સભા આરભથી જ કરતી આવી છે અત્યાર સુધીના સભાના પ્રકાશનોમા સદ્ગત નરસિંહરાવના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, ગ્રીઅર્સનની ભારતીય ભાષાસમીક્ષાના ગુજરાતી વિભાગની ભૂમિકાનો અનુવાદ, હેમચદ્રની દેશીનામમાલા તથા શાસ્ત્રીજીની ગુજરાતી રૂપરચના પ્રાચીન ગુજરાતી અને અપભ્રશના અધ્યયનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ અપભ્રશના અભ્યાસને વેગ આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત કરવામા આવ્યું છે ગુજરાતી વગેરેના ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે અપભ્રશનુ મહત્ત્વ અને અપભ્રશ માટે હેમ-ચદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રશવિભાગનુ મહત્ત્વ જાણીતું છે પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષાશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ભાયાણીએ ખૂબ પરિશ્રમ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ ઇતર અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બને એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યુ છે ખાસ કરીને ભૂમિકામા આપેલી અપભ્રશ સાહિત્ય અને ભાષા વિશેની મૂલ્યવાન સામગ્રી આટલા વ્યવસ્થિત રૂપમા ગુજરાતીમા પહેલી જ વાર અપાઈ છે પૃષ્ઠમર્યાદાએ તેમને અહીં વધારે વિસ્તાર કે ઊંડાણમા જતા રોક્યા છે પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી જેટલે અશે અપભ્રશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા રસ વધશે તેટલે અશે તેનુ પ્રયોજન સિદ્ધ થયુ ગણાશે

જૂન ૨૦, ૧૯૬૦

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રસ્તો,
મુબઈ ૪

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
માનાર્હ મત્રી
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

પ્રાસ્તાવિક

અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનું અર્વાચીન અધ્યયન ચાળીશપચાસ વરસથી આગળ નથી જતું. ૧૯૧૮ સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યું ન હોવાથી વ્યાકરણ વિષયક અને ભાષાદૃષ્ટિએ માહીતી આપવા પૂરતા જ પ્રયત્નો થતા. એ પછી હસ્તપ્રતની યાદીઓનું અને મહત્ત્વની કૃતિઓનું સંપાદન વધતી ઝડપે થવા લાગ્યું, અને ભાષા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અધ્યયન વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ બનતુ ગયું અપભ્રંશસંબંધી પ્રાચીન વ્યાકરણોના સંપાદન વગેરેના વિષયમાં હોર્નલે, પીશલ, ગ્રીઅર્સન, ત્રિવેદી, ગુલેરી, દેસાઈ, વૈદ્ય, નીતી-દોલ્ચી, ઘોષ વગેરેએ; વ્યાકરણના વિષયમાં પીશલ, યાકોબી, આલ્સડોર્ફ, એજર્ટન, ગ્રે, તગારે, નીતી-દોલ્ચી, સેન, ભાયાણી, શ્વાર્ત્સશીલ્ટ વગેરેએ; ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ હોર્નલે, ભાંડારકર, બીમ્સ, ગ્રીઅર્સન, બ્લોક, ટર્નર, તેસીતોરી, ચૅટર્જી, ટર્નર, નરસિંહરાવ, દોશી વગેરેએ; શબ્દકોશના વિષયમાં પીશલ, બ્યુલર, બેનર્જી, રામાનુજસ્વામી, શેઠ, એજર્ટન, આલ્સડોર્ફ, યાકોબી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનના વિષયમાં પંડિત, યાકોબી, શહીદુલ્લા, મોદી, ગાંધી, શાસ્ત્રી, આલ્સડોર્ફ, ઘોષ, વેલણકર, જૈન, વૈદ્ય, ઉપાધ્યે, જિનવિજયજી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિત્યને લગતી માહીતી, ઇતિહાસ ને ઇતર ચર્ચાના વિષયમાં દલાલ, યાકોબી, ગાંધી, પ્રેમી, ગુણે, આલ્સડોર્ફ, જૈન, દેસાઇ, જિનવિજયજી, શાસ્ત્રી, ભાયાણી, કોછડ, ઘોષાલ, કાત્રે, દ ક્લીસ વગેરેએ કામ કર્યું છે.

અપભ્રંશના પ્રાચીન વ્યાકરણસાહિત્યમાંથી જે છૂટકતૂટક આપણી પાસે જળવાઈ રહ્યું છે, તેમાં હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો અપભ્રંશ વિભાગ સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને મહત્ત્વનો છે. ગુજરાતી, હિંદી વગેરેના ઉદ્ગમની દૃષ્ટિએ જેમ તેનું ઘણું મૂલ્ય છે, તેમ તેમાં આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણપદ્યોની સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ જેવી તેવી નથી.

હેમચંદ્રના વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગ(કે ખાલી ઉદાહરણો)નું, અલગ સ્વરૂપે કે પ્રાકૃતવિભાગ સાથે, ઉદયસૌભાગ્યગણિએ સંસ્કૃતમાં, પીશલે જર્મનમાં, વૈદ્યે અંગ્રેજીમાં, ગુલેરીએ હિન્દીમાં અને મો. દ. દેસાઈ, હી. ર. કાપડિયા, કે. કા. શાસ્ત્રી તથા જ. પટેલ અને હ. ભૂચે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરેલું છે. કેટલાક પદ્યોનો અર્થ ચર્ચતા કે ઘટાવતા છૂટક પ્રયાસો પણ આલ્સડોર્ફ, બેચરદાસ, દ ક્લીસ વગેરેએ કર્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રયાસ પણ એ જ દિશામાં છે. સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ, સંસ્કૃત શબ્દાર્થ તથા છાયા, ગુજરાતી ભાષાંતર, ટિપ્પણ; અપભ્રંશ ભાષા,

સાહિત્ય અને હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને લગતી ભૂમિકા, ઉદ્ધૃત પદ્યોનાં સમાન્તર પદ્યો અને શબ્દસૂચી : એટલી સામગ્રી આપી છે. મુદ્રણ ઉતાવળે કરાવવું પડ્યું હોવાથી કેટલીક અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા માટે હું શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો— અને વિશેષે કરીને તેના માનાર્હ મંત્રી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનો ઋણી છું. નિર્ણયસાગર પ્રેસના કાર્યકર્તાઓના સહકાર વિના તથા સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી. પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલના રસ વિના આ કાર્ય સરળતાથી પાર ન પડયું હોત.

આશા છે પ્રસ્તુત પ્રયાસ અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અને પ્રોત્સાહક નીવડશે.

વિલેપાર્લે
૨૦ મી જૂન, ૧૯૬૦

હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણી

અનુક્રમ

'અપભ્રંશ વ્યાકરણ'ની શુદ્ધિવૃદ્ધિ

સભા તરફથી પ્રકાશિત 'અપભ્રંશ વ્યાકરણ'ના કેટલાક ઝીણામોટા મુદ્રણદોષોની શુદ્ધિ તથા કેટલુંક વધારાનું ટિપ્પણ નીચે આપ્યાં છે.

ભૂમિકા: પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧	૨૫	નથી.
૩	૧૫	નેવું
૧૨	,,	આધ્યાત્મિક
,,	૨૯	જણારો
૧૩	છેલ્લી	પ્રભાવ
૧૬	૪	'જે' બોલાવી
૧૮	૨૧	સંદેશરાસકની
૨૧	૩	દ્વિવિધ
,,	૯	'એ
,,	૧૨	છે'
,,	૧૭	'અરે
,,	૧૮	હશે'
,,	૨૫	કર્યું'
૨૪	છેલ્લેથી ૩	ઉચ્ચારણાદિમાં
૨૫	૧૬	સ્થપાઈ
૨૬	૯	હોવાનાં
૨૭	૨૧	દોહાઓનો
૨૮	૨	ભાવિતમ્
૩૦	૭	ઔષ્ઠ્ય
,,	૨૧	>'સૂ'
૩૩	૬	કીલદિ, ધડદિ, જોએદિ,
,,	૭	તિદસ, પ્રયાવદી, મદિ,
,,	૨૨	'અપ્પીકી' અહીં નહીં, પણ પં. ૨૫ માં 'નીસાવઁણ્ણુ' પછી જોઈએ.
૩૫	૫	ભુકીસ્
૩૬	૬	'ધડદિ' ઉમેરો
૪૩	૨	'ડિ'
,,	૧૫	આપેલાં છે.
	,,	'ખંધાઇઁ' (૩૩૪) પછી ઉમેરો: 'ડંબરઇઁ' (૪૨૦.૩), 'મણુરહઇઁ' '(૪૧૪.૪)'
,,	૨૧	• ઉમેરો: 'અદ્દા' 'વલયા' 'પુટ્ટ' (૩૫૨)

૪૫	૧૨	દિટ્ઠે
૪૯	૧૯	૩૫૬.
„	૨૦	વિણ, તૃતીયાને યોગે. જુઓ સૂચી.
૫૧	૧૫	ધ્વજ
મૂળ ગ્રંથ		
૧	૧૫	છેલ્લા;
૧૧	ઊંધી	खण्डे
૧૨	૨	'द्वे खण्डे
„	૬	हसे 'हे'
૧૭	૧૩	(=આપઘાત
„	ઊંધી	ઘણ
૨૧	૫	„
„	૨૨	महा (हे)
૩૦	–૬	एतद्
૪૨	૧૪	કહે મુગ્ધા,
૪૮	૭	निरिघग.

૯૫	૨૧,૨૩	सहिर्ध्यन्ते (!)
૯૮	૨૩	तणेण
,,	૨૬	प्रियतम
૧૦૧	૧૨	विरहानल
,,	૧૪	,,
૧૧૧	૯	स्वीकर्तुम
૧૧૩	૧૫	समाकुलेन
૧૧૪	૨	વલયોની હાર
૧૧૫	૧૪	रक्षति
,,	૧૬	,,
૧૨૨	૨૪	અંશે
૧૩૧	૧૮	ઉમેરો: વૃત્તિનાં પહેલા વાક્યનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે: ૩૩૧ મા સૂત્રમાં अस्य કહ્યું છે તેને બદલે હવે આ સૂત્રથી તેને પંચમ્યંત — એટલે કે जात् સમજીને લેવાનું છે. એટલે કે હવેથી અંત્ય ज નું પરિવર્તન નહીં, પણ ज પછી આવતા પ્રત્યયનું પરિવર્તન અપાય છે.
૧૩૨	૨	આપે છે.
૧૩૫ છેલ્લેથી ત્રીજી		(૩),
૧૩૬	૫	क्रियातिपत्त्यर्थे
૧૪૦	૧૩	માહારાષ્ટ્રી
૧૪૧	૧૪	प्रा. उप्परि
૧૪૬	,,	૩૯૫ (૧) छोल्ल-
,,	૧૫	छोल्लिज्जंत-
૧૫૨	૨૪	ઉમેરો: होवहिं પાઠાંતર પણ મળે છે.
૧૫૪	૧૫	

હસ્તપ્રતોમાં एक्कमेक्कउँ એમ અંત્ય સ્વર સાનુનાસિક હોવાથી 'એકેએક વસ્તુ' એવો અર્થ કરવો પડ્યો છે. પણ સ્વયંભૂમાં આ ઉદાહરણનો જે પાઠ મળે છે તે ઉપરથી હેમચંદ્રનો મૂળપાઠ एक्कमेक्कउ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય અને તદનુસાર 'એકેએક ગોપીને' એવો અર્થ થાય.

૧૫૫	૨૦	(૨૨).
,,	૨૪	(૨૩)

(૨૩)માં सहेसइं ને બદલે सहेसइ છે (સરખાવો होसइँ ૪૧૮.૪) એમ માનીને અર્થ કર્યો છે. પણ सहेसहि એવું પાઠાન્તર મળે છે. તે લેતાં सहिष्यसे 'તું સહન કરીશ' એવો અર્થ કરી શકાય.

૧૫૮	૨૦	ઔષ્ઠ્યતા
૧૫૯	૨૭	ઉમેરો: આ વિકાર होन्तउ-हुंतउ-हुतौ-हतो-थो એ રીતે થયો જણાય છે. એટલે 'થો'ને थिउ સાથે સંબંધ નથી.

૧૬૦ - ૨૭ 'નાનું આંતરડું'
૧૬૨ - ૧૬ કહેવું સમજવું.
૧૬૩ - ૧૧ પછી ઉમેરો: ૩૪૦.૧ નો અર્થ—'દુર્જનોના કલુષભાવથી અંકિત ભવાં વંકાતાં જોવાં તે કરતાં તો ગિરિકંદરામાં (રહી) ઘાસ ખાવું સારું'.
૧૬૪ .. ૩૬૭-૧ નો અર્થ ૧૬૫ મા પૃષ્ઠ પર શરૂઆતમાં છપાયેલ છે.
૧૬૫ . ૩૬૬.૧ નો અર્થ: 'સૌ કોઇ સિદ્ધપણાને કારણે તડફડે છે, પણ સિદ્ધપણું નિર્મળ ચિત્ત વડે જ પમાય.'
૩૬૭.૪ નો અર્થ: પ્રિયતમા જીવતી ન હોય તો જવાથી શો લાભ? ને એ જીવતી હોય તોયે શું?' — નવમેઘમાલાને જોઇને એમ (વિચારતો) પથિક પોતાને ઘરે જતો નથી.'
૧૬૮—૧૬૯ 'સ્વયંભૂછંદ'માંથી ઉદ્ધૃત પદ્યનો અર્થ: એ 'રૂપાળી મુગ્ધા જે તરફ રસભરી, નીલકમળના તોરા જેવા વાનની, બળતી, લીલાયુક્ત, શ્રવણ સુધી વિલસતી અને દંતકાન્તિયુક્ત દૃષ્ટિ વાળે છે, તે તરફ મૂઠીમાંના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી, બરાબર લક્ષ્યને સાંધી આજ્ઞાધીન સેવક સમો મદન પહેલેથી પક્ષપાતી બનીને દૂર સુધી પ્રસરે છે.'.

શુદ્ધિપત્રક

મૂળગ્રંથ, પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧૫	૨૦	निभय
૧૬	૧૩	गय
૨૦	૨	अक्खणहँ
”	૧૦	अक्खणहँ
૨૪	૧૮	आगदो
૩૩	૯	ઉદા૦ (૧)—
૪૭	૧૯	” ”
૪૮	૨	'તારી જળથી, તેમ મારી વાલમથી' એમ અર્થ ઘટાવવો વધુ યોગ્ય.
૫૩	૧૧	वृत्ति पक्षे (૪)—
”	૧૨	सुमरिने
૫૭	૧૫	छोल्लिज्जंतु
”	૧૬	लहतु
૫૯	૨૧	मुंहडी
”	૨૪	”
૭૭	૧૦	पम्गिँम्व
૭૯	૧૩	प्रिअ-
”	૧૫	”
”	૨૫	गुणहिँ
૮૧	૧૩	गोरी
”	છેલ્લી	मणाउ
૮૩	૧૯	ण्हाणु
૮૭	છેલ્લી	विसूरहि
૮૮	૪	डुगर (दे)
૯૨	૧૧	स्फुटिष्यामि
૯૩		
૯૪	છેલ્લી	૩૭૯/૩
૧૧૦	૧૫	अणह
૧૧૫	૨૧	खघस्सु

મૂળગ્રંથ, પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧૨૧	૧૨	ચડે તેવા
”	૨૧	ઉપરટપકેની
૧૨૨	૨૪	અંશે
૧૨૭	૨૫	૩૩૦/૨
૧૨૮	૧૫	નીચે मणूस-
”	૧૭	ઉમેરણ
૧૩૦	૭	૩૩૨
૧૩૩	૧૭	માટે
”	૨૦	वम्महु નો
૧૭૧	अम्ह નીચે	૩૭૬, ૩૭૮,
૧૭૭	जाई सर પછી	ઉમેરો 'जाउँ ૪૦૬ ૨
૧૭૯	तण નીચે	૩૩૯ પછીના ઉલ્લેખો ૮ અનુગને લગતા હોવાથી જુદા ગણવા

નોંધ: પૃ ૯૯, ઉદાહરણ ૪૨૬ ૧ ની છાયા અને ભાષાતર નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચો

છાયા तद् वल्लभम् स्मर्यते यद् मनाक् (अपि) विस्मर्यते । यत्र पुन स्मरण जातं (सो स्नेह गत)। तस्य स्नेहस्य नाम किम् ।

સંભારવાનુ તો તે વહાલાને હોય જે જરાક (પણ) વિસરાય પણ જ સંભારવાનુ થયુ (તે સ્નેહ) ગયો (જ) તે સ્નેહનુ નામ શુ (લેવુ)?

બધું સાહિત્ય લુપ્ત થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના ચતુર્મુખાદિ નવદસ કવિઓનાં નામ અને થોડાંક ઉદ્ધરણો આપણી પાસે છે, જેમાં જૈન તેમ જ બ્રાહ્મણીય પરંપરાની કૃતિઓનાં સૂચન મળે છે. અને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં પણ સાહિત્યસ્વરૂપ, શૈલી અને ભાષાની જે સુવિકસિત કક્ષા જોવા મળે છે તે ઉપરથી એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના બે[1] પિંગલકારોના પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પૂર્વકાલીન સાહિત્યમાં અજાણ્યાં એવાં ઓછામાં ઓછાં બે નવાં સાહિત્યસ્વરૂપો—સંધિબંધ અને રાસાબંધ—તથા સંખ્યાબંધ પ્રાસબદ્ધ નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં.

સંધિબંધ

આમાં સંધિબંધ સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ ભાતભાતની કથાવસ્તુ માટે થયેલો છે. પૌરાણિક મહાકાવ્ય, ચરિતકાવ્ય, ધર્મકથા—પછી તે એક જ હોય કે આખું કથાચક્ર હોય—આ બધા વિષયો માટે ઔચિત્યપૂર્વક સંધિબંધ યોજાયો છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિબંધ નવમી શતાબ્દી લગભગનો છે, પણ તેની પૂર્વે લાંબી પરંપરા રહેલી હોવાનું સહેજે જોઈ શકાય છે. સ્વયંભૂની પહેલાં ભદ્ર (કે દન્તિભદ્ર), ગોવિન્દ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમાંથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. ઉક્ત વિષયોનું સંધિબંધમાં નિરૂપણ કરનાર એ અગ્રણી અને કદાચ વૈદિક પરંપરાનો કવિ હતો. તેના અબ્ધિમથન નામક સંધિબંધ કાવ્યનો ભોજે અને હેમચંદ્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવાસુરે કરેલું સમુદ્રમંથન એનો વિષય હશે એવી અટકળથી વિશેષ કશું તેની વિશે કહી શકાય તેમ નથી.

સ્વયંભૂદેવ

ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન કવિઓમાંથી કોઈની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂદેવ (ઈસવી સાતમીથી દસમી શતાબ્દી વચ્ચે)નાં મહાકાવ્યો એ સંધિબંધ વિશેની માહિતી માટે આપણો પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ છે, અને તેમાંયે પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની કુળપરંપરામાં જ હતી. તેણે વિદર્ભ, કર્ણાટક અને તેની સમીપના પ્રદેશમાં જુદા

---

૧ 'ત્રણ' નથી કહ્યા કેમ કે જનાશ્રયની 'છંદોવિચિતિ'વાળો ઉલ્લેખ પ્રાકૃતપરક છે કે અપભ્રંશપરક તેનો નિર્ણય થતો નથી.

જુદા જૈન શ્રેષ્ઠીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પંથનો હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ પંથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે: पउमचरिय અને रिट्ठणेमिचरिय નામે બે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને स्वयम्भूछन्द[1] નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ગ્રંથ.

पउमचरिय

पउमचरिय (સં. पद्मचरित) એ रामायणपुराण એવા બીજા નામે પણ જાણીતું છે. એમાં પદ્મ એટલે રામના ચરિત પર મહાકાવ્ય રચવાની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરંપરાને સ્વયંભૂ અનુસરે છે. पउमचरियમાં રજૂ થયેલું રામકથાનું જૈન સ્વરૂપ વાલ્મીકિરામાયણમાં મળતા બ્રાહ્મણ પરંપરા પ્રમાણેના સ્વરૂપથી પ્રેરિત હોવા છતાં તે તેનાથી અનેક અગત્યની બાબતમાં જુદું પડે છે. સ્વયંભૂરામાયણનો વિસ્તાર પુરાણની સ્પર્ધા કરે તેટલો છે. તે विज्जाहर (સં. विद्याधर), उज्झा (સં. अयोध्या), सुंदर, जुज्झ (સં. युद्ध) અને उत्तर એમ પાંચ કાંડમાં વિભક્ત છે. આ દરેક કાંડ મર્યાદિત સંખ્યાના 'संधि' નામના ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પાંચે કાંડના બધા મળીને નેવું સંધિ છે. આ દરેક સંધિ પણ બારથી વીશ જેટલા 'કડવક' નામનાં નાનાં સુગ્રથિત એકમોનો બનેલો છે. આ કડવક (=પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું 'કડવું') નામ ધરાવતો પદ્યપરિચ્છેદ અપભ્રંશની અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના પૂર્વકાલીન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે. કથાપ્રધાન વસ્તુ ગૂંથવા માટે તે ઘણું જ અનુકૂળ છે. કડવકદેહ કોઈ માત્રાછંદમાં રચેલા સામાન્યતઃ આઠ પ્રાસબદ્ધ ચરણયુગ્મનો બનેલો હોય છે. કડવકના આ મુખ્ય કલેવરમાં વર્ણ્ય વિષયનો વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે જરા ટૂંકા છંદમાં બાંધેલો ચાર ચરણનો અંતિમ ટુકડો વર્ણ્ય વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે કે વધારેમાં પછીના વિષયનું સૂચન કરે છે. આવા વિશિષ્ટ બંધારણને લીધે, તથા પ્રવાહી ચરણો ને મોકળાશ આપતા માત્રાછંદોને લીધે અપભ્રંશ સંધિ, સ્વયંપર્યાપ્ત શ્લોકોનાં એકમથી બંધાતા સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સર્ગ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં કથાપ્રધાન વિષયના નિર્વહન માટે અનુકૂલ હતો. ઉપરાંત અપભ્રંશ સધિ શ્રોતાઓ સમક્ષ લયબદ્ધ રીતે પઠન કરાવાની કે ગીત રૂપે ગવાવાની પણ ઘણી ક્ષમતા ધરાવતો.

पउमचरियના નેવુ સંધિમાંથી છેલ્લા આઠ સ્વયંભૂના જરા વધારે પડતા આત્મભાનવાળા પુત્ર ત્રિભુવનની રચના છે. કેમ કે કોઈ અજ્ઞાત કારણે સ્વયંભૂએ એ મહાકાવ્ય અધૂરું મૂકેલું. આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું બીજું મહાકાવ્ય

---

૧ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય છંદો માટે એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાધન લેખેની તેની અગત્ય ઉપરાંત स्वयम्भूच्छन्दनुं મોટું મહત્ત્વ તેમાં અપાયેલાં પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનાં ટાંચણોને અંગે છે આથી આપણને એ સાહિત્યની લુપ્ત સમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

રિટ્ઠણેમિચરિય પૂરું કરવાનો યશ પણ ત્રિભુવનને ફાળે જાય છે. અને તેણે પંચમચરિય (સં. पञ्चमीचरित) નામે એક સ્વતંત્ર કાવ્ય રચ્યું હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

સ્વયંભૂએ પોતાના પુરોગામીઓના ઋણનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો છે. મહાકાવ્યના સંધિબંધ માટે તે ચતુર્મુખથી અનુગૃહીત હોવાનું જણાવે છે, જ્યારે વસ્તુ અને તેના કાવ્યાત્મક નિરૂપણ માટે તે આચાર્ય રવિષેણનો આભાર માને છે. પઉમચરિયના કથાનક પૂરતો તે રવિષેણના સંસ્કૃત पद्मचरित કે पद्मपुराण (ઈ. સ. ૬૭૭-૭૮) ને પગલે પગલે ચાલે છે. તે એટલે સુધી કે પઉમચરિયને પદ્મચરિતનો મુક્ત અને સંક્ષિપ્ત અપભ્રંશ અવતાર કહેવો હોય તો કહી શકાય[2]. ને છતાં યે સ્વયંભૂની મૌલિકતા અને ઉચ્ચ પ્રતિની કવિત્વશક્તિનાં પ્રમાણ પઉમચરિયમાં ઓછાં નથી. એક નિયમ તરીકે તે રવિષેણે આપેલા કથાનકના દોરને વળગી રહે છે—અને આમેય એ કથાનક તેની નાનીમોટી વિગતો સાથે પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હોવાથી કથાવસ્તુ પૂરતો તો મૌલિક કલ્પના માટે કે સંવિધાનની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન કે રૂપાંતર માટે ભાગ્યે જ કશો અવકાશ રહેતો. પણ શૈલીની દૃષ્ટિએ, કથાવસ્તુને શણગારવાની બાબતમાં, વર્ણનો ને રસનિરૂપણની બાબતમાં, તેમ જ મનગમતા પ્રસંગને અહેલાવવાની બાબતમાં, કવિને જોઈએ તેટલી છૂટ મળતી. આવી મર્યાદાથી બંધાયેલી હોવા છતાં સ્વયંભૂની સૂક્ષ્મ કલાદૃષ્ટિએ પ્રશસ્ય સિદ્ધિ મેળવી છે. પોતાની ઔચિત્યબુદ્ધિને અનુસરીને તે આધારભૂત સામગ્રીમાં કાપકૂપ કરે છે, તેને નવો ઘાટ આપે છે કે કદીક નિરાળો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે.

પઉમચરિયના ચૌદમા સંધિનું વસંતનાં દૃશ્યોની મોહક પૃષ્ઠભૂમિ પર આલેખાયેલું તાદૃશ, ગતિમાન, ઇંદ્રિયસંતર્પક જલક્રીડાવર્ણન એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન તરીકે પહેલેથી જ પંકાતું આવ્યું છે. જુદાં જુદાં યુદ્ધદૃશ્યો, અંજનાના ઉપાખ્યાન (સંધિ ૧૭-૧૯)માંના કેટલાક ભાવોદ્રેકવાળા પ્રસંગો, રાવણના અગ્નિદાહના ચિત્તહારી પ્રસંગમાંથી નીતરતો વેધક વિષાદ (૭૭મો સંધિ)—આવા આવા હૃદયંગમ ખંડોમાં સ્વયંભૂની કવિપ્રતિભાના પ્રબળ ઉન્મેષનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ.

रिट्ठणेमिचरिय

સ્વયંભૂનું બીજું મહાકાય મહાકાવ્ય રિટ્ઠણેમિચરિય (સં. अरिष्टनेमिचरित) અથવા हरिवंसपुराण (સં. हरिवंशपुराण) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે. તેમાં બાવીશમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની, જૈન પરંપરા પ્રમાણેની, કથા અપાયેલી છે. કેટલાક નમૂનારૂપ ખંડો બાદ કરતાં તે હજી

૧ અપભ્રંશ કડવકનું સ્વરૂપ પ્રાચીન અવધી સાહિત્યનાં સુફી પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યોમાં અને તુલસીદાસકૃત રામચરિતમાનસ જેવી કૃતિઓમાં ઊતરી આવ્યું છે.

૨ રવિષેણનું પદ્મચરિત પોતે પણ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલા વિમલસૂરિકૃત पउमचरिय (સંભવતઃ ઈસવી ત્રીજી શતાબ્દી)ના પલ્લવિત સંસ્કૃત છાયાનુવાદથી ભાગ્યે જ વિશેષ છે.

-સુધી અપ્રકાશિત છે. તેના એક સો બાર સંધિઓ (જેનાં બધાં મળીને ૧૯૩૭ કડવક અને ૧૮૦૦૦ બત્રીસ-અક્ષરી એકમો—'ગ્રંથાગ્ર'—હોવાનું કહેવાય છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે : जायव (સં. यादव), कुरु, जुज्झ (સં युद्ध) અને उत्तर. આ વિષયમાં પણ સ્વયભૂ પાસે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી. નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિમલસૂરિ (?) અને વિદગ્ધે પ્રાકૃતમાં, જિનસેને (ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪) સંસ્કૃતમાં અને ભદ્રે (કે દન્તિભદ્રે ? ભદ્રાશ્વે ?), ગોવિન્દે તથા ચતુર્મુખે અપભ્રંશમાં હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો લખ્યાં હોવાનું જણાય છે., रिट्ठणेमिचरियनो નવ્વાણુમા સંધિ પછીનો અંશ સ્વયંભૂના પુત્ર ત્રિભુવનનો રચેલો છે, અને પાછળથી ૧૬મી શતાબ્દીમાં તેમાં ગોપાચલ(=ગ્વાલીઅર)ના એક અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે.

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પછી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબદ્ધ કાવ્યોમાંથી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ—આ બધી કૃતિઓ હજી અપ્રસિદ્ધ છે : ધવલે (ઇસિવી અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિમાં हरिवंशपुराण રચ્યું. ઉપર્યુક્ત યશ.કીર્તિ ભટ્ટારકે ૩૪ સંધિમાં पंडुपुराण (સં. पाण्डुपुराण) (ઈ. સ. ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પંડિત રઇધૂ અપરનામ સિંહસેને ૧૧ સંધિમાં રામાયણવિષયક बलहद्दपुराण (સં. बलभद्रपुराण) તેમ જ णेमिणाहचरिय (સં. नेमिनाथचरित) રચ્યાં. એ જ સમય લગભગ શ્રુતકીર્તિએ ૪૦ સંધિમાં हरिवंसपुराण (સં हरिवंशपुराण) (ઈ. સ. ૧૫૫૧) પૂરું કર્યું આ કૃતિઓ સ્વયંભૂ પછી સાત સો જેટલાં વરસે પણ રામાયણ ને હરિવંશના વિષયોની જીવતી પરંપરા અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે.

પુષ્પદન્ત

પુષ્પદન્ત (અપ. पुप्फयंत) અપરનામ અભ્મઇય (ઈ. સ. ૯૫૭-૯૭૨ માં વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિબંધમાં ગૂંથાતા બીજા બે પ્રકારોની જાણ થાય છે. પુષ્પદંતનાં માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતાં. તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. પુષ્પદંતનાં ત્રણે અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (=હાલનાં આંધ્ર પ્રદેશમાં આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રીજા (ઈ. સ ૯૩૯-૯૬૮) અને ખોટ્ટિગદેવ(ઈ. સ. ૯૬૮-૯૭૨)ના પ્રધાનો અનુક્રમે ભરત અને તેના પુત્ર નન્નના આશ્રય નીચે થઈ હતી. સ્વયંભૂ અને તેના પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણપાંડવનાં કથાનકનો ઠીકઠીક કસ કાઢ્યો હતો. પુષ્પદન્તની કવિપ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા—અને વિશાળતર—પ્રદેશોમાં વિહરવાનું પસંદ કર્યું. જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમાં ત્રેસઠ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ (=અર્ધચક્રવર્તી), નવ બલદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને નવ

પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો સમાવેશ થાય છે. લક્ષ્મણ, પદ્મ (=રામ) અને રાવણ એ આઠમા બલદેવ, વાસુદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ, તથા કૃષ્ણ, બલભદ્ર અને જરાસંધ એ નવમા ગણાય છે. આ ત્રેસઠ મહાપુરુષોનો જીવનવૃત્તાંત આપતી રચનાઓ 'મહાપુરાણ' અથવા 'ત્રિષષ્ટિમહાપુરુષ (કે –શલાકાપુરુષ–) ચરિત'ને નામે ઓળખાય છે. આમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભ અને પહેલા ચક્રવર્તી ભરતનાં ચરિતને વર્ણવતો આરંભનો અંશ 'આદિપુરાણ', અને બાકીના મહાપુરુષોનાં ચરિતવાળો અંશ 'ઉત્તરપુરાણ' કહેવાય છે.

મહાપુરાણ

પુષ્પદન્ત પહેલાં પણ આ વિષય પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કેટલીક પદ્યકૃતિઓ રચાયેલી. પણ અપભ્રંશમાં પહેલવહેલાં એ વિષયનું મહાકાવ્ય બનાવનાર પુષ્પદન્ત હોવાનું જણાય છે. महापुराण કે तिसट्ठिमहापुरिसगुणालंकार (સં. त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालङ्कार) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૨ સંધિ છે, જેમાંથી પહેલા સાડત્રીશ સંધિ આદિપુરાણને અને બાકીના ઉત્તરપુરાણને ફાળે જાય છે.

પુષ્પદન્તે કથાનક પૂરતો જિનસેન-ગુણભદ્રકૃત સંસ્કૃત त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालङ्कारसंग्रह (ઈ. સ. ૮૯૮ માં સમાપ્ત)નો અને કવિ પરમેષ્ઠીની લુપ્ત કૃતિનો આધાર લીધો જણાય છે. આ વિષયમાં પણ પ્રસંગો અને વિગતો સહિત કથાનકોનું સમગ્ર કલેવર પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હતું, એટલે નિરૂપણમાં નાવિન્ય અને ચારુતા લાવવા કવિને માત્ર પોતાની વર્ણનની અને શૈલીસજાવટની શક્તિઓ પર જ આધાર રાખવાનો રહેતો. વિષયો કથનાત્મક સ્વરૂપના ને પૌરાણિક હોવા છતાં જૈન અપભ્રંશ કવિઓ તેમના નિરૂપણમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના આલંકારિક મહાકાવ્યની પરંપરા અપનાવે છે અને આછાપાતળા કથાનકકલેવરને અલંકાર, છંદ ને પાંડિત્યના ઠઠેરાથી ચઢાવેબઢાવે છે તેનું એક કારણ આ પણ છે. रिट्ठणेमिचरियमां સ્વયંભૂ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે કાવ્યરચના કરવા માટે તેને વ્યાકરણ ઇન્દ્રે દીધું, રસ ભરતે, વિસ્તાર વ્યાસે, છંદ પિંગલે, અલંકાર ભામહ અને દંડીએ, અક્ષરડંબર બાણે, નિપુણત્વ શ્રીહર્ષે અને છડ્ડણી, દ્વિપદી ને ધ્રુવકથી મંડિત પદ્ધડિકા ચતુર્મુખે આપ્યાં. પુષ્પદન્ત પણ પરોક્ષ રીતે આવું કહે છે, વિદ્યાનાં બીજાં કેટલાંક ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત એવાં થોડાંક નામો ઉમેરે છે અને એવી ઘોષણા કરે છે કે પોતાના महापुराणમાં પ્રાકૃતલક્ષણો, સકલ નીતિ, છંદોભંગી, અલંકારો, વિવિધ રસો તથા તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય મળશે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો આદર્શ સામે રાખી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલાં અપભ્રંશ મહાકાવ્યોનું સાચું બળ વસ્તુના વૈચિત્ર્ય કે સંવિધાન કરતાં વિશેષ તો તેના વર્ણન કે નિરૂપણમાં રહેલું છે.

સ્વયંભૂની તુલનામાં પુષ્પદન્ત અલંકારની સમૃદ્ધિ, છંદોવૈવિધ્ય અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. છંદોભેદની વિપુલતા તથા સંધિ અને

કડવકની દીર્ઘતા પુષ્પદન્તના સમય સુધીમાં સંધિબંધનું સ્વરૂપ કાંઇક વધુ સંકુલ થયું હોવાની સૂચક છે. મહાપુરાણના ચોથા, બારમા, સત્તરમા, છેંતાળીશમા, આવનમા ઇત્યાદિ સંધિઓના કેટલાક અંશો પુષ્પદન્તની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય. મહાપુરાણના ૬૯થી ૭૯ સંધિમાં રામાયણની કથાનો સંક્ષેપ અપાયો છે, ૮૧થી ૯૨ સંધિ જૈન હરિવંશ આપે છે, જ્યારે અંતિમ અંશમાં ત્રેવીશમા તથા ચોવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વ અને મહાવીરનાં ચરિત છે.

ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્તનાં બીજાં બે કાવ્ય, णायकुमारचरिय (સં. नागकुमारचरित) અને जसहरचरिय (સં. यशोधरचरित) પરથી જોઈ શકાય છે કે વિશાળ પૌરાણિક વિષયો ઉપરાંત જૈન પુરાણ, અનુશ્રુતિ કે પરંપરાગત ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં બોધક જીવનચરિત આપવા માટે પણ સંધિબંધ વપરાતો. વિસ્તાર અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પ્રતિકૃતિ જેવાં ગણાય. આમાં પણ પુષ્પદન્ત પાસે કેટલાંક પૂર્વદૃષ્ટાંત હોવાં જોઈએ. અછડતા ઉલ્લેખ પરથી આપણે પુષ્પદન્તની પહેલાંનાં ઓછામાં ઓછાં બે ચરિતકાવ્યોનાં નામ જાણીએ છીએ : એક તે સ્વયંભૂકૃત सुद्दयचरिय અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનકૃત पंचमीचरिय. णायकुमारचरिय નવ સંધિમાં તેના નાયક નાગકુમાર(=જૈન પુરાણકથા પ્રમાણે ચોવીશ કામદેવમાંનો એક)નાં પરાક્રમો વર્ણવે છે અને સાથે તે ફાગણ શુદિ પાંચમને દિવસે શ્રીપંચમીનું વ્રત કરવાથી થતી ફળપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનું ત્રીજું કાવ્ય जसहरचरिय ચાર સંધિમાં ઉજ્જયિનીના રાજા યશોધરની કથા આપે છે ને તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપનાં કડવાં ફળો ઉદાહૃત કરે છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને ગૂંથતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં મળતી અનેક રચનાઓ એ વિષય જૈનોમાં અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સૂચક છે.

પુષ્પદન્તનું પ્રશિષ્ટ કાવ્યરીતિ પરનું પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષામાં અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ બહુમુખી પાંડિત્ય તેને ભારતના કવિઓમાં માનવંતુ સ્થાન અપાવે છે. એક સ્થળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આછો ખ્યાલ આપતાં તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલંકારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મંડિત, રસભાવનિરંતર, અર્થની ચારુતાવાળું, સર્વ વિદ્યાકલાથી સમૃદ્ધ, વ્યાકરણ અને છંદથી પુષ્ટ અને આગમથી પ્રેરિત હોવું જોઈએ. ઉચ્ચ કોટિનું અપભ્રંશ સાહિત્ય આ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી.

પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્ત પછી આપણને સંધિબદ્ધ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોનાં પુષ્કળ નમૂના મળે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યાં છે. જે કાંઈ થોડાં પ્રકાશિત થયાં છે, તેમાં સૌથી મહત્ત્વની ધનપાલકૃત भविसत्तकह (સં भविष्यदत्तकथा) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્કટ વણિક હતો અને સંભવતઃ ઈસવી બારમી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. બાવીશ સંધિના વિસ્તારવાળું તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદત્તની કૌતુકરંગી કથા કહે છે અને સાથેસાથે કાર્તિક શુદિ પાંચમને દિવસે આવતુ શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી મળતાં ફળનું ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ પાર પાડે છે. તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિષ્કારણ અણગમો આવતાં પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે. ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કોઈ પ્રસગે પરદેશ ખેડવા જાય છે ત્યારે તેનો ઓરમાન નાનો ભાઈ બે વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલોઅટૂલો છોડી જાય છે. પણ માતાએ કરેલા શ્રુતપંચમીના વ્રતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે, તેનો ઘણો ઉદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાજાને સાહાય્ય કરવા બદલ તે રાજ્યાર્ધનો અધિકારી બને છે. મરણ પછી ચોથા ભવમાં શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનું पंचमिचरिय તથા પ્રાકૃતમાં મહેશ્વરની नाणपंचमीकहाओ (સં. ज्ञाणपंचमीकथा.) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે ચાર સંધિમાં અપભ્રંશ भविसत्तचरिय (સં. भविष्यदत्तचरित) (ઈ. સ. ૧૧૭૪) રચેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કનકામરનું करकंडचरिय (સં. करकण्डचरित) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકબુદ્ધ-(એટલે કે સ્વયપ્રબુદ્ધ સંત)નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કરકંડુની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત पउमसिरिचरिय (સં. पद्मश्रीचरित) (ઈસવી અગિયારમી શતાબ્દી લગભગ) કપટભાવયુક્ત આચરણનાં માઠાં ફળ ઉદાહૃત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રીનો ત્રણ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે. વસ્તુ હરિભદ્રની પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથા समराइच्चकहाની એક અવાંતરકથા ઉપરથી લીધેલુ છે.

પણ પહેલાં કહ્યું તેમ સંધિબદ્ધ ચરિતકાવ્યોના ઘણા મોટા ભાગને હજી મુદ્રણનું સદ્ભાગ્ય નથી સાંપડયું અહીં આપણે તેવાં કાવ્યોની એક યાદી—અને તે પણ સંપૂર્ણ નહીં—આપીને જ સંતોષ માનશું. સામાન્ય રીતે આ કાવ્યો અમુક જૈન સિદ્ધાંત કે ધાર્મિકનૈતિક માન્યતાના દૃષ્ટાંત લેખે કોઈ તીર્થંકરનું કે જૈન પુરાણકથાના યા ઇતિહાસના કોઈ યશસ્વી પાત્રનું ચરિત વર્ણવે છે.

ચરિતકાવ્યોની યાદી

નામ		કવિ	સંધિ સંખ્યા	રચનાસમય ઈસવીસનમાં
पासपुराण	(सं. पार्श्वपुराण)	પદ્મકીર્તિ	૧૮	૯૯૩
जम्बूसामिचरिय	(सं. जम्बूस्वामिचरित)	સાગરદત્ત	૧૧	૧૦૨૦
जम्बूसामिचरिय	(सं. जम्बूस्वामिचरित)	વીર	૧૧	૧૦૨૦
सुदंसणचरिय	(सं. सुदर्शनचरित)	નયનંદી	૧૧	૧૦૪૦
विलासवइकहा	(सं. विलासवतीकथा)	સાધારણ કે સિદ્ધસેન	૧૧	૧૦૬૮
पासचरिय	(सं. पार्श्वचरित)	શ્રીધર	૧૨	૧૧૩૩
सुकुमालचरिय	(सं. सुकुमालचरित)	શ્રીધર	૬	૧૧૫૨
सुकुमालसामिचरिय	(सं. सुकुमालस्वामिचरित)	પૂર્ણભદ્ર	૬	...
पज्जुण्णकहा	(सं. प्रद्युम्नकथा)	સિંહ કે સિદ્ધ	૧૫	૧૨ મી શતાબ્દી
जिणदत्तचरिय	(सं. जिनदत्तचरित)	લક્ખણ	૧૧	૧૨૧૯
वयरसामिचरिय	(सं. वज्रस्वामिचरित)	વરદત્ત	૨	
बाहुबलिदेवचरिय	(सं. बाहुबलिदेवचरित)	ધનપાલ	૧૮	૧૩૯૮
सेणियचरिय	(सं. श्रेणिकचरित)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧	૧૫ મી શતાબ્દી
चन्दप्पहचरिय	(सं. चन्द्रप्रभचरित)	યશઃકીર્તિ	૧૧	,,
सम्मइजिनचरिय	(सं. सम्मतिजिनचरित)	રઇધૂ	૧૦	,,
मेहेसरचरिय	(सं. मेघेश्वरचरित)	,,	૧૩	,,
धणकुमारचरिय	(सं. धनकुमारचरित)	,,	૪	,,
वड्ढमाणकव्व	(सं. वर्धमानकाव्य)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧	,,
अमरसेणचरिय	(सं. अमरसेनचरित)	માણિક્કરાજ	૯	,,
णायकुमारचरिय	(सं. नागकुमारचरित)	,,	,,	,,
सुलोयणाचरिय	(सं. सुलोचनाचरित)	દેવસેન	૨૮	...

કથાકોશો

અહીં સુધીમાં ગણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજો એક વિષયપ્રકાર પણ સંધિબંધમાં મળે છે. તે છે કોઈ વિશિષ્ટ જૈન ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત થયેલા અમુક ધાર્મિક વા નૈતિક વિષયને ઉદાહૃત કરતી કથાવલી. 'કથાકોશ' નામે જાણીતા આ સાહિત્યની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મળે છે. અપભ્રંશમાં ૫૬ તથા ૫૮ સંધિના બે ભાગમાં રચાયેલું નયનંદીકૃત सयलविहिविहाणकव्व (सं सकलविधिविधानकाव्य) (ઇ. સ. ૧૦૪૪) તથા ૫૩ સંધિમાં નિબદ્ધ શ્રીચંદ્રકૃત कहकोस (सं कथाकोश) (ઈસવી અગિયારમી સદી) એ બંને, શ્રમણજીવનને લગતા ને જૈન શૌરસેનીમાં રચાએલા આગમકલ્પ પ્રસિદ્ધ દિગંબર ગ્રંથ भगवती-आराधनानी

સાથે સંકળાયેલી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનંદી અને શ્રીચંદ્રે પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે રચી હોવાનું જણાવ્યું છે.

૨૧ સંધિનો શ્રીચંદ્રકૃત दंसणकहरयणकरंड (सं दर्शनकथारत्नकरण्ड) (ઈ. સ ૧૦૬૪), ૧૧ સંધિની હરિષેણ કૃત धम्मपरिक्खा (सं. धर्मपरीक्षा) (ઈ. સ ૯૮૮), ૧૪ સંધિનું અમરકીર્તિકૃત छक्कम्मुवएस (सं. षट्कर्मोपदेश) અને સંભવતઃ ૭ સંધિનું શ્રુતકીર્તિકૃત परमिट्ठिपयाससार (सं परमेष्ठिप्रकाशसार) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધી કૃતિઓ પણ હજી પ્રકાશમાં નથી આવી.

આમાં હરિષેણની धम्मपरिक्ख તેના વસ્તુની વિશિષ્ટતાને કારણે ખાસ રસપ્રદ છે તેમાં મુખ્યત્વે, બ્રાહ્મણ પુરાણો કેટલાં વિસંગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ યુક્તિથી પુરવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે. મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક બ્રાહ્મણસભા સમક્ષ પોતાને વિશે સાવ અસંભવિત અને ઉટપટાંગ જોડી કાઢેલી વાતો કહે છે, અને જ્યારે પેલા બ્રાહ્મણો તેને માનવાની ના પાડે છે, ત્યારે તે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસંભવિત પ્રસંગો ને બનાવો સમર્થનમાં ટાંકી પોતાના શબ્દોને પ્રમાણભૂત ઠરાવે છે. હરિષેણની આ કૃતિનો આધાર કોઈ પ્રાકૃત રચના હતી. धम्मपरिक्खને અનુસરીને પછીથી સંસ્કૃત તેમ જ બીજી ભાષાઓમાં કેટલાંક કાવ્યો રચાયાં છે. હરિભદ્રકૃત પ્રાકૃત धूर्ताख्यान(ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ કથાયુક્તિ અને પ્રયોજન છે. આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ એનાથી પણ આગળની છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પરથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સંધિબંધનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો ઘટતો ખ્યાલ મળી રહેશે.

રાસાબંધ

સંધિબંધની જેમ અપભ્રંશે સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલું અને ઠીકઠીક પ્રચલિત બીજું સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાબંધ. તે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (આમ સંસ્કૃત ખંડકાવ્યનું સ્મરણ કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકે છે. તેમાં કાવ્યના કલેવર માટે સામાન્ય રીતે અમુક એક પરંપરારૂઢ માત્રાછંદ પ્રયોજાતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના રુચિર છંદો વપરાતા. રાસાબંધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશના પિંગલકારોએ આપેલી રાસકની વ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતાં હોવા છતાં (સ્વયંભૂ તો તેને પંડિતગોષ્ઠીઓમાં રસાયણરૂપ કહીને વખાણે છે), એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો ઠીક, નામે ય નથી જળવાઈ

રહ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્ત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિશેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે. સતત અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસા અર્વાચીન ભારતીય–આર્ય સાહિત્યમાં ઓગણીશમી શતાબ્દીના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પ્રાચીન રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણુંખરું જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ સૈંકડોની સંખ્યામાં મળે છે. પણ અપભ્રંશમાં ઠેઠ તેરમી શતાબ્દી લગભગના संदेशरासक અને બારમી શતાબ્દી લગભગના સાહિત્યદૃષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય બીજું કશું મળતું નથી. આમાં પાછલી કૃતિ उपदेशरसायनरास એંશી પદ્યોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને કુગુરુ અને કુધર્મની નિંદા કરે છે. એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહીં, પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ થયાનું ઉત્તરકાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે. કોઈ अंबादेवयरासयનો ઉલ્લેખ અગિયારમી શતાબ્દીની, અને माणिक्य-प्रस्तारिका-प्रतिबद्ध-रासनो બારમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે.

संदेशरासकના વિશિષ્ટ મહત્ત્વને કારણે તેને લગતી માહિતી સહેજ વિસ્તારથી પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

વસંતોત્સવ સાથે સંકળાયેલી ચર્ચરીનામક ગેય રચનાઓ પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલી જણાય છે, પણ અગિયારમી શતાબ્દીની शान्तिनाचर्चरीના ઉલ્લેખ સિવાય અને તેરમી શતાબ્દીની એક બોધાત્મક જૈન રચના સિવાય કશું જળવાયું નથી.

સળંગ મહાકાવ્ય

વિશિષ્ટ બંધવાળા સંધિકાવ્ય ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સળગ છંદોબદ્ધ મહાકાવ્યો પણ રચાયાં છે. અપભ્રંશ કથાકાવ્ય માટે સંધિબંધ જ નિયત હતો એવું નથી. કેમ કે આરંભથી અંત સુધી નિરપવાદપણે એક જ છંદ યોજાયો હોય અને બંધારણ કે વિષયાદિને અવલંબીને કોઈ પણ જાતના વિભાગ કે ખંડ પાડવામાં ન આવ્યા હોય તેવાં કથાકાવ્યોનાં આપણને એકબે નમૂના મળે છે ઈ. સ. ૧૧૫૦માં સમાપ્ત થયેલા હરિભદ્રનાં णेमिणाहचरिय(સં. नेमिनाथचरित)નું પ્રમાણ ૮૦૩૨ શ્લોક જેટલું છે, અને તે સળંગ રડ્ડા નામના એક મિશ્ર છંદમાં રચાયું છે. હરિભદ્ર પહેલાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ શતાબ્દી પૂર્વે થયેલા ગોવિંદ નામે અપભ્રંશ કવિએ પણ રડ્ડાછંદના વિવિધ પ્રકારોમાં એક કૃષ્ણકાવ્ય રચ્યું હોવાનું આપણે स्वयम्भूच्छन्दમાં આપેલાં ટાંચણો પરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ. गउडवहो જેવી પ્રાકૃતરચનાઓ પણ આ ધાટીની છે.

ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમાં કથાકાવ્યોની (અને સંભવતઃ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોની) વિપુલતા હતી, એનો અર્થ એવો નથી કે તે બીજા કાવ્યપ્રકારોથી સાવ અજ્ઞાત હતો.

ધાર્મિક-બોધક વિષયની કેટલીક નાની નાની રચનાઓ ઉપરાંત થોડીક આધ્યાત્મિક કે યોગવિષયક રચનાઓ પણ મળે છે.

આમાં યોગીન્દુદેવ(અપ. જોઇંદુ)નો परमप्पपयास (સં. परमात्मप्रकाश) અને योगसार સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે. परमप्पपयासના બે અધિકારમાંથી પહેલામાં ૧૨૩ દોહા છે, જેમાં બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું મુક્ત, રસવતી શૈલીમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે ૨૧૪ પદ્યો (ઘણાખરા દોહા)નો બીજો અધિકાર મોક્ષતત્ત્વ અને મોક્ષસાધન ઉપર છે. યોગીન્દુ સાધક યોગીને આત્મ-સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ સમજાવે છે, અને તે માટેના માર્ગ તરીકે વિષયોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આંતરિક તત્ત્વને વળગી રહેવાનો, આંતરિક શુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે. योगसारમાં ૧૦૮ પદ્યો(ઘણાખરા દોહા)માં સંસારભ્રમણથી વિરક્ત મુમુક્ષુને પ્રબુદ્ધ કરવા માટે ઉપદેશ અપાયેલો છે. સ્વરૂપ, શૈલી અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ તેનું परमप्पपयास સાથે ઘણું સામ્ય છે.

આ જ શબ્દો રામસિંહકૃત दोहापाहुड(સં. दोहाप्राभृत)ને લાગુ પડે છે. તેનાં ૨૧૨ દોહાબહુલ પદ્યોમાં એ જ અધ્યાત્મિક-નૈતિક દૃષ્ટિ પર ભાર મુકાયો છે. તેમાં શરીર અને આત્માનો તાત્ત્વિક ભેદ નિરૂપી, પરમાત્માની સાથે આત્માની અભેદાનુભૂતિને સાધક યોગીનું સર્વોચ્ચ સાધ્ય ગણ્યું છે. વિચારમાં તેમ જ પરિભાષામાં આ ત્રણે કૃતિઓ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધપરંપરાની અધ્યાત્મવિષયક કેટલીક કૃતિઓ સાથે ગણનાપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે. તેમની ભાષા અને શૈલી સરળ, સચોટ, લોકગમ્ય અને અલંકારના તથા પાંડિત્યના ભારથી મુક્ત છે. તેમને ભારતીય અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્યમાં જૈન પરંપરાના મૂલ્યવાન પ્રદાન તરીકે ગણાવી શકાય.

જૈનોની જેમ બૌદ્ધોનું અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્ય પણ કેટલુંક અપભ્રંશમાં રચાયું છે. એના રચનારાઓ મહાયાન સંપ્રદાયની વજ્રયાન ને સહજયાન એ તાંત્રિક શાખાઓના સિદ્ધો હતા. તેમાંથી સરહ અને કાન્હના દોહાકોષો (આશરે ૧૦ મી શતાબ્દી) વ્યવસ્થિત રૂપમાં મળે છે. કર્મકાંડનો ને બાહ્યાચારનો વિરોધ, ગુરુનું મહત્ત્વ, ચિત્તશુદ્ધિ, શૂન્યતાપ્રાપ્તિ વગેરે વિષય પર સીધી, વેધક, તળપદા જોમવાળી વાણીમાં થયેલી આ રચનાઓમાં પાછળના સંતસાહિત્યની રીતિ, ભાષા ને ભાવનાઓનાં મૂળસ્રોત જણાશે. બૌદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યની વિરલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ લેખે પણ તેમનું મૂલ્ય ઘણું છે.

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમાં લક્ષ્મીચંદ્રકૃત सावयधम्मदोहा (સં. श्रावकधर्मदोहा) અપરનામ नवकारश्रावकाचार (૧૬ મી શતાબ્દી પહેલાં) ઉલ્લેખાર્હ છે. તેમાં નામ પ્રમાણે શ્રાવકોનું કર્તવ્ય લોકભોગ્ય શૈલીમાં સમજાવ્યું છે. એ ઉપરાંત ૨૫

દોહાની મહેશ્વરકૃત સંયમવિષયક संजममंजरी (સંભવતઃ ૧૩મી શતાબ્દી લગભગ)-નો, જિનદત્ત (ઈ. સ. ૧૦૭૬–૧૧૫૨) કૃત चर्चरी અને कालस्वरूपकुलकनो, અને ધનપાલકૃત सत्यपुरमण्डनमहावीरोत्साह (ઈસવી ૧૧મી શતાબ્દી), અભયદેવકૃત जयतिहुअण આદિ સ્તવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને ટીકાસાહિત્યમાં નાનામોટા સંખ્યાબંધ અપભ્રંશ ખંડો મળે છે. ઉદાહરણ લેખે થોડાંક જ નામ ગણાવીએ : વર્ધમાનકૃત ऋषभचरित (ઈ. સ. ૧૧૦૪), દેવચંદ્રકૃત शान्तिनाथचरित्र (ઇ. સ. ૧૧૦૪), હેમચંદ્રકૃત सिद्धहेम વ્યાકરણ તથા कुमारपालचरित અપરનામ द्वयाश्रय (ઇસવી ૧૨ મી શતાબ્દી), રત્નપ્રભકૃત उपदेशमालादोघट्टीवृत्ति (ઈ. સ. ૧૧૮૨) સોમપ્રભકૃત कुमारपालप्रतिबोध (ઈ. સ. ૧૧૮૫), હેમહંસશિષ્યકૃત संजममंजरीवृत्ति (ઇસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલાં) વગેરે. આ ઉપરાંત અલંકારસાહિત્યમાં ઉદ્ધૃત પદ્યોમાં જે જૈનેતર અપભ્રંશ રચનાઓનાં સૂચક છે, તેમનું વિશેષ મૂલ્ય છે. આમાંથી सिद्धहेमનાં ઉદાહરણો ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. એ પોણા બસો જેટલાં (મુખ્યત્વે દોહાબદ્ધ) પદ્યોમાંથી ઘણાંખરાં હેમચંદ્રે ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી કે પૂર્વેના વ્યાકરણોમાંથી એકઠાં કર્યાં જણાય છે. કૃત્રિમ કે ઘડી કાઢેલાં હોય તેવાંની સંખ્યા નજીવી છે. ઉદાહરણોની ભાષા વિવિધ સમય ને સ્થળની છાયા ધરાવે છે. વિષયની વિવિધતા, અનાયાસસિદ્ધ લાગતા અલંકારો, ભાવોની તીક્ષ્ણતા અને તેમની સરલ પણ સદ્યોવેધક અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિનો ખરો રણકાર–આવા ગુણોને કારણે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણો એક તાજગી ને ઉષ્માથી ધબકતા સાહિત્ય તરફ આંગળી ચીંધે છે.

સંધિ

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ ટૂંકાં અપભ્રંશ કાવ્યો માટે 'સંધિ' નામે (આગલા 'સંધિબંધ'થી આ ભિન્ન છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે. તેમાં કોઈ ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક કે કથાપ્રધાન વિષયનું થોડાંક કડવાંમાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે, અને તેમનો મૂળ આધાર ઘણી વાર આગમિક કે ભાષાસાહિત્યમાંનો— અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથાસાહિત્યમાંનો—કોઈ પ્રસંગ કે ઉપદેશવચનો હોય છે. રત્નપ્રભકૃત अंतरंगसंधि (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત भावनासंधि જિનપ્રભ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત चउरंगसंधि, मयणरेहासंधि (ઈ. સ. ૧૨૪૧) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે.

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાએલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધતો જતો પ્રભાવ છતો થાય છે. આ બોલીઓમાં

પરિશિષ્ટ

સંદેશરાસક

પ્રાસ્તાવિક

અત્યાર લગીમાં જાણમાં આવેલી બીજી અપભ્રંશ સાહિત્યકૃતિઓથી સંદેશરાસક કેટલીક તેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતાઓને લઈને ઠીકઠીક જુદું પડી આવે છે. કાવ્ય તો સવા બસોએક પદ્યોમાં જ પૂરું થાય છે, છતાં એની વિશિષ્ટતાઓને કારણે તે ઘણું અગત્યનું બની રહે છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંદેશ-રાસક એક સારી રીતે મૂલ્યવાન કૃતિ ગણાય. પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશની કૃતિઓમાં એકે એવી નથી કે જેને સાવ શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ કહી શકીએ. ધર્મકથાઓ, ચરિતો, પુરાણો વગેરે બોધલક્ષી કે ધાર્મિક રચનાઓ જ અપભ્રંશમાં અત્યાર સુધીમાં મળી છે. પણ સ્વયંભૂ, હેમચંદ્ર વગેરેએ આપેલાં અપભ્રંશ ટાંચણો પરથી જો અનુમાન કરવાનું હોય તો એ વાત પણ નિઃશંક છે કે શૃંગારિક ને વીરરસના સાહિત્યના તેમ જ સુભાષિતોના ખેડાણની પરંપરા પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશે પણ ચાલુ રાખેલી. પણ આવાં હાલ તો ફુટકળ કહેવાવાને લાયક પદ્યોને બાજુ પર રાખતાં શૃંગારરસની કે ઇતર પ્રકારની શુદ્ધ લલિત વાઙ્મયની કહી શકાય એવી એકે અપભ્રંશ કૃતિ હાથ લાગી ન હતી. સંદેશરાસક આ પ્રકારની પહેલી કૃતિ છે. રસાનંદ જ તેની રચનાનું પ્રમુખ પ્રવૃત્તિનિમિત્તઃ સીધું ઉદ્બોધન નહીં, કાંતાસંમિત ઉપદેશ પણ નહીં, પણ વાંચનાર કે સાંભળનારને સદ્ય ને પર એવી નિર્વૃત્તિનો લાભ થાય એ જ સંદેશરાસકની રચનાનું પ્રયોજન. પોતાનું આ કાવ્ય રસિકોને રસસંજીવનીરૂપ ને અનુરાગીને પથદીપરૂપ હોવાનાં વેણ કવિએ પ્રસ્તાવનામાં જ ઉચ્ચાર્યાં છે.

કર્તા

સંદેશરાસકની બીજી વિશિષ્ટતા એ કે તેનો રચનાર કવિ મુસ્લિમ છે. એનું નામ અદ્દહમાણ કે અબ્દલ રહમાન 'પશ્ચિમદેશમાં આવેલા પ્રખ્યાત મ્લેચ્છદેશ'ના રહીશ મીરસેન નામે કોઇક વણકરનો તે પુત્ર હતો. પોતે પ્રાકૃત કાવ્યો ને ગીતો રચવામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી એમ પણ તે કહે છે. અને આખા કાવ્યમાં ક્યાં યે તે એક પરદેશી-આર્યેતર કવિને હાથે રચાયું હોવાની ગંધ સરખી યે લાગ્યે જ મળે, એ વસ્તુ દેખાડી આપે છે કે સંદેશરાસકકારે અત્રત્ય કાવ્યરીતિ અને સંસ્કૃતિ કેટલા પ્રમાણમાં આત્મસાત્ કરી હતી. એ ખરું કે કાવ્યનું આદિમંગળ તેમ જ સમાપન અમુક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. કાવ્ય શરૂ કરતાં કવિએ કરેલું ઇષ્ટદેવનું સ્તવન જુઓ : "સમુદ્ર, પૃથ્વી, ગિરિઓ, વૃક્ષો, નક્ષત્રો વગેરે જેણે

સરજ્યાં તે તમને કલ્યાણનું દાન કરો; મનુષ્ય, દેવ, વિદ્યાધર તેમ જ સૂર્યચંદ્ર જેને નમે છે તે કિરતારને, હે નાગરિકો, તમે નમન કરો." તેમ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં "જેને આદિ કે અંત નથી" તેવા પરમેશ્વરની જય બોલાવી છે. પણ કાવ્યના આ પ્રકારના આદિ ને અંત, પહેલેથી જાણ હોય કે આ એક મુસ્લિમના હાથની કૃતિ છે, તો જ ખાસ સૂચક લાગે કાવ્યવિષયનું જે રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અનેક સ્થળે જે હૃદ્ય અને સુભગ અલંકારો પ્રયોજાયા છે, વિરહિણીની કરુણ અવસ્થાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, અને સમગ્ર કાવ્યમાં ભાષા ને છંદ પરનો જે સાહજિક કાબૂ વ્યક્ત થાય છે તે સૌ પણ એવી ઊંડી છાપ મૂકી જાય છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ અપભ્રંશના ખાસ કરીને શૃંગારિક સાહિત્યનુ કવિએ આકંઠ પાન કરેલુ હોવું જોઈએ અને 'ગાથાસપ્તશતી' ને 'વજ્જાલગ્ગ' જેવા પ્રાકૃત ગાથાસંગ્રહોની કેટલીક ગાથાઓના અપભ્રંશ અનુવાદ કે પ્રતિધ્વનિ 'સંદેશરાસક'માં મળે છે, તેથી આ વાત સમર્થિત થાય છે.

વસ્તુ

સંદેશરાસકની ત્રીજી વિશિષ્ટતા તેના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. કઈ જાતની એ વિશિષ્ટતા છે તે તપાસવા માટે પહેલાં કાવ્યના વસ્તુ પર એક નજર નાખી લઈએ. કૃતિના નામ ઉપરથી જ એ એક વિપ્રલંભપ્રાશ્રિત સંદેશકાવ્ય હોવાનું સમજાય છે. પણ મેઘદૂતની રચના પછી તેના અનુકરણમાં જે અનેક સામાન્ય કે ઊતરતી કોટિનાં દૂતકાવ્યો ફૂટી નીકળ્યાં તેમની અને સંદેશરાસકની વચ્ચે જોજનોનું અંતર લાગે. કાવ્યના આરંભે કવિએ આત્મપરિચય આપ્યો છે, અને સાચું ધ્રુવપદ પામેલા અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય પૂર્વસૂરિઓનાં રચેલા વિદ્યમાન હોવા છતાં, પોતાના જેવા પામર જનના આવા નમ્ર પ્રયત્નને પણ રસિક હૃદયોને રીઝવવાનો થોડોક અધિકાર અને અવકાશ છે એ વાત પૂર્વપરિચિત પણ રોચક નિદર્શનોની એક આખી માળા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. કાવ્યના આ પ્રાવેશિક ખંડ પછી ખરું કાવ્યવસ્તુ આરંભાય છે.

રાજપૂતાનામાં કોઈ સ્થળે આવેલા વિજયનગરમાં રહેતી કોઈ પ્રોષિતભર્તૃકા કોઈક પ્રવાસીને માર્ગ પર થઈને જતો જોઈ જરા પૂછપરછ કરે છે. પથિક મૂલતાનથી નીકળી કોઈના સંદેશવાહક તરીકે ખંભાત જઈ રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે પથિક મૂલતાનની સમૃદ્ધિનું ઘણુ હૃદયંગમ વર્ણન કરે છે. અહીં તેમ જ બીજાં વર્ણનસ્થળોએ ક્યાંયે કષ્ટસાધ્યતા નહીં લાગે ભાષા, છંદ, અલંકારો ને વક્તવ્યની અનેકવિધ લલિતભંગીઓની કવિને સહજ ફાવટ હોવાની જ પ્રતીતિ થશે. વિરહિણીનો પતિ પણ કેટલાય વખતથી વેપારવાણિજ્યને અર્થે ખંભાત ગયેલો. એટલે તે પથિકને વીનવે છે કે મારો થોડોક સંદેશો તેને પહોંચાડ પથિકનો સમભાવ જાણી વિરહિણી સંદેશો કહે છે. તેમાં સ્થૂળ સામગ્રી તરીકે તો વિરહને લીધે થયેલી પોતાની કરુણ, દુ:ખી, દયનીય અવસ્થાનું વર્ણન, આટલો સમય વ્યતીત થઈ

ગયા છતાં પરદેશથી પાછા ન ફરવા માટે ઉપાલંભ, વિરહના તીવ્ર દાહનો અને મિલનની આશાના અમીનો વારાફરતી અનુભવ લેતા પોતાના હૃદયની ત્રિશંકુવત્ સ્થિતિ અને એ સૌને લઈને અસહ્ય જેવું બની ગયેલું પોતાનું જીવિત–આટલુ છે. પણ અપૂર્વતા અભિવ્યક્તિની રીતમાં જ વિશેષ છે. જુદાજુદા ભાવાનુકૂળ છંદોનો આશ્રય લઈ, પહેલાં બેચાર વેણ કહે, વળી કહેતાંકહેતાં હૈયું ભાંગી પડે, વળી બેચાર વેણ કહે, એટલામાં પથિકનું હૃદય સમભાવથી ભીનું થતાં, તે હોય તે નિઃસંકોચ કહેવા આગ્રહ કરે: આમ ઉપરની અવિશિષ્ટ સામગ્રી અનેક રમ્ય ભંગીઓનાં રંગબેરંગી પટકૂળ પહેરી કાવ્યરસનું વાહન બને છે. પછી પથિક મોડું થવાનો ભય આગળ ધરી રજા માગે છે, એટલે સુંદરી છેવટના બેચાર શબ્દો સાંભળી લેવાનું કહે છે. આમ કાવ્ય અરધે સુધી આવે છે. દરમિયાન પથિકના હૃદયમાં સમભાવપ્રેર્યું કુતૂહળ થાય છે ને વિરહિણીને પૂછે છે કે કેટલા વખતથી તું આવી આર્ત દશા ભોગવી રહી છે, અને આમ લાંબા સમયથી હૃદયમાં ભંડારી રાખેલાં દુઃખમય સંવેદનોને એક સૌહાર્દભરી વ્યક્તિ આગળ વાચાબદ્ધ કરવાની સગવડ મળતાં, રમણી પોતાની કથની માંડે છે. અહીં કાવ્યનો બીજો ખંડ પૂરો થાય છે. આરંભનો ભાગ બાદ કરતાં, આ ખંડ સ્વતંત્ર રીતે જ વિજોગણનાં આર્ત, કરુણઘેરા સૂરો વહાવતાં વિલાપગીતોની એક માળા જેવો બની રહે છે.

ત્રીજા ખંડમાં ષડ્ઋતુઓનું મનોરમ અને તાદૃશ વર્ણન છે. પતિ પરદેશ સિધાવ્યો ત્યારે કેવો ગ્રીષ્મ તપતો હતો ત્યાંથી માંડીને એક પછી એક ઋતુ ને તે વેળાની પોતાની દશા એ પ્રકારે વર્ણન આગળ ચલાવી છેવટમાં વસંતને વર્ણવી વિરહિણી અટકે છે ને અંતે પથિકને વિદાય કરી પોતે હજી તો પાછી ફરે છે, ત્યાં જ દક્ષિણ દિશામાં નજર પડતાં, તે દૂર રસ્તા પર પોતાના પતિને પરદેશથી પાછો આવતો જુએ છે, ને કવિ 'જેમ તે વિરહિણીનું કાર્ય ઓચિંતું જ સીધ્યું તેમ શ્રોતા અને પાઠકનું પણ સિદ્ધ થાઓ' એવી પ્રાર્થના સાથે અનાદિ-અનંતનો જય બોલાવી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે.

સ્વરૂપ

આ કાવ્યસામગ્રીને જે કલેવરમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે કૃતિનું નામ કાવ્યનો પ્રકાર જણાવી દે છે. જૂની ગુજરાતીમાં ને હિંદીમાં સંખ્યાબંધ રાસાકાવ્યો જાણીતાં છે. અપભ્રંશમાં એવો જ उपदेशरसायणरास આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. પણ સ્વરૂપ અને બાંધણીની દૃષ્ટિએ સૌથી નોખો પડી આવતો આ પહેલો જ અપભ્રંશ રાસો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. કવિએ કાવ્યને વિષયાનુકૂળ એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યું છે ને દરેકને प्रक्रम એવું નામ આપ્યું છે. વળી પહેલા પ્રક્રમમાં પ્રાસ્તાવિક વાતો આપવામાં આવી છે ને આથી તેની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે, અપભ્રંશ નહીં. કાવ્યમાં વચ્ચેવચ્ચે જ્યાંજ્યાં ગાથા

૨. અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે. મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે.)

૧. 'અપભ્રંશના' અર્થો

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થવું, નીચા પડવું તે.[1] આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં 'સ્ખલન', 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ' (આચારવિચારના પ્રદેશમાં):

(૧) 'મોટાઓ માટે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.' (કાલિદાસ).

(૨) 'દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી–વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ......લાગ્યું'

'આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો.'

'આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—લાગ્યા.' (ગોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાની 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ.' 'ભ્રષ્ટ' 'વિકૃત', 'અ-શિષ્ટ' રૂપ કે શબ્દ-પ્રયોગ (સરખાવો, 'અપભાષા', 'અપશબ્દ', 'અપપ્રયોગ' વગેરે)[2]:

(૩) 'ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કાંઈ છે જ નહિ. ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી.' (ઉમાશંકર).

(૪) '(દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે' (વ્યાડિ).

(૫) 'અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે गौ એ શબ્દના गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.' (પતંજલિ).

---

૧. ભરત 'સમાન શબ્દ', 'વિભ્રષ્ટ' ને 'દેશીગત' એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે, અને 'જે અનાદ્ય વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,' એવી વ્યાખ્યા બાંધે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭–૩, ૫, ૬).

૨ 'અપશબ્દ' માટે પણ આવું જ કહેવાયું છે : त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः ॥ (ભર્તૃહરિ) 'અશક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે'

આવે છે તે દરેક સ્થળે પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ કરાયો છે ને જે બેચાર વર્ણવૃત્તો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમની ભાષા પણ પ્રાકૃતપ્રચુર છે. વિરહાઙ્કના 'વૃત્તજાતિ-સમુચ્ચય' કે સ્વયંભૂના 'સ્વયંભૂચ્છંદ' જેવા છંદોગ્રંથોએ રાસાનું જે એવું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે જેની અડિલ્લા, રાસા, ચઉપઇ, દોહા વગેરે છંદોમાં રચના કરવામાં આવે તે રાસો, તે સંદેશરાસકને બરોબર લાગુ પડે છે. અને સંદેશરાસકમાં પણ 'બહુ રૂપકોમાં (=છંદોમાં) નિબદ્ધ એવો રાસક' એવું રાસકનું લક્ષણ અપાયું છે.

સવા બસોથી યે ઓછાં પદ્યોના આ કાવ્યમાં કવિએ વીશ જેટલા જુદાજુદા છંદો પ્રયોજ્યા છે ઘણાખરા છંદોનું નામ કવિએ કાવ્યદેહમાં જ વણી લીધું છે: 'હવે મારા પિયુને પાચ દોહા કહેજે, એક વસ્તુ, એક ગાથા ને ડોમિલઉ કહેજે, હવે એક ચૂડિલઉ ને એક ખડહડઉ કહેજે, હવે મડિલા ને અડિલા કહેજે,' વગેરે. આમ સંદેશરાસકનું છંદોદષ્ટિએ મહત્ત્વ ઉઘાડુ છે

કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ છે ખરી પણ તે લૌકિક બોલીઓના ઠીકઠીક સંપર્કમાં આવેલો ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે. આમાં હેમચંદ્રના શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશનાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપરાંત હરિભદ્ર અને સોમપ્રભના શ્વેતામ્બર અપભ્રંશનાં ઘણાં લક્ષણો મળે છે. એથી આગળ ચાલતાં કેટલીક એવી વિશિષ્ટતાઓ આપણે જોઈએ છીએ કે જે કોઈ એક પ્રાંતની ભાષાની આગવી નહીં, પણ બધા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશભેદો વચ્ચે સામાન છે, ને આ સૌ ઉપરાંત પણ સંદેશરાસકની ભાષામાં કેટલાંક શબ્દો ને રૂપો એવાં છે કે જેમના આધારે તેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ઉત્તરવિભાગના સારા એવા સંપર્કમાં આવેલી હોવાનુ અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. વળી રાજસ્થાની ભાષાઓ માટે પશ્ચિમી હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓની અસરથી મુક્ત રહેવું એ બહુ સંભવે તેમ ન હતું, એટલે સંદેશરાસકની ભાષામાં પણ આપણને બ્રજ વગેરેની છાંટ દેખાય છે. સરવાળે સંદેશરાસકની ભાષા કાંઈક અંશે પ્રાચીન મારવાડી તરફ ઢળતી અને બ્રજ ભાષાની છાંટવાળી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીથી રંગાયેલો એવો 'શ્વેતામ્બર' અપભ્રંશ છે.

૨. અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે. મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે.)

૧. 'અપભ્રંશના' અર્થો :

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થવું, નીચા પડવું તે;[1] આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં 'સ્ખલન', 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ' (આચારવિચારના પ્રદેશમાં):

(૧) 'મોટાઓ માટે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ **અપભ્રંશમાં** આવે છે.' (કાલિદાસ).

(૨) 'દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી–વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના **અપભ્રંશને** અતિ અનુકૂળ......લાગ્યું'

'આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો.'

'આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—લાગ્યા.' (ગોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાની 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ' 'ભ્રષ્ટ' 'વિકૃત', 'અ-શિષ્ટ' રૂપ કે શબ્દ-પ્રયોગ (સરખાવો, 'અપભાષા', 'અપશબ્દ', 'અપપ્રયોગ' વગેરે)[2]:

(૩) 'ભાષામાં **અપભ્રંશ** જેવું કાંઈ છે જ નહિ. ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી.' (ઉમાશંકર).

(૪) '(દરેક) **અપભ્રંશની** પ્રકૃતિ સાધુ (=વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે' (વ્યાડિ).

(૫) 'અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે गौ એ શબ્દના *गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका* વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.' (પતંજલિ).

---

૧. ભરત 'સમાન શબ્દ', 'વિભ્રષ્ટ' ને 'દેશીગત' એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે, અને 'જે અનાદ્ય વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,' એવી વ્યાખ્યા બાંધે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭–૩, ૫, ૬).

૨. 'અપશબ્દ' માટે પણ આવું જ કહેવાયું છે : त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः॥ (ભર્તૃહરિ). 'અશક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે.'

(૬) '(શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એવો કોઈ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. બધા અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે. પણ પ્રસિદ્ધિને લઈને રૂઢ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગૌઃ એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશક્તિ કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના ગાવી વગેરે અપભ્રંશો પ્રયોજાય છે.' (ભર્તૃહરિ).

૩. ભ્રષ્ટ, વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે સમયની દેશભાષા (આ અર્થમાં 'અપભ્રષ્ટ'–'અવહટ્ઠ' પણ વપરાયો છે):

(૭) 'શાસ્ત્રોમાં, સંસ્કૃતથી જુદું હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે.' (દંડી).

(૮) '"ભાષા" એટલે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ; "ભાષા"નો અપભ્રંશ તે "વિભાષા". એ તે તે દેશમાં ગહ્વરવાસીઓની ને પ્રાકૃત જનોની'.......... (અભિનવગુપ્ત). "પણ અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે?" એના ઉત્તરમાં કહે છે કે'... (પ્રાકૃત પાઠ્યનું વિવરણ કરતાં અભિનવગુપ્ત).

(૯) 'ને ત્રીજું તે અપભ્રષ્ટ. હે રાજા, દેશભાષાના ભેદો અનુસાર તે અનંત છે.' (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

(૧૦) 'તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ' (વાગ્ભટ, ૧૧મી શતાબ્દી). 'જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે કર્ણાટ પાંચાલ વગેરેમાં શુદ્ધ, એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે, એમ અર્થ છે' (સિંહદેવગણિ).

(૧૧) 'દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠાં લાગે છે, તેથી તે અવહટ્ઠ હું કહું છું' (મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

(૧૨) 'કથામાત્ર એ નૈષધશની અપભ્રંશ એ દાખી' (ભાલણ, સોળમી શતાબ્દીનો આરંભ)[૧]

(૧૩) 'અપભ્રષ્ટશબ્દપ્રકાશ' (ઈ ૧૮૮૦ માં પ્રકાશિત, પ્રભાકર રામચંદ્ર પંડિતકૃત ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિદર્શક કોશનું નામ).

(૧૪) 'આમાં છઠ્ઠો તે દેશવિશેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ.' (રુદ્રટ, ૯મી શતાબ્દી).

૧. સાથે પદ્મનાભ (ઈ સ ૧૪૫૬) ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ વગેરે 'પ્રાકૃત' 'ગુજરભાષા' 'ગુજરાતી ભાષા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી માટે યોજેછે. 'સરસ બંધ–પ્રાકૃત કવું' (કાન્હડદે–પ્રબંધ, ૧–૧), 'પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી' (કા પ્ર, ૪/૩૫૨); 'ગુજરભાષાએ નળરાજાના ગુણ મનોહર ગાઉં' (નલાખ્યાન, ૧-૧); 'સસ્કૃત બોલ્યે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?' (અખાના છપ્પા, ૨૪૭); 'આખું નાગર્દમણ ગુજરાતીભાષા' (દશમસ્કંધ, ૧૬–૫૪); 'સંવાદ શુકપરિક્ષિતરાજાનો, કહું પ્રાકૃત પદબંધ' (દશમસ્કંધ, ૧–૭); 'મોહનજીસુત રખીદાસ કહેઃ પ્રાકૃતમાં એ પુરાંણી કરો' (સિંહાસનબત્રીશી, વહાંણની વાર્તા, ૮)

(૧૫) 'આ તથા દેશબોલી પ્રાયઃ અપભ્રંશ નીચે આવે છે.' (રામચંદ્ર, ૧૨મી શતાબ્દી)

(૧૬) ગીત દ્વિવિદ્ કહેવાય છે; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત. હે નરપતિ, ત્રીજું અપભ્રષ્ટ છે, તે અનંત છે. દેશભાષાના ભેદ અનુસાર તેનો અહીં અંત નથી.' (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

૪. એ નામની સાહિત્યભાષા:

(૧૭) '(કાવ્યના) સંસ્કૃત, 'પ્રાકૃત ને ઉપરાંત અપભ્રંશ—એમ ત્રણ પ્રકાર છે.' (ભામહ, આ. છઠ્ઠી શતાબ્દી).

(૧૮) એ પ્રમાણે આર્યોએ આ વિશાળ વાઙ્મય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર—એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે.

આભીર વગેરેની ભાષાઓને કાવ્યમાં અપભ્રંશ કહેવાની રૂઢિ છે, પણ શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતથી જુદું હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે (દંડી, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૧૯) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એવા પ્રબંધોની રચનામાં જેનું અંતઃકરણ નિપુણતર હતું.' (વલભીના ધરસેન દ્વિતીયનું બનાવટી દાનપત્ર, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૨૦) (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રશના ઉલ્લેખ પછી)-અરે, એક ચોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે. તો આ એ જ હશે. (ઉદ્યોતનસૂરિ, ઈ. સ. ૭૭૮).

(૨૧) '(હે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ તારું શરીર છે, સંસ્કૃત મુખ, પ્રાકૃત બાહુ, અપભ્રંશ જઘન, પૈશાચ ચરણ, મિશ્ર વક્ષઃસ્થળ' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).'

(૨૨) 'મહાકાવ્ય, પદ્યાત્મક અને ઘણુંખરું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને ગ્રામ્ય ભાષાનિબદ્ધ...(હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૩) 'અવહટ્ટય (=અપભ્રષ્ટક), સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક ભાષામાં જેમણે લક્ષણ ને છંદોનાં આભરણ વડે સુકવિત્વને ભૂષિત કર્યું (અબ્દલ રહમાન, આ. ૧૩ મી શતાબ્દી).

(૨૪) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્યશરીર તરીકે પ્રયોજ્ય છે.' (વાગ્ભટ, ૧૨ મી શતાબ્દી).

(૨૫) 'ભાષાભેદ અનુસાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ સંભવે છે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પિશાચભાષા, અને શૌરસેની, તથા છઠ્ઠો દેશવિશેષ અનુસાર અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ' (રુદ્રટ, નવમી શતાબ્દી).

(૨૬) 'અમુક અર્થ સંસ્કૃત દ્વારા રચવો શક્ય છે, બીજો પ્રાકૃત દ્વારા તો કોઈ અપભ્રંશ દ્વારા; તેમ કોઈ પૈશાચી, શૌરસેની કે માગધીમાં ગૂંથી શકાય છે. (આ રાજશેખર ને અનુસરીને આપેલું છે.) (ભોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૨૭) 'જગતના સકળ પ્રાણીઓનો વ્યાકરણ વગેરે સંસ્કારથી રહિત એવો સહજ વાણીવ્યાપાર તે પ્રકૃતિ. તેમાંથી ઉદ્‌ભવ પામેલું કે તે જ, પ્રાકૃત. તે જ દેશવિશેષ પ્રમાણે, અને સંસ્કરણથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત વગેરે પછીના સ્વરૂપભેદોને પામે છે...વળી પ્રાકૃત તે જ અપભ્રંશ છે. તેને બીજાઓએ ઉપનાગર, આભીર ને ગ્રામ્ય એમ ત્રિવિધ કહ્યો છે, તેના નિરસન માટે (સૂત્રકારે) 'ભૂરિભેદઃ' એમ કહ્યું છે કઈ રીતે ? 'દેશવિશેષને કારણે'. તેનાં લક્ષણનો યોગ્ય નિર્ણય લોકો પાસેથી કરવો.' (નમિસાધુ, અગિઆરમી શતાબ્દી).

(૨૮) 'સંસ્કૃત વગેરે છ ભાષા'—'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ પ્રકારની ભાષા કહેવાય છે.' (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૯) 'ગૌડ વગેરે સંસ્કૃતસ્થિત છે, લાટદેશના કવિઓ પ્રાકૃતમાં દૃઢ રુચિવાળા છે, સકળ મરુભૂમિ, ટક્ક ને ભાદાનકના કવિઓ અપભ્રંશવાળા પ્રયોગ કરે છે, અવન્તી, પારિયાત્ર ને દશપુરના કવિઓ પૈશાચીનો આશ્રય લે છે, જ્યારે મધ્યદેશવાસી કવિ સર્વભાષાસેવી છે' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

(૩૦) '(રાજસનની) પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિઓ.' (રાજશેખર).[1]

(૩૧) 'સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ મનોજ્ઞ પ્રાકૃતને સાંભળવાનું પસંદ કરે છે. ગુર્જરો અન્યના નહીં પણ પોતાના જ અપભ્રંશથી સંતુષ્ટ થાય છે' (ભોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૩૨) 'અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ સંધિબંધવાળાં મહાકાવ્ય તે 'અબ્ધિમથન' વગેરે—ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ અવસ્કન્ધકબંધવાળાં મહાકાવ્ય તે 'ભીમકાવ્ય' વગેરે.' (હેમચદ્ર):

અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા

જ્યારે કોઈ સંજ્ઞા શતાબ્દીઓ સુધી વપરાતી રહે, ત્યારે તેના અર્થવર્તુળમાં સમયે સમયે પરિવર્તન પણ થતું રહે એ સ્વાભાવિક છે. 'પ્રાકૃત એટલે (૧) સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારની સંસ્કૃત ભાષાથી જુદી તરી આવતી જનસાધારણની ભાષા, (૨) માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, (૩) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની ને માગધી, એ ભાષાઓ, (૪) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી ને અપભ્રંશ એ ભાષાઓ (૫) એક તરફ સંસ્કૃત અને બીજી તરફ ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ઉત્તરભારતીય

૧. રાજશેખરમાં બીજા પણ આ પ્રકારના ત્રણચાર ઉલ્લેખો 'કાવ્યમીમાંસા'માં અને એક 'બાલરામાયણ'માં છે.

ભાષાઓની વચ્ચેની ભાષાઓ, (૬) લોકભાષા ગુજરાતી, અવધી, બ્રજ, વગેરે. આ ઉપરાંત પણ બેત્રણ અર્થ નોંધી શકાય. 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞાનું પણ એવું જ છે.

ઇસુ પહેલાની બીજીથી માંડીને ઇસુની વીશમી શતાબ્દી સુધી એકના એક અર્થમાં 'અપભ્રંશ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની બેસનાર પોતાને માટે પાર વગરનો ગૂંચવાડો ઊભો કરવાનો. હકીકતમાં એવો ઠીકઠીક ગૂંચવાડો ઊભો થયેલો જ છેઃ અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોનાં સમયે સમયે ને અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરાયેલાં કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિયત અર્થને અનુલક્ષીને છે, એમ પહેલેથી સ્વીકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ વિશે ભ્રમભરેલા મતો બાંધ્યા છે, અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોકઠામાં મારીમચમડીને બેસાડવી પડી છે.

'અપભ્રંશ'ના અર્થો વિશે ઉપર ટકેલાં પ્રમાણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે 'અપભ્રંશ'નો સાધારણ યૌગિક અર્થ છે, 'ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી–ધોરણથી ચ્યુત થવું, નીચા પડવું તે' લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે 'સ્ખલન', 'ભ્રષ્ટતા,' 'વિકૃતિ' : એ પછી આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે ભાષાવ્યવહારના પ્રદેશમાં. ઠેઠ આપણા સમય સુધી આ અર્થમાં 'અપભ્રંશ' વપરાતો રહ્યો છે.

શબ્દો ને અપશબ્દો—એટલે કે સાધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ, શિષ્ટ શબ્દો અને અસાધુ અથવા અશુદ્ધ, અ-શિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં, પતંજલિ (આ. ઇ. પૂ. ૧૫૦)ની પણ પહેલાંથી શિષ્ટ, સંસ્કારી વગેના 'સંસ્કૃત'ના વિરોધમાં જનસમૂહની સંસ્કારહીન ભાષા તે 'પ્રાકૃત' ને તેના 'ભ્રષ્ટ' 'ગ્રામ્ય' પ્રયોગો તે 'અપભ્રંશ' કહેવાતા. અને પછીથી સમયે સમયે લોકભાષાનું સ્વરૂપ પલટાતું રહ્યું તે અનુસાર 'અપભ્રંશ' એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી બોલીઓને લાગી છે. પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું શિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્વાચીન મૈથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, ક્રમભેદે કે સંદર્ભભેદે 'ભાષા', 'પ્રાકૃત' 'અપભ્રંશ' ને 'અપભ્રષ્ટ' એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ 'દેશી' ને 'સામાન્ય ભાષા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ દશમી શતાબ્દી પહેલાં વ્યવહારગત લોકબોલીઓ માટે વપરાતી.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં ગ્રામ્ય, અ–શિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત બોલીઓ માટે 'અપભ્રંશ' શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની બોલીઓથી દૂર ને દૂર થવા લાગી, તે અરસામાં 'અપભ્રંશ' સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. કોઈ પણ ગ્રામ્ય, 'વિકૃત' ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે 'અપભ્રંશ' વપરાવા લાગ્યું. ભામહ (ઇ. છઠ્ઠી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઇ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આ. સાતમી શતાબ્દીના એક તામ્રપત્રમાં,

વલભીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યપ્રબંધ રચવામાં નિપુણ હતો એવો ધરસેન (બીજા)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતાં ઉદ્યોતન (આઠમી શ૦), સ્વયંભૂ (નવમી શતાબ્દી પહેલાં), પુષ્પદંત (દસમી) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ, રાજશેખર (નવમી શ૦), હેમચંદ્ર અને બીજા ઘણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, વ્યવહાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. પણ બીજે પક્ષે રુદ્રટ (નવમી શ૦), નમિસાધુ (અગિયારમી શ૦) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧–૧૨મી શ૦)? રામશર્મા ને માર્કંડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા ને અનેકતાને લગતા નિર્દેશો ને પ્રમાણોની આ વિસંગતિનો ખુલાસો શો?

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિસ્બત ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદગ્ધગોષ્ઠીમાં કવિયશ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપયોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, બીજાંની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની બેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી, તેવે જ રૂપે તે પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં રાચતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી કોઈ નથી જતું, જવું શક્ય પણ નથી. પ્રાકૃતનાં સંસ્કૃતથી ભિન્ન એવાં થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃતબોલીઓમાં માગધી, આવતી, શૌરસેની વગેરે સાત 'ભાષાઓ' અને શાબરી, આભીરી વગેરે અનેક 'વિભાષાઓ' ગણાવેલી છે, તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી–એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના, નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે આ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નટોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસારનારા પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો વિસ્તારપૂર્વક 'ભાષાઓ' ને 'વિભાષાઓ'ના લક્ષણ આપે છે. 'ભાષાઓ'નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા 'વિભાષાઓ'ના જાતિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદૃષ્ટિએ ઊડીને આંખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થૂળ, કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત બનતાં ગયાં, એટલે પછી તો ઘણી બાબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશીયે લેવાદેવા ન રહી પાત્ર-પ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતાં રહ્યા, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દૃષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો ભરતે જેમને 'વિભાષાઓ' અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિભાષાઓની 'ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિભાષા' એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને ત્યારે 'અપભ્રંશ' નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોમા સ્થપાઈ છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ-ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય-ના અને પ્રબંધોના ઉલ્લેખો મળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને છંદોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનુ નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઇચ્છનાર વિદગ્ધો માટે સસ્કૃતમાથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે પણ મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાત વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત સાહિત્યવિનોદ અર્થે અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ વપરાતુ પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષા ને વેશભૂષાને લગતી કૌતુકમય રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થએલી. ક્રીડા, ગોષ્ઠી વગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું. ભોજના 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' વગેરે જેવા ગ્રંથોમાં આનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. આવી રચનાઓમા જ્યારે પ્રાદેશિક બોલીઓની છાંટ વાળી ભાષા વપરાતી, ત્યારે તે પણ કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના અનેક ભેદો ગણાતા. વિષ્ણુધર્મોત્તર અને વાગ્ભટની 'અપભ્રંશ'ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટાવી શકાય તેમજ ઉપનાગર, આભીર ને ગ્રામ્ય એવા નમિસાધુએ નોંધેલા ભેદો, કે નાગર, વ્રાચડ ને ઉપનાગર (તથા પાંચાલ, માગધ, વૈદર્ભ વગેરે બીજા વીશ) એ પ્રાચ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો રુદ્રટે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના ભૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની રચનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ ઘણું સંભવિત છે.

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞા પ્રચલિત બનવાને કારણે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો ગૂંચવાડો ઊભો થતો રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્યોતનસૂરિ, રાજશેખર અને પ્રાચ્ય વૈયાકરણોમાં સ્વીકારાયું છે, તો બીજે પક્ષે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ જાતની ભાષા-વ્યવસ્થા પણ રુદ્રટ, ભોજ, હેમચંદ્ર, અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આભીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે. અને પછીથી પણ વિરહાંક વગેરે આભીરી ભાષા કે આભીરોક્તિ તરીકે જે નમૂના આપે છે તે અપભ્રંશના જ હોય છે. આભીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ સંબંધ હોવાના બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં બીજી શતાબ્દીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આભીરરાજ ઈશ્વરસેનનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના, વાયવ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આભીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાભારત (સભાપર્વ) ને બ્રહ્માંડપુરાણ આભીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આભીરોની વસાહતો ક્રમે કરીને દક્ષિણ તરફ ખસી હોવાના પણ પુરાવા મળે છે. બૃહત્સંહિતામાં આભીરો આનર્ત ને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કોંકણમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજસ્થાન, વ્રજભૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ ને વરાડ સુધીનો પ્રદેશ સમયેસમયે આભીરો સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશનાં વિસ્તૃત મહાકાવ્યો વિદર્ભ આસપાસના દિગંબર જૈન કવિઓનાં ને રાજસ્થાનના શ્વેતાંબર જૈન કવિઓનાં, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિલાલેખગત પ્રાચીન ઉલ્લેખ સૌરાષ્ટ્રના વલભીનો, ઉપલબ્ધ સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે હકીકતો જોતાં તેમ જ અર્વાચીન હિંદી, રાજસ્થાનની ને ગુજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોતાં ઉપર્યુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓની પહેલાં છે. ભારતીય ભાષાઓનો—ભારતીય-આર્ય ભાષાનો વેદથી લઈને આજ સુધીનો ઇતિહાસ અભ્યાસની સગવડ ખાતર ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી નખાયો છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત), મધ્યમ ભારતીય-આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ), નવ્ય ભારતીય આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે). આમાંથી *મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાના* પ્રાચીન (અશોકકાલીન બોલીઓ, પાલિ વગેરે), મધ્યમ (સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો) અને અંતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની સંક્રમણ દશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત જ હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ઘણી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે. અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી

શકાય. અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ, અનાદ્ય સ્થાને રહેલા 'એ-ઓ' નું પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની બહુલતા, નાસિક્ય વકાર, બે સ્વર વચ્ચેના 'સ્' નો 'હ્','-વ્ય-' > (પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ)+'વ'—એ પ્રક્રિયા, પ્રદેશભેદે અધોરેફ વાળા સંયુક્ત વ્યંજનો જાળવી રાખવા ને કવચિત્ (આદ્યાક્ષરમાં) રકારનો પ્રક્ષેપ—વગેરે વિગતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે. રૂપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક પ્રત્યયોમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રત્યયો નામિક રૂપાખ્યાનમાં પણ સાદૃશ્યબળે વપરાતા થઈ ગયા છે. અને અકારાંત અંગોનો પ્રભાવ સર્વગ્રાહી છે. પ્રથમા–દ્વિતીયા, તૃતીયા-સપ્તમી અને પંચમી–ષષ્ઠીની ભેળસેળ થતાં ચારેક વિભક્તિઓ અલગ પાડી શકાય છે અને પરિણામે અનુગોનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ ઉપરાંત જે ફેરફાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે વિભક્તિના વિશિષ્ટ પ્રયોગો, અને રૂઢોક્તિઓ. એ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કરતાં અર્વાચીન ભાષાઓની વધુ નિકટ છે. શબ્દભંડોળના વિષયમાં પણ આજ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. પ્રાકૃતની તુલનામાં અપભ્રંશમાં દેશ્ય શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો છે અને તેમાંથી કેટલાયે અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતરી આવ્યા છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે, તે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે, પણ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ જોતાં સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીક ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે. દિગમ્બરો અને શ્વેતાંબરોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક ભેદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે; તેમ સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત, હરિભદ્ર વગેરેના શિષ્ટ, ઉચ્ચ, પાંડિત્યપ્રચુર અપભ્રંશની તુલનામાં હેમચંદ્રમાં ઉદ્ધૃત થયેલા કેટલાક દોહાઓ કાંઈક આ તરફનો ને લૌકિક અપભ્રંશ જુદો પડે છે.

પરિશિષ્ટ

(૧) अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा । (શાકુન્તલ, ૪, ૫). (૨) સરસ્વતીચંદ્ર, ૧ (નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૩૪), પૃ૦ ૨૧૯. (૩) ઉમાશંકર જોશી, 'જન્મભૂમિ' કલમકિતાબ, ૧૨–૫–૧૯૪૯. (૪) शब्दप्रकृतिरपभ्रंश इति संग्रहकारः । (ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮ વાર્તિક) (૫) भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः (મહાભાષ્ય, ૧-૧-૧) (૬) नाप्रकृतिरपभ्रंशः स्वतंत्रः कश्चिद्विद्यते । सर्वस्यैव हि साधुरेवापभ्रंशस्य प्रकृतिः । प्रसिद्धेस्तु रूढितामापद्यमानाः स्वातंत्र्यमेव केचिदपभ्रंशा लभन्ते । तत्र गौरिति प्रयोक्तव्ये अशक्त्या प्रमादादिभिर्वा गाव्यादयस्तत्प्रकृतयोऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते । (વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮, વાર્તિક). (૭) शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् । (દણ્ડી, કાવ્યલક્ષણ, ૧, ૩૬.) (૮) भाषा संस्कृतापभ्रंशः । भाषापभ्रंशस्तु विभाषा । सा तत्तद्देश एव गह्वरवासिनां प्राकृतवासिनां च । (ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૭–૪૯, ૫૦ ઉપરની અભિનવ-

ભારતી). (૯) अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण ॥ (વિષ્ણુધર્મોત્તર, ૩, ૩). (૧૦) अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् । (વાગ્ભટાલંકાર, ૨, ૩); यत्तेषु तेषु कर्णाटपाञ्चालादिषु देशेषु शुद्धमपरभाषाभिरमिश्रितं भाषितं सोऽपभ्रंशः भवतीत्यर्थः। (ઉપરના શ્લોકાર્ધ પરની સિંહદેવગણિની ટીકા). (૧૧) देसिल वअना सव जन मिट्ठा । तं तैसन जंपनो अवहट्ठा (કીર્તિલતા, ૧, ૧૩). (૧૨) નલાખ્યાન, ૧–૧૧. (૧૪) षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ (રુદ્રટ, કાવ્યાલઙ્કાર, ૨–૧૨). (૧૫) इयं च देशभाषा प्रायोऽपभ्रंशे निपतत्तीति । (રામચંદ્ર–ગુણચંદ્ર નાટ્યદર્પણ, ૧૯૫ અ) (૧૬) संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ॥ अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (વિષ્ણુધર્મોત્તર ૩, ૩). (૧૭) संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा (ભામહ, કાવ્યાલઙ્કાર ૧–૧૬). (૧૮) तदेतद्वाङ्मय भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा । अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ (દણ્ડી, કાવ્યલક્ષણ (=કાવ્યાદર્શ) ૧-૩૨); आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ (કાવ્યલક્ષણ, ૧–૩૬). (૧૯) संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धप्रबन्धरचनानिपुणतरान्तःकरणः । (ધરસેનના શક સંવત ૪૦૦ ના અનાવટી તામ્રપત્રમાં ગુહસેનનું વિશેષણ, ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી, ૧૦–૨૮૪). (૨૦) કુવલયમાલા, પૃ. ૬૬ (૨૧) शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंश, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम्। (રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૮). (૨૨) पद्यं प्रायः संस्कृत-प्राकृतापभ्रंश-ग्राम्यभाषानिबद्ध...महाकाव्यम् । (હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસન, ૮–૩૩૦). (૨૩) अवहट्टयसक्कयपाइयंमि पेसाइयंमि भासाए । लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहिं ॥ (અબ્દલ રહમાન, સંદેશરાસક, ૧–૬). (૨૪) संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् । इति भाषाचतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम्। (વાગ્ભટ, વાગ્ભટાલઙ્કાર, ૨–૧). (૨૫) भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य सम्भवति ॥ प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च । षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ (રુદ્રટ, કાવ્યાલઙ્કાર, ૨।૧૧-૧૨). (૨૬) संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः । शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः ॥ पैशाच्या शौरसेन्या च मागध्याऽन्यो निबध्यते । (ભોજ, સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨।૧૦–૧૧). (૨૭) सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् ।...... तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति ...तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स चान्यैरुपनागराभीरग्राम्यत्वभेदेन त्रिधोक्तः तन्निरासार्थमुक्तं भूरिभेद इति । कुतो देशविशेषात् कारणात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । (નમિસાધુ, કાવ્યાલઙ્કારવૃત્તિ, ૨–૧૨). (૨૮) भाषा षट् संस्कृतादिकाः । भाष्यन्ते भाषाः संस्कृत–प्राकृत–मागधी-शौरसेनी पैशाच्यपभ्रंशलक्षणाः । (હેમચંદ્ર, અભિધાનચિન્તામણિ, ૨।૧૯૯). (૨૯) गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परिचितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः। सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टक्कभादानकाश्च ॥ आवन्त्याः पारियात्राः सह दशपुरजैर्भूत-

भाषां भजन्ते । यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषण्णः ॥ (રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૧). (૩૦) पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः । (કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૪–૫૫). (૩૧) शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ (ભોજ, સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨–૧૩). (૩૨) अपभ्रंशभाषानिबद्धसन्धिबन्धमब्धिमथनादि । ग्राम्यापभ्रंशभाषानिबद्धावस्कन्धकबन्ध भीमकाव्यादि । (હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસન, ૮–૩૩૭).

૩. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ

પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે, પણ કાં તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં અર્વાચીન કે તેના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકી ને અવ્યવસ્થિત છે. પ્રાચીનતાની તેમ જ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશનું નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું, ને ઉદ્ધૃત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની સ્પષ્ટ છાપવાળું છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમણે ક્યાંય અપભ્રંશના વિવિધ ભેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી કર્યો. તેઓ અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે. જેમ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતપ્રકારોની અને તેમનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોની તેમણે સ્પષ્ટપણે નોંધી લીધી છે, તેવી રીતે અપભ્રંશપ્રકારો વિશે કશો યે ઇશારો નથી કર્યો. તેમના કાવ્યાનુશાસનમાં એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો–અને તેમાં રચાયેલા કાવ્યના નામનો–નિર્દેશ છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિત્યભાષાના સ્થાનિક અંશવાળા ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે હેમચંદ્રને 'અપભ્રંશ' નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી.

૧. ધ્વનિવિકાસ

મુખ્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં ચાલુ રહી છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો ટૂંક સાર (અપભ્રંશની રડીખડી વિશિષ્ટતાઓ સાથે) આ પ્રમાણે છે :

સ્વરો. ૧. મૂળના એકવડા સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે સર્વત્ર એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) આદ્ય 'ઋ' > 'રિ'; અનાદ્ય 'ઋ' > 'અ', 'ઇ', (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ.' (૨) સંયુક્ત વ્યંજનનો, કે અનુસ્વારનો પૂર્વવર્તી (એટલે કે 'બંધ' અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. ક્વચિત નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના 'એ' 'ઓ' હ્રસ્વ થાય છે. (૩) 'સ્સ્' ને 'વ્' એકવડા બનતાં, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૪) ક્વચિત આદ્ય સ્વર (વાક્યસંધિના પરિણામે) લુપ્ત થાય છે.

૨. સંયુક્ત સ્વરોમાં 'ઐ' > 'એ' કે 'અઇ', અને 'ઔ' > 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે.

૩. અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે, એટલે મૂળના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ બને છે, અને 'એ'નો હ્રસ્વ 'એ' કે 'ઇ'; 'ઓ'નો હ્રસ્વ 'ઓ' કે 'ઉ' થાય છે. ક્વચિત અંત્ય 'અ'નો 'ઉ' થાય છે.

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનનો આધાર તેમના શબ્દગત સ્થાન ને સંદર્ભ ઉપર છે.

૪ એકવડા આદ્ય વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) અપભ્રંશ હસ્તપ્રતોમાં આદ્ય 'ન્'ને સ્થાને 'ણ્' લખવાનું પ્રબળ વલણ છે. (૨) 'ય્' > 'જ્'. (૩) 'શ્', 'ષ્' < 'સ્' (ક્વચિત્ 'છ્'). (૪) ક્વચિત અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે.

૫. એકવડા અંત્ય વ્યંજન લુપ્ત થાય છે.

૬. એકવડા મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે. (૧) 'ક્', 'ગ્', 'ચ્', 'જ્', 'ત્', 'દ્', 'ય્' ઘણુંખરું લુપ્ત થાય છે. પાછળના (કે આગળના તેમ જ પાછળના) સ્વર 'અ' કે 'આ' હોય ત્યારે લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ આવે છે. પૂર્વસ્વર 'ઉ', 'ઓ' હોય તો ક્વચિત વશ્રુતિ આવે છે. હસ્તપ્રતોમાં યશ્રુતિ ને વશ્રુતિ અંગે ઘણી અનવસ્થા છે. (૨). ક્વચિત ઉપર્યુક્ત વ્યંજનો લુપ્ત ન થતાં, તેમાંથી <u>ઘોષ</u> હોય તે એમને એમ જળવાઈ રહે છે, <u>અઘોષ હોય</u> તે ઘોષ બને છે. (૩). 'ખ્', '<u>ઘ્</u>', 'થ્', 'ધ્', 'ફ્', 'ભ્'નો 'હ્' થાય છે. (૪). ક્વચિત (૩)માં ગણાવેલાનો 'હ્' ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે જળવાઈ રહે છે,

અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે. (૫). 'ટ્' > 'ડ્'; 'ઠ્' > 'ઢ્'. (૬). 'ન્' > 'ણ્'. (૭). 'પ્' > 'વ્'; 'બ્' જળવાઈ રહે છે, પણ ક્વચિત તેનો 'વ્' થાય છે. (૮). 'મ્'નો ક્વચિત્ 'વઁ' થાય છે. (૯). 'અ,' 'આ' સિવાયના સ્વરો પૂર્વે 'વ્' ક્વચિત લુપ્ત થાય છે. (૧૦). 'શ્', 'ષ્' > 'સ્'. (૧૧). ક્વચિત્ 'સ્', 'શ્', 'ષ્' > 'હ્'. આ વલણ અપભ્રંશમાં પ્રબળ બન્યું છે. 'દિઅહ' (દિવસ), 'પાહાણ' (પાષાણ), 'સાહુ' (શાશ્વ્), 'લૂહ' (લૂષ્) વગેરે તથા હકારવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો તથા આખ્યાતક પ્રત્યયો આનાં ઉદાહરણ છે. (૧૨). ક્વચિત (સકારના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે. (૧૩). ક્વચિત ('ર્', 'ઋ' ના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) દંત્યનો મૂર્ધન્ય થાય છે. (૧૪). ક્વચિત 'ડ્', 'ર્' નો 'લ્' થાય છે. (૧૫) ક્વચિત એકવડો વ્યંજન બેવડો થાય છે.

૮. અપભ્રંશમાં ક્વચિત આદ્ય કે મધ્યવર્તી એકવડા 'દ્', 'વ્' વગેરેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ કરવાનું વલણ છે.

પ્રાકૃતમાં 'ન્હ', 'મ્હ' ને 'લ્હ' અને ક્વચિત ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને બાદ કરતાં, બીજા કોઈ સંયુક્ત વ્યંજન શબ્દારંભે નથી વપરાતા.

૯. સંયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કાં તો સારૂપ્ય પામે છે, કાં તો સ્વરાગમ થતાં વિશ્લેષ પામે છે.

૧૦. સારૂપ્યના નિયમો આ પ્રમાણે છે:

(૧). સંયુક્ત રૂપે રહેલા વ્યંજનો અતુલ્યબળ હોય તો નિર્બળ વ્યંજન સબળને મળતો થઈ જાય છે; વ્યંજનો તુલ્યબળ હોય તો આગલો પાછલાને મળતો થઈ જાય છે. (૨). બળની ઊતરતી માત્રામાં વ્યંજનો આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય: ૧. સ્પર્શો ૨. નાસિક્ય વ્યંજનો. ૩. ક્રમશઃ 'લ્', 'સ્', 'વ્', 'ય્', 'ર્'. આમાં આગલોઆગલો પાછલાપાછલા કરતાં સબળ છે. (૩). બે મહાપ્રાણને બદલે 'અલ્પપ્રાણ + મહાપ્રાણ' થાય છે. (૪). મૂળનો કે સાધિત બેવડો 'ન્' ને 'ણ્' ('ન્ન્', 'ણ્ણ્') હસ્તપ્રતોમાં 'ણ્ણ્' કે 'ન્ન્' રૂપે મળે છે. (૫). 'જ્ઞ્' > 'ન્ન્' કે 'જ્જ્.' (૬). દંત્ય + 'ય્' કે 'વ્' > તાલવ્ય. (૭) ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને ક્વચિત એમ ને એમ જાળવી રાખવાનું અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિક વલણ હતું. (૮). દંત્ય + રકાર > મૂર્ધન્ય (ક્વચિત). (૯) 'ત્સ', 'પ્સ' > 'ચ્છ્'. (૧૦). 'ક્ષ્' > 'ક્ખ', 'ચ્છ્' કે 'જ્ઝ્'. (૧૧). ઉષ્મવ્યંજન + સ્પર્શ > અલ્પપ્રાણ + મહાપ્રાણ. (૧૨). ઊષ્મવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + 'હ્'. (૧૩). 'હ્' + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + 'હ્', પણ ક્વચિત, નાસિક્ય વ્યંજન + તેના વર્ગનો ઘોષ મહાપ્રાણ. (૧૪). 'ચ્ય્', 'ર્ય્' > 'જ્જ્'. (૧૫). 'હ્ય્' > 'જ્ઝ્'; 'હ્વ્' > 'બ્ભ્'. (૧૬). ઉપરના નિયમ અનુસાર નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનોને સ્થાને—ખાસ કરીને

મૂળના વ્યંજનોમાંનો એક રકાર કે ઊષ્મવ્યંજન હોય ત્યારે <<અનુસ્વાર + એકવડો વ્યંજન >> બનવાનું વલણ.

૧૧. (૧). ઊષ્મવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન, કે 'ય્', 'ર્', 'લ્', 'વ્'; (૨). રકાર + ઉષ્મવ્યંજન કે 'ય્', 'વ્', 'હ્'; (૩). 'વ્'+'ય્'; (૪). સ્પર્શ+નાસિક્ય વ્યંજન; કે 'ર્'; (૫). દંત્ય+વકાર—એ સંયોગોનો સ્વરપ્રક્ષેપથી વિશ્લેપ થાય છે. પ્રક્ષિપ્ત સ્વર 'ઇ' કે 'અ' અથવા (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ' હોય છે.

૧૨. બેવડો 'સ' (= 'સ્સ') ને 'વ્' (= 'વ્વ્') કેટલીક વાર એકવડો બને છે, ને ત્યારે પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૧૩. વ્યંજનલોપને લીધે પાસેપાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે.

૧૪ 'અય્' > 'એ,' 'અવ્' > 'ઓ.' બીજે પણ પરવર્તી ય્, વ્ > ઇ, ઉ.

૧૫. સારૂપ્યના ઉપર્યુક્ત નિયમો પ્રમાણે નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી, શબ્દારંભે, માત્ર પાછળનો વ્યંજન જ જળવાઈ રહે છે. આના અપવાદ ૮મા નિયમમાં આપ્યા છે.

અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો

૧. 'એ' નો 'ઍ' કે 'ઇ' અને 'ઓ' નો 'ઑ' કે 'ઉ' (આ અંત્ય સ્વર અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાના વલણનો જ એક ફણગો છે). ઉદાહરણોઃ અકારાંત પું. તૃ. એકવ. ના 'ઍણ' 'ઇણ' 'ઍં' પ્રત્યયો, તથા બહુ વ. ના 'ઍહિં' 'ઇહિં' પ્રત્યયો; સપ્તમી એક વ નો 'ઇ'; સ્ત્રીલિંગ તૃ. એક વ. નો 'ઇ' તથા સંબોધન એક વ. નો 'ઇ'; સર્વનામના પું. પ્રથમા બહુ વ. નો 'ઍં' (જેં, તેં, અન્નેં. કે 'ઇ' (એઇ, ઓઇ); આજ્ઞાર્થ બીજા પુ. એક વ. નો 'ઇ'; કિવેં, જિવેં, તિવેં)

પુ પ્ર.-દ્વિ. એક વ. નો 'ઉ'; ષષ્ઠી એક વ. નો 'હુ'; સ્ત્રીલિંગ પ્ર -દ્વિ. બહુ વ. નો 'ઑ', 'ઉ'.

૨. ઋકારની જાળવણી (ઉચ્ચારમાં 'ર'). ઉદાહરણોઃ કૃદંત, ગૃણ્હ (ચાર વાર), ગૃહ, ઘૃણ (પાઠાંતરમાં), તૃણ (બે વાર), સુકૃદ.

સૂત્ર ૩૯૪ ખાસ 'ગૃણ્હ'ને લગતું છે.

૩. રકારની જાળવણી. ઉદાહરણોઃ અંત્ર દ્રમ્મ, દ્રવક્ક, દ્રહ, દ્રેહિ, ધ્રુવ, પ્રંગણ, પ્રમાણિઅ, પ્રયાવદી, પ્રસ્સ્, પ્રાઇવ, પ્રાઇમ્વ, પ્રાઉ, પ્રિઅ (૭ વાર), બ્રુવ્, બ્રો, ભ્રંતી, ભ્રંત્રિ, વ્રત.

સૂત્ર ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૮, ૪૧૪, ૪૧૮ રકાર જાળવી રાખતા શબ્દોને લગતાં છે. પ્રાકૃતમાં પણ 'દ્ર' એ સંયોગ જાળવી રાખવાનું પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૪. રકારનો પ્રક્ષેપ. ઉદાહરણોઃ ત્રુધ્ર (બે વાર), ત્રં, ધ્રું (?) (બે વાર), ભ્રંત્રિ, વ્રાસ.

સૂત્ર ૩૯૯ રકારપ્રક્ષેપને લગતું છે. માત્ર 'વ્રુન્' (૩૯૨)માં ન્ છે.

ઉપર્યુક્ત ૨. થી ૪. વલણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા તથા પ્રાચીનતાના દ્યોતક છે.

૫. 'ત્' નો 'દ્' (કે 'દ્' ની જાળવણી) આ ઘોષભાવના વલણનો જ એક ફણગો છે. ઉદાહરણો : ગદ, આગદ, કિદ, સુકૃદ, સુકિદ, કૃદંત, કધિદ, હિદ, વિહિદ, વિણિમ્મવિદ (બધામાં ભૂતકૃદંતનો 'ઇદ'<'ઇત' પ્રત્યય), કીલદિ, જોએદિ, પ્રસ્સદિ (વર્તમાન ત્રી. પુ. એક વ.નો 'દિ'<'તિ' પ્રત્યય); તિદસ, મદિ, રદિ.

સૂત્ર ૩૯૬ ઘોષભાવને લગતું છે. આ વલણ પ્રાચીનતાનું દ્યોતક છે.

૬. 'મ્' નો 'વઁ' (કે 'વ્'). ઉદાહરણોઃ જાવઁ, તાવઁ (જાઉઁ, તાઉઁ), એવઁ (એવઇ, એવહિઁ), કેવઁ, જેવઁ, તેવઁ (કિવઁ, જિવઁ, તિવઁ); પ્રાઇવ, પગ્ગિવઁ (લિખિત રૂપ 'પ્રાઇમ્વ', 'પગ્ગિમ્વ'); નવૂ, નાઉ, ઠાઉ, કવઁલ, ભવઁર, પવાઁણ, સાવઁલ, નીસાવઁણુ, રવણુ

સૂત્ર ૩૯૭ આ વલણને લગતું છે. અપભ્રંશમાં આ એક પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૭. વકારનો લોપ. ઉદાહરણ : (અંગગત) દિઅહ, નિઅત્ત, પઇસ્, પઇટ્ઠ, પયટ્ટ, પરિઅત્ત, પિઆસ, અઇટ્ઠ, રૂઅ, લાયણ્ણ, લોઁઅડી, સાહુ, સુઇણ; (પ્રત્યય પૂર્વે) આઇઅ; જીઉ, તઉ, પહાઉ; જાઉઁ, તાઉઁ, નાઉઁ, ઠાઉ.

અપભ્રંશમાં આ વલણ પ્રાદેશિક હતું.

૮. 'સ્' નો 'હ્'. આનાં ઉદાહરણો ઉપર 'ધ્વનિવિકાસ'માં ૭ (૧૧)માં આપ્યાં છે.

૯ સંયુક્ત વ્યંજનોનું એકત્વ.

પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ વિના : ઉપાંત્ય અક્ષર પછી—નવખી; (પ્રત્યયમાં) એવડ, કેવડ, જેવડ, તેવડ; એત્તુલ, કેત્તુલ, જેત્તુલ, તેત્તુલ; અપ્પીકી; કરૅત (છંદોમૂલક ?) આદ્ય અક્ષર પછી—અનુ, કટરિ, કટારય, કણિઆર, પઠાવ, લેખડય. અકારાંત પું. પછી અક વ. નો 'સ' પ્રત્યય; ભવિષ્યનો 'ઇસ્' 'ઇહ' પ્રત્યય.

પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ સાથેઃ નીસાવઁણુ; અકારાંત પું. પછી એકવચનનો 'આસુ' પ્રત્યય, ભવિષ્યનો 'ઈસ્' પ્રત્યય; 'સાવ.'

અપભ્રંશમાં આ વલણ અર્વાચીનતાનું દ્યોતક હતું.

છંદોમૂલક પરિવર્તન

અહ્ણિન, વિન્નાસિય, પ્ફુલ, ઉદ્ધબ્ભુઅ; કિ, કરૅત, તૅ; કઇઁ ('કાઇઁ'ને બદલે) એ છંદ જાળવવા લીધેલી છૂટનાં ઉદાહરણ છે. ટિપ્પણમાં કેટલેક સ્થળે આ બાબત ધ્યાન ખેંચેલું છે.

—આખ્યાતિક અંગ

અપભ્રંશમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોનું બનેલું છે.

આખ્યાતિક અંગ (૧). આખ્યાતિક ધાતુમૂલક, (૨). યૌગિક કે (૩). નામમૂલક હોય છે.

યૌગિક—(क). ઉપસર્ગ ને આખ્યાતિક ધાતુના સંયોગવાળાં : અણુહર્, પવસ્, પડિપેક્ખ્, પરિહર્, વિહસ્, (તથા નિજ્જિ, પબ્ભમ્, પસર્, વિછોડ્, વિણુડ્, વિણિમ્મવ્, વિનાસ્, સંપડ્, સંપેસ્, સંવલ્, વગેરે).

(ख). નામાદિ ને આખ્યાતિક ધાતુ('કર્', 'હો')ના સંયોગવાળાં : બલિકર્ (વસિકર્), ખસપ્ફસિહો, ચુણ્ણીહો, લહુઈહો.

નામમૂલક — એટલે કે મૂળે નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેવું : તિક્ખ, પલ્લવ્, મઉલિઅ, ધણુ.

આખ્યાતિક ધાતુમૂલક—બાકીના : કર્, આવ્, મર્, લહ્, મિલ્, પડ્, જા, ખા, દે, હો, મુઅ વગેરે.

આ મૌલિક અંગો પરથી અંગસાધક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે સાધિત અંગો થયાં છેઃ

પ્રેરક અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

'આવ્' પ્રત્યયવાળાં : ઉડ્ડાવ્, કરાવ્, ઘડાવ્, નચ્ચાવ્, પકાવ્, હરાવ્.
'અવ્' પ્રત્યયવાળાં : ઉલ્હવ્, ઠવ્, વિણિમ્મવ્.

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત 'આપ્' પ્રત્યયમાંથી થયા છે)

—વિકારસાધિત પ્રકારઃ

કેવળ સ્વરવિકારવાળાં : (અ>આ) પાડ્, બાલ્, માર્, વાલ્, વાહ્, વિનાસ્; (ઉ>ઓ) તોસ્.

સ્વરના તથા વ્યંજનના વિકારવાળાં : ફેડ્, (મૂળ 'ફિટ્ટ્'), વિછોડ્ (મૂળ 'વિછુટ્ટ્'), ફોડ્ (મૂળ 'ફુટ્ટ્').

કર્મણિ અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

'ઇઅ' પ્રત્યયવાળાં : આણ્, જાણ્, પાવ્, બોલ્લ્, માણ્, વણ્ણ્, પઠાવ્.

'(ઇ)જ્જ્' પ્રત્યયવાળાં : કમ્પ્, ગિલ્, ચંપ્, છોલ્લ્, દંસ્, કુટ્ટ્, મિલ્, રૂસ્, લજ્જ્, વિણુડ્, સુમર્, જા, જો, કિ, છિ, દિ, પિ; ('જ્જ' પ્રત્યયવાળાં) ખા.

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત કર્મણિના 'ય્'માંથી થયા છે).

સિદ્ધ પ્રકાર : (સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ અંગનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ) : ઘેપ્પ્, ડજ્જ્, લબ્ભ્, સમપ્પ્.

કર્મણિ અંગ મૌલિક અથવા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સાધિત હોય છે.

ભવિષ્ય અંગ — 'ઇસ' ('એસ', 'ઇસ'), 'સ' (સ્વરાંત પછી)વાળાં : કરીસ, પઇસીસ, પાવીસ, ભુંડીસ, કીસ; રૂસેસ, સહેસ; કુટ્ટિસ, હોઇસ; એસ, હોસ.

'ઇહ' કે 'હ' (સ્વરાંત પછી) વાળાં : ગમિહ્, હોહ્.

(ભવિષ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો સંસ્કૃત '(ઇ)ષ્ય'માંથી આવ્યા છે).

ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ અંગ – 'એજ્જ્' ('ઇજ્જ્') કે 'જ્જ્' (સ્વરાંત પછી)વાળાં : રક્ખેજ્જ્, લજ્જેજ્જ્; ચઇજ્જ્, દિજ્જ્, ભમિજ્જ્, હોજ્જ્

(અંગસાધક પ્રત્યયો વિધ્યર્થના 'એય્'માંથી આવ્યા છે.)

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે, તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે સંયોજક સ્વર છે. (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં, અને (૩) ભવિષ્ય કાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં સંયોજક સ્વર નથી, અન્યત્ર છે.

સંયોજક સ્વર ઘણુંખરું 'અ', તો કવચિત્ 'આ', 'ઇ', 'ઍ' કે 'એ' છે.

કાળ

નિર્દેશાર્થમાં (૧) વર્તમાનકાળ અને (૨) ભવિષ્ય; તથા આજ્ઞાર્થમાં (૩) વર્તમાન અને (૪) ભવિષ્ય–એટલાં રૂપ છે. આ રૂપો કર્તરિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં મૌલિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે. ભવિષ્ય માટે ખાસ અંગ છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ મુકાબલે મર્યાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે.

આ સિવાયના કાળ વગેરેના ભાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદંતો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે વ્યક્ત થયા છે. તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર: વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે. છંદવશ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક 'એ' કે 'આ' છે.

પ્રત્યયો અને રૂપો: લાક્ષણિક અપભ્રંશ રૂપો ઉપરાંત કવચિત આગલી ભૂમિકાનાં (ઘણુંખરું છંદ, પ્રાસ વગેરે ખાતર) તો કવચિત વધુ વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે. એવાં 'કાંઠે'નાં રૂપો ને પ્રત્યયો કૌંસમાં મૂકયાં છે.

૧ લો પુ. એકવ.	ઉ	કરઉँ
,, ,, બહુવ.	हुँ	લહહું, જાહું, (ચડાહું)
૨ જો ,, એકવ.	હિ, (સિ)	મરહિ, રુઅહિ, જાહિ, (રચ્ચસિ)
,, ,, બહુવ.	હુ, (હ).	ઇચ્છહુ, (ઇચ્છહ)
૩ જો ,, એકવ.	ઇ, (દિ)	કરઇ, પિઅઇ, જાઇ, (કરેઇ); (કીલહિ, જોએહિ)
,, ,, બહુવ.	હિં, ('ન્તિ'=અનુ- સ્વાર+'તિ')	કરહિં, સુઆહિં, લેહિં, (ગણંતિ, જંતિ, દેંતિ)

એ જ પ્રમાણે બીજા રૂપો નીચે પ્રમાણેનાં અંગો પરથી સધાયેલાં છે :

૧ લો પુ. એકવ : કડ્ઢ, જાણ, ઝિજ્જ્, દેક્ખ; (કર્મણિ) કિજ્જ્, જોઇજ્જ્

,, ,, બહુવ : ('આ' સંયોજકવાળાં) મરા, વલા

૨ જો ,, એકવ. : આવ્, ગજ્જ્, નીસર્, લહ, વિસૂર્

,, ,, બહુવ : ('હ' પ્રત્યયવાળાં) જાણ્, પુચ્છ્

૩ જો ,, એકવ. : આવ્, ઉત્તર્, ઉમ્મિટલ્, કઢ, ખેડ્, ગણ્, ગૃણ્હ, ગોવ્, ઘલ્લ્, તડપ્ફડ્, દેક્ખ, ધર્, નિવ્વહ, પડિપેક્ખ, પરિહર્, પયટ્ટ, પયાસ, ફિટ્ટ, મિલ્, રુચ્ચ્, રૂસ, લહ, વિસૂર્; (સ્વરાંત અંગ) ચેઅ, પિઅ, ખા, જા, ઠા, ધા, મા, પડિહા, અણુણે, એ, દે, લે; (પ્રેરક અંગ) માર્, વાલ્, ફેડ્, ઠવ્, ઉટ્ઠવ્, (કર્મણિ અંગ) આણિઅ, જાણિઅ, ઓલ્લિઅ, પાલિઅ, માણિઅ, વણ્ણિઅ, કપ્પિજ્જ્, ગિલિજ્જ્ ચંપિજ્જ્, જાઇજ્જ્, મિલિજ્જ્, રૂસિજ્જ્, વિણડિજ્જ્, સુમરિજ્જ્, ખજ્જ્, કિજ્જ્, છિજ્જ્, પિજ્જ્, ઘેપ્પ્, ડજ્ઝ્, લબ્ભ્; (પ્રેરક કર્મણિ) પકાવિઅ; ('એ' સંયોજક વાળાં) કરે, તક્કે, તિક્ખે, થક્કે, ધરે, મારે, વજ્જે, સંમાણે, સિક્ખે

૩ જો પુ. બહુવ : ('હિં' પ્રત્યયવાળાં) હર્, ધર્, નવ્, પડ્, પરાવ્, લહ, સહ, સુક્ક્, મઉલિઅ, (કર્મણિ) દિજ્જ્; ('ન્તિ' પ્રત્યય વાળાં) ગૃહ, ભુંજ્, મજ્જ્, મહ્, લહ, વસ, વિહસ; ખા, જા, થા, દે, લે; (પ્રેરક) ફોડ્; (કર્મણિ) ઘેપ્પ્.

'કરઉँ' ઉપરથી 'કરું' અને હકાર લુપ્ત થતાં 'કરહિ' ઉપરથી 'કરે'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો'; અને 'કરહિં' ઉપરથી 'કરે': એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

નિર્દેશાર્થ ભવિષ્ય

ભવિષ્ય-અંગ + (સંયોજક સ્વર) + પ્રત્યય=ભવિષ્ય રૂપ.

પહેલા પુ એકવ.ના રૂપમાં સંયોજક સ્વર નથી. બીજા પુ. એકવ. માં ક્વચિત્ 'ઇ' સંયોજક છે.

	પ્રત્યય	રૂપ
૧ લો પુ. એકવ.	'ઉ' (અંગસાધક 'ઇસ')	કરીસુ, પઇસીસુ, પાવીસુ, ભુઞ્જીસુ; (કર્મણિ) ખલિજ્જીસુ; (અંગસાધક 'એસ') રૂસેસુ; (અંગસાધક 'ઇસ') કુટ્ટિસુ.

૩ જો પુ. એકવ. 'ઇ' (અંગસાધક 'એસ'): સહેસઇ (અંગસાધક 'ઇસ') ચુણ્ણીહોઇસઇ; (અંગસાધક 'સ') હોસઇ; (સંયોજક 'ઇ') એસી;(અંગ- સાધક 'ઇહ', સંયોજક 'ઇ') ગમિહી; (અંગસાધક 'હ', સંયોજક 'ઇ') હોહિઇ.

બીજાં રૂપોનાં ઉદાહરણો નથી. 'એસી' < 'એસિઇ'; 'ગમિહી' < 'ગમિહિઇ' એમાં 'ઇ+ઇ' ='ઈ' એવી સંધિ છે.

હેમચંદ્ર 'કીસુ' ને કર્મણિ વર્તમાનનું રૂપ ગણે છે (સૂ. ૩૮૯), પણ કર્મણિ અંગ 'કિ' ('કિજ્જઉં', ૫૦માં છે તે) + ભવિષ્ય અંગસાધક 'ઇસ' + પહેલો પુ. એક. વ. નો પ્રત્યય 'ઉ' એમ સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

હેમચંદ્રને અનુસરીને 'સહેસઇ' (૪૨૨,૨૩) ત્રીજા પુરુષનું ગણ્યું છે. જે ઉદાહરણમાં તે આવે છે, ત્યાં બીજા પુરુષના રૂપ તરીકે પણ અર્થ ઘટે છે. અને તો 'હોસઇ' (૪૧૮ ૪) માં 'હિ' પ્રત્યયનું હકારલુપ્ત સ્વરૂપ 'ઇં' છે, તેમ અહીં પણ બીજા પુ. એ. વ. ના 'હિ' પ્રત્યયનું હકારલુપ્ત 'ઇ' સ્વરૂપ છે એમ ગણી શકાય.

આજ્ઞાર્થ વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો સીધા જ અંગને લાગ્યા છે. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો અને વ્યંજનાંત અંગ વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

	પ્રત્યય	રૂપ
૨ પુ. એકવ.	ઇ	અચ્ચિ, ચરિં, જપિ, જોઇ, કુટ્ટિ, મેલ્લિ, રુણ્ણુ- ઝુણિ, રોઇ, સંચિ, સુમરિ
	એँ	કરેँ
	ઉ	કરુ, ગજ્જુ, દેક્ખુ, પેક્ખુ, વિલંબુ
	અ	પેચ્છ, ભણ
	હિ	આણહિ, કરહિ, છડ્ડહિ, ધરહિ, સુમરહિ, ખાહિ
૨ જો પુ. બહુવ.	હુ	કરહુ, નમહુ, પિઅહુ, મગ્ગહુ, દેહુ
	હ	પટ્ટવહ, પુચ્છહ, થુવહ
૩ જો પુ. એકવ	ઉ	અચ્છઉ, વિનડઉ, (કર્મણિ) સમપ્પઉ; જાઉ, હોઉ
૩ જો પુ. બહુવ.	ન્તુ (=અનુસ્વાર+'તુ')	પીડંતુ

આમાં 'અ' (બીજો એ. વ.), 'હિ' (બીજો એ. વ.), 'હ' (બીજો બ. વ.) પ્રત્યયવાળાં રૂપ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલાં છે. 'ઍં' પ્રત્યય 'ઇ'ની પૂર્વભૂમિકા છે.

'ચરિ', 'જોઇ' ઉપરથી 'ચર', 'જો'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો' અને 'કરઉ' (ત્રીજો પુ. એ. વ.) જેવાં ઉપરથી 'કરો' ('ભગવાન તમારું ભલું કરો,' જેવા પ્રયોગોમાં) : એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

('ઇ', 'ઍં'—સંસ્કૃત વિધ્યર્થ પરસ્મૈ. બીજા પુ. એક વચનના 'એ:' પ્રત્યયમાંથી; 'ઉ' < 'અ'; 'હુ', 'હ' વર્તમાનના; 'ઉ' < 'તુ'.)

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય

બીજો પુ. એક વ.	હિ	(અંગસાધક 'જ્જ્')	દિજ્જહિ
,, ,, બહુવ.	હુ	(અંગસાધક 'એજ્જ્')	રક્ખેજ્જહુ

આ ઉપરાંત 'અ' પ્રત્યયવાળાં પ્રાકૃત રૂપ પુરુષ ને વચનથી નિરપેક્ષ રીતે વપરાતાં. ઉદાહરણોમાં ('ઇજ્જ્' અંગસાધકવાળાં) ચઇજ્જ, ભમિજ્જ, (બીજો પુ. એકવ.) અને ('જ્જ્' અંગસાધકવાળું)' હોજ્જ' (ત્રીજો પુ. એક. વ.) આવાં રૂપ છે. 'લજ્જેજ્જં' (પહેલો પુ. એ. વ.) એ સંસ્કૃત 'લજ્જેયમ્' (વિધ્યર્થ પહેલો પુ. એ. વ.)નું જ રૂપાંતર છે.

'દિજ્જહિ', (કે 'દેજ્જહિ'), 'રક્ખેજ્જહુ' (કે 'રક્ખિજ્જહુ') જેવાં રૂપો ઉપરથી અર્વાચીન 'દેજો', 'રાખજો' જેવાં રૂપો થયાં છે.

કૃદંતો

વર્તમાન, કર્મણિ ભૂત, વિધ્યર્થ ને સંબંધક ભૂત (હેત્વર્થ) એમ ચાર કૃદંત છે.

વર્તમાન કૃદંત. પ્રત્યય 'ન્ત' (=અનુસ્વાર+'ત'). વ્યંજનાંત અંગો પછી લાગ્યો હોય ત્યાં વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે. કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ન્તય' (સંકુચિત 'ન્તા') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. સ્ત્રીલિંગમાં એ જ, અને 'ન્તિ'ને વિસ્તારિત 'ન્તિઅ' છે. છંદવશ કવચિત અનુસ્વારનો અનુનાસિક થયો છે. અર્વાચીન વર્તમાન કૃદંતમાં નાસિક્યતા લુપ્ત થઈ, માત્ર 'ત્' પ્રત્યય રહ્યો છે ('કરત્,' 'કરતો,' 'કરતી,' 'કરતું').

ઉદાહરણ — જુજ્જંત, દારંત, નિવસંત, પવસંત, મેલ્લંત, લહંત, વલંત; ઍંત, દેંત; છોટિલજ્જંત, દંસિજ્જંત, કુક્કિજ્જંત; નાસંતય, રડંતય, જંતય, હોંતય, ચિંતંતા, નવંતા.

(સ્ત્રીલિંગ) કરંત, નિઅંત; ગણુંતિ, દિંતિ, મેલ્લંતિ, જોઅંતિ; ઉડ્ડાવંતિઅ, લહંતિઅ.

કર્મણિ ભૂત કૃદંત. પ્રત્યય 'ઇઅ' (ક્વચિત્ 'ઇદ'). કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત અની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રણે લિંગમાં સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો બીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર–જેમાં સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ 'અનિટ્' ભૂત કૃદંતનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ હોય છે. એમાં અગ ને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં આમાં પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિસ્તાર થયેલો છે. સ્ત્રીલિંગ ક્વચિત 'ઇ' (કે 'ઈ'), 'ઇઅ' પ્રત્યયથી.

ઉદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર): 'ગલિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉલ્લાલ્, ચિંત્, ક્, ઠોઠ્, તોસ્, નિજ્જિ, પઠ્, પી, બાલ્, ભણ્, મિલ્, મુણ્, લિહ્, સંપડ્, સંપેસ્, સંવલ્–એ અગો ઉપરથી; 'ઘડિઅય' અને તે જ પ્રમાણે ઉક્ક્, ચડ્, નિવડ્, પસર્, બોલ્લ્, વાહ્–એ અંગો ઉપરથી; 'વારિઆ' અને તે જ પ્રમાણે 'વિલા-સિઆ', 'મારિઆ'; ('ઇદ' પ્રત્યય વાળાં) કધિદ, વિણિમ્મવિદ, વિહિદ

(સિદ્ધ પ્રકાર): ગય, જાય, નિગ્ગય, મુઅ, મુઅ; કુદ્ધ, નિવદ્દ; ઇટ્ઠ, દિટ્ઠ, પઇટ્ઠ, પબ્ભટ્ઠ; દટ્ઠ; ઉવ્વાણ, છિણ્ણ, વિઇણ્ણ; પત્ત, સમત્ત, તિંત; કિઅય, મુઅય, દિટ્ઠય, પઇટ્ઠય, પણુટ્ઠય, અઇટ્ઠય, વિણટ્ઠય; જુત્તય, વિઢત્તય, વુત્તય; વુત્તય; મુઆ, હુઆ, કઆ, ભગ્ગા, તુટ્ટા, પલુટ્ટા, દટ્ઠા, દિણ્ણા, ઉવ્વત્તા; આગદ, ગદ, કિદ.

(સ્ત્રીલિંગ) પઇટ્ઠિ; દિટ્ઠિ, રુટ્ઠિ, દિણ્ણી, રુદ્ધી; ગઇઅ, મુઇઅ; રત્તિઅ.

વિધ્યર્થ કૃદંત: પ્રત્યય 'એવ્વય', 'એવા' કે એવં'. કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક સ્વર 'ઇ' છે, કેટલાંકમા સંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ: સહેવ્વય, કરિએવ્વય, મરિએવ્વય, જગ્ગેવા, સોએવા; દેવં

હેમચંદ્ર 'દેવં' ને હેત્વર્થ કૃદંતનું રૂપ ગણે છે, પણ એ વિધ્યર્થ કૃદંત જણાય છે.

સંબંધક ભૂત કૃદંત: પ્રત્યય 'વિ', 'પ્પિ', 'વિણુ', 'પ્પિણુ', 'ઇ', 'ઇઉ'. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ', 'એ' કે 'અ'.

(સોપસર્ગ ધાતુને સંસ્કૃતમાં લાગતા સંબંધક ભૂતકૃદંતના य પ્રત્યયમાંથી इ, ને વિશ્લેષ દ્વારા इउ, તથા વૈદિક પ્રત્યયો त्वी ને त्वीनम्-માંથી બાકીના ઊતરી આવ્યા છે).

ઉદાહરણ: 'વિ'—ચુંબિવિ, દેક્ખિવિ, બુડ્ડિવિ, લગ્ગિવિ, આઇવિ, લાઇવિ; કરેવિ, પાલેવિ, ચિક્ખેવિ, લેવિ; ફિટ્ટિવિ, મેલવિ, મેલ્લિવિ, વિછોડવિ.

'પ્પિ'—ગમેપ્પિ, જિણેપ્પિ, ગંપિ, જેપ્પિ.

'વિણુ'—છડ્ડેવિણુ, આએવિણુ, પેક્ખેવિણુ, લેવિણુ.

'પ્પિણુ'—કરેપ્પિણુ, ગમેપ્પિણુ, ગૃણ્હેપ્પિણુ, ચએપ્પિણુ, મેલ્લે-
પ્પિણુ, ગંપિણુ, દેપ્પિણુ, લેપ્પિણુ.

'ઇ'—કરિ, જોઇ, મારિ.

આ ઉપરાંત 'ઇઉ' પ્રત્યય પણ છે, અને હેમચદ્રે તે નોંધ્યો છે. પણ તેના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકેલું રૂપ જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે (જુઓ ૩૯૫/૫ પરનું ટિપ્પણ). પણ અન્યત્ર 'ઇઉ'વાળા સબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપો મળે છે 'ઇ'વાળા રૂપોમાથી અર્વાચીન હિન્દીનાં રૂપ ('કર કે,' 'બોલ કર'), અને 'ઇઉ'વાળાં રૂપોમાથી અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ ('કરી', 'બોલી ને') ઊતરી આવ્યાં છે.

વૈકલ્પિક 'ગંપિ', 'ગંપિણુ'માં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય છતાં સંયોજક સ્વર નથી.

'ચએપ્પિણુ', 'પાલેવિ'ને 'લેવિણુ'ને હેમચદ્રે હેત્વર્થનાં રૂપ ગણ્યાં છે (જુઓ સૂ. ૪૪૧ પરની વૃત્તિ તથા બીજુ ઉદાહરણ), પણ એ રૂપોને સં. ભૂ. કૃ. નાં રૂપોથી જુદાં ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ.ની જેમ અપભ્રંશમાં પણ શક્ સાથે સં. ભૂ. કૃ.નું રૂપ પ્રયોજાતું એમ ગણવું જ સુકૃત છે. પણ અન્યત્ર 'વિ', 'પ્પિ', 'વિણુ' ને 'પ્પિણુ' પ્રત્યયો હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે.

આ ઉપરાત હેમચંદ્ર 'એવં', 'અણ', 'અણહું' ને 'અણહિં' એ પ્રત્યયો પણ હેત્વર્થના ગણ્યા છે (સૂ. ૪૪૧ અને વૃત્તિ) પણ 'એવં, મૂળે વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય છે, અને બાકીના ક્રિયાવાચક 'ણ' પ્રત્યય ('કરણ' વગેરેમા છે તે) તથા તેનાં વિભક્તિ રૂપો છે, અને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. 'ણ' વાળાં રૂપો ઉપરથી મારવાડીનું 'કરણો', હિન્દી 'કરના', મરાઠી 'કરણેં' વગેરે પ્રકારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે

૩. શબ્દસિદ્ધિ

આ વિભાગ નીચે મુખ્યત્વે નામિક અગ સાધતા કૃત્ ને તદ્ધિત પ્રત્યયો તારવ્યા છે

કૃત્-પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને કૃત્-પ્રત્યય લાગીને નામ કે વિશેષણ બને છે. બધા કૃત્-પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

અ. આ પ્રત્યય ક્રિયાવાચક નામ સાધે છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'અ'ને બદલે 'ઈ' ('ઇ') પણ હોય છે.

ઉદાહરણો : (પું. નં.) ઘુંટ, ચૂર, વંચ°, સિક્ખ.

(સ્ત્રી.) ઉટ્ઠ°, ઘત્ત, ધર, °અઇસિ, મબ્ભીસ-ડી, સુહચ્છ-ડી (સુહચ્છિઅ).

છેલ્લાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાર્થિક 'ડ' ને 'અ' પ્રત્યય પણ છે.

ઈર. તાચ્છીલ્યવાચક : °જંપિર, ભમિર.

ઉઅ. કર્તૃવાચક : પવાસુઅ.

ણ. અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

ક્રિયાવાચક : °અબ્ભત્થણ, અત્થમણ, અસણ, અંબણ, આલવણ, એચ્છણ, કરણ, ગિલણ, નિવડણ, પરિહણ, સુમરણ, અક્ષણ.

કર્તૃવાચક : °અબ્ભુદ્ધરણ, મગ્ગણ.

તાચ્છીલ્યવાચક : (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) કુટ્ટણય, બોલ્લણય, ભસણય, મારણય, રૂસણય.

તદ્ધિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો :

(ક) વિશેષણ-સાધક : (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ—(સ્વામિત્વ-વાચક) 'આય' : પરાય; 'ઇક્કિ' :°બપ્પીકી (સ્ત્રી.); (મત્વર્થીય) 'આલ': મુંજાલ; 'મા': વજ્જમા.

(૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અધિકતાવાચક) 'યર' : તુચ્છયર.

(૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક 'આર' (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે) : મહારય, તુહારય, અમ્હારય, તુમ્હારય. (સાદૃશ્યવાચક) 'હ' (એકલો કે સ્વાર્થિક 'અ' સાથે): જેહય, તેહ, કેહય; 'ઇસ': અઇસ, જઇસ, તઇસ, કઇસ; (ઇયત્તાવાચક): એત્તુલ, કેત્તુલ, જેત્તુલ, તેત્તુલ; (મહત્તાવાચક) એવડ, જેવડ, તેવડ, કેવડ.

(ખ) નામ-સાધક : વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ – 'ઇમ': ગહીરિમ, વંકિમ, સરિસિમ, મુણીસિમ; 'ત્તણ' (વિકલ્પે 'અ'થી

વિસ્તારિત): ઉચ્ચત્તણુ, તુંગત્તણુ; વટ્ટત્તણુ; થિરત્તણુય, વટ્ટત્તણુય; પત્તત્તણુ, તિલત્તણુ; 'પ્પણુ'—વટ્ટપ્પણુ.

પુંલ્લિંગ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ—'ઇ' (સ્વાર્થિક પ્રત્યય 'અ' થી વિસ્તારિત 'ઇઅ' કે 'ઈ') વિશેષણને ('ચંપાવણ્ણી' 'ગોરિ', કુમારી, તઇજ્જી, વંકી, સકણ્ણી), કૃદંતને (દિણ્ણી, રુટ્ઠી, ગઇઅ, મુઇઅ, જોઅંતિ, ગણુતિ, ઉટ્ઠાવંતિઅ), પ્રત્યયને ('°ઇઅ', '°ડિઅ') લાગ્યો છે.

(ગ) **ક્રિયાવિશેષણ-સાધક**: સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિ-વાચક) 'મ' (કે 'વઁ'): એમ (એવઁ), ઇમ, જેવઁ, જિવઁ, તેવઁ, તિવઁ, કેમ (કેવઁ), કિવઁ; 'હ': જિહ, તિહ, કિહ; 'ધ': જિધ, તિધ; (સ્થળ-વાચક) 'ત્થ': એત્થુ, જેત્થુ, તેત્થુ, કેત્થુ; 'ત્તુ'; જત્તુ, તત્તુ; (મર્યાદા-વાચક) 'મ': જામ, તામ; 'ઉઁ': જાઉઁ, તાઉઁ; 'મહિં': જામહિં, તામહિં.

(ઘ) **સ્વાર્થિક**: 'અ' (સ્ત્રી. 'ઇઅ'): ઘણો જ વ્યાપક છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે:

વિશેષણ—અગ્ગલ, અપૂર, ઉજ્જુ, ઉણ્હ, ગરુ, તુચ્છ, નિઅ. અહુ, વહિલ્લ, અપ્પણુ, ઇત્ત, એહ, જેહ, તેહ, તેવડ, મહાર, કેર, તણ; કૃદંત-પ્રત્યયઃ વર્તમાનનો '°ન્ત', ભૂતકૃદંતનો '°ઇઅ', વિધ્યર્થકૃદંતનો '°એવ્વ', તાચ્છિલ્યવાચક '°ણુ'.

સર્વનામ—અપ્પ, એક્કમેક્ક.

નામ—અગ્ગ, અગ્ગિટ્ઠ, અંધાર, કસવટ્ટ, કુડીર, કુડુંબ, દડવડ, દ્રવક્ક, પંગણ, ભંડ, માહ, રૂઅ, પેરિઅ.

પ્રત્યય—'°ડ,' '°ત્તણ'.

સ્ત્રીલિંગ—અઇરત્તિઅ, કણિઅ, ગોરિઅ, મુણાલિઅ, મુંડમાલિઅ, સહિઅ, (ભૂતકૃદંત) ગઇઅ, મુઇઅ; વર્તમાન કૃદંતનો 'ન્તિઅ' પ્રત્યય.

'ઇઅ': અવરાહિઅ.

'ઉઅ': બહિણુઅ (સ્ત્રી.)

'ઉડ' ('અ'થી વિસ્તારિત): બપ્પુડય, વંકુડય.

'ઉલ્લ' ('અ'થી વિસ્તારિત): કુડુલ્લી (સ્ત્રી.), ચૂડુલ્લય; 'બલલ્લડય'માં 'ઉલ્લ' + 'ડ' + 'અ' એ સાથે છે.

'ડ' : સ્વાર્થિક 'અ' ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ઘણુંખરું 'ડય' (કે 'ડા') રૂપે મળે છે. સ્ત્રીલિંગ 'ડ', 'ડિય' (પ્રાકૃત 'ડિયા') કે 'ડી'. નીચેનાં અંગોને તે લાગેલો છે: કન્ન, ગોઠ્ઠ, દિઅહ, દૂઅ, દેસ, નેહ, પચ્છાયાવ, પારક્ક, મણિઅ, મારિઅ, મિત્ત, મોક્કલ, રન્ન, રૂઅ, સંદેસ, હત્થ, હિઅ, હુંકાર; (સ્ત્રીલિંગ) અમ્મ, અંત્ર, ગોર, ધૂલિ, નિદ્દ, પરિહાસ, બુદ્ધિ, ભ્રંતિ, મઋભીસ, મુદ્ધ, રત્તિ, વત્ત, સુહચ્છિ. આમાં 'મણિઅડા'માં 'અડય' પ્રત્યય છે. 'બહુલ્લડા'માં 'ઉલ્લડય'.

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નબર્થક : અગલિઅ, અચિંતિઅ, અડોહિઅ, અપ્પિઅ, અલહંતિઅ.

સ. સહાર્થક : સકણ્ણ, સરોસ, સલજ્જ, સસણેહી.

સુ. પ્રાશસ્ત્યવાચક: સુઅણ, સુપુરિસ, સુભિચ્ચ, સુવંસ.

લિંગપરિવર્તન

તદ્‌ભવોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં હતું તે લિંગ પ્રાકૃતમાં અને વિશેષે અપભ્રંશમાં બદલાતું રહ્યું છે. અંત્ય સ્વરનું સાદૃશ્ય કે પર્યાયનો પ્રભાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે. ૪૪૫મા સૂત્રમાં હેમચંદ્રે લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે. ત્યાં પુંલ્લિંગનું નપું. ('કુંભઇઁ'), નપું.નું પુંલ્લિંગ ('અબ્ભા લગ્ગા'), નપું.નું સ્ત્રીલિંગ ('અંત્રડી') અને સ્ત્રીલિંગનું નપું. ('ડાલઇઁ') એ ઉદાહરણો આપેલાં છે. 'તિવઙઉં'(૩૭૧), 'ખલાઇઁ'(૩૩૪)માં પુંલ્લિંગને બદલે નપુંસકલિંગ, 'સોએવા,' 'જગ્ગેવા,' 'વારિઆ' (૪૩૮.૩)માં, તેમ જ 'ફુલ', 'લિહિઆ' (૩૩૫), 'નયણ' (૪૨૨-૬), 'વહા' (૩૬૪) વગેરેમાં નપું.ને બદલે પુંલ્લિંગ રૂપ છે. 'ગ્રુણિ' (૪૩૨) અંત્ય સ્વરને કારણે સ્ત્રીલિંગ બન્યું છે. હિન્દીમાં પુંલ્લિંગ-નપુંસકલિંગનો ભેદ લુપ્ત થયો છે, અને હિન્દી તેમ જ ગુજરાતી અનેક તદ્‌ભવોનાં લિંગ મૂળ સંસ્કૃતથી જુદાં છે તે આ વલણનું જ પરિણામ. પછીથી સ્ત્રીલિંગ લઘુતાના ભાવનું વાચક બની ગયું છે. તેની શરૂઆત 'અંત્રડી' (=નાનું આંતરડું) જેવામાં જોઈ શકાય છે.

૪. નામિક રૂપતંત્ર

પહેલા ને બીજા પુરુષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન પણ કોઇક અપવાદે સંજ્ઞાના રૂપાખ્યાન જેવાં જ છે. એટલે સંજ્ઞા, વિશેષણ ને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

અકારાન્ત પુંલિંગ

૧/૨. ૧. 'ઉ' પ્રત્યયઃ અહરુ (અહર-), સંકરુ (સંકર-), નિગ્ગઉ (નિગ્ગય-); ઘડિઅઉ (ઘડિઅય-); તે જ પ્રમાણે માણુ, વિહાણુ, લક્ખ, મિલિઅ, પત્ત, કમલ, તણુ, સાયર. જુત્તય, જય, સલ્લ, સૂર, ઘાય, કંત વગેરે ઉપરથી.

'આ' પ્રત્યય : અમ્હારા, કંચુઆ, ગરુઆ, ઝુંપડા, ઢોલ્લા, દઠ્ઠા, દીહા, ઢેસડા, નેહડા, પચ્છાયાવડા, °બલુલ્લડા, ભગ્ગા, ભલ્લા, મહારા, મારિઆ, વઠ્ઠા, વારિઆ, વેગ્ગલા, સામલા, સીઅલા, હુઆ.

૧/૨. ૨. અપ્રત્યય : ખગ્ગ, પલ્લવ, ગુણ, કર, વિસમ, થણ, દેસ, કુદ્દ, સમ, ઘર, મણોરહ, ભોગ.

'આ' પ્રત્યયઃ અદ્ધા, અપ્પણા, ગોઠ્ઠડા, ઘણા, ઘોડા, ચડિઆ, જાયા, તણા, દિઅહા, દિઅહડા, દિઠ્ઠા, દિણ્ણા, નિસિઆ, પયડા, સુઆ, વલયા, રવણ્ણા, સંતા, સિદ્ધત્થા.

૩/૧. 'એં' પ્રત્યય : અણ્ણેં, અહરેં, °ઉટ્ટાણેં, કજ્જેં, °કપ્પેં, તેં, દઇએં, દઇવેં, સચ્છેં, પાએં, હત્થેં; કેરએં, પિએં, સંદેસેં, હુંકારડએં;

'ઇં' પ્રત્યયઃ નિચ્છઇં (૩૫૮.૧).

'એણ' ('એંણ', 'ઇણ') પ્રત્યય : ખણેણ (ખણ-); તે જ પ્રમાણે કવણ, જણ, નહ, પવસંત, કુટ્ટણઅ, મોક્કલડ, વાસ, સય, સિરઃએ અંગો ઉપરથી.

કોટ્ટેંણ, તુહારેંણ, પાણિએંણ; ખગ્ગિણ, વસિણ, સરિણ.

'ઇ' પ્રત્યય : જલિ (૩૯૨.૨), કમલિ (૩૯૫.૧), 'જલિ', 'વલ્લહઇ' (૩૮૩.૧).

૩/૨. 'એંહિં ('ઇહિં' 'એહિં') પ્રત્યયઃ ચલેંહિં, પયારેંહિં, લક્ખેંહિં, લોઅણેંહિં, સએંહિં, સરવેંરહિં; અત્થિહિં, સત્થિહિં, હત્થિહિં; કસરેહિં, કસરક્કેહિં, ઘુંટેહિં, નયણેહિં, વણેહિં, સરેહિં, સુઅણેહિં.

'હિં' પ્રત્યયઃ અંગહિં, કરહિં, કેસહિં, ગુણહિં.

૫/૧. 'હેં' પ્રત્યય : 'વચ્છહેં'; 'હુ' પ્રત્યયઃ 'વચ્છહુ', '°જલહુ'.

૫/૨. 'હું' પ્રત્યયઃ મુહહું, °સિંગહું.

૪–૬/૧. 'હો' પ્રત્યયઃ અપ્પહો, આયહો, કલેવરહો, તહો, દુલ્લહહો, લોઅહો, સામિઅહો, સેસહો.

'સ્સુ' પ્રત્યય : કંતસ્સુ ('કંત-' પરથી); અને તે જ પ્રમાણે ખંધ, જણુ, જય, તત્ત, પર, પિઅ, સુઅણુ : એ અંગો ઉપરથી.

અપ્રત્યય : પિઅ (૩૩૨. ૨).

૪–૬/૨. 'હું' પ્રત્યય : તણુહું ('તણુ' ઉપરથી); અને તે જ પ્રમાણે અન્ન, ચત્તંકુસ, થણુ, મત્ત, મયગલ, માણુસ, લોઅણ, સમત્ત, સોક્ખ એ અંગો ઉપરથી.

'આહું' પ્રત્યય : ચિંતંતાહું, નવંતાહું, નિવટ્ટાહું, સુઠ્ઠાહું, સઉણાહું.

અપ્રત્યય : ગય (?) (૩૪૫).

૭/૧. 'ઇ' પ્રત્યય : ઉચ્છંગિ, કરિ, °ખંભિ, °જુગિ, તલિ, °નિવહિ, °પત્થરિ, °પંકઇ, °યડિ, રહુવરિ, વણિ, વિઓઇ, વિચ્ચિ, હિઅઇ; અંધારઇ, કસવટ્ટઇ, કુડીરઇ, તેહઇ, દિટ્ઠઇ, પણટ્ઠઇ, નિવડિઅઇ, રણ્ણડઇ.

'એં' ('એ') પ્રત્યય : અપ્પિએં, તલેં, ત્થલેં, પિએં, વિહવેં; દિટ્ઠે (૩૯૬), દૂરે (૩૪૯. ૧), ભુવણે (૪૪૧.૨), મજ્ઝે (૪૦૬. ૩),

'હિં' પ્રત્યય : °ઘરહિં (૪૨૨.૧૫), દેસહિં (૩૮૬.૧), અન્નહિં, એક્કહિં, કવણહિં, કહિં, જહિં, તહિં.

૭/૨. 'એહિં' ('ઇહિં', 'એહિં') પ્રત્યયઃ મગ્ગેહિં, ડુંગરેહિં, અંગિહિં; ગવક્ખેહિં.

૮/૧. અપ્રત્યય : ખલ, મેહ, પિઅ, ભમર, સારસ.

'આ' પ્રત્યય : ઢોલ્લા, પહિઆ, મિત્તડા, હિઅડા, હિઆ.

૮/૨. 'હો' પ્રત્યયઃ તરુણહો, લોઅહો.

અકારાન્ત નપુંસકલિંગ

પ્રથમા દ્વિતીયા સિવાય પુંલ્લિંગથી જુદા પ્રત્યયો નથી. પ્ર. દ્વિ. એક વ. માં પણ સાદું અંગ હોય ત્યાં પુંલ્લિંગમાં છે તે જ પ્રત્યયો છે. પણ સ્વાર્થિક 'અ' પ્રત્યયવાળું અંગ હોય ત્યારે વિકલ્પે 'ઉં' પ્રત્યય લાગ્યો છે. બહુવચનમાં પણ પુંલ્લિંગની જેમ થતાં રૂપ ઉપરાંત 'ઇં' પ્રત્યયવાળાં રૂપ પણ છે. 'ઇં'ના પૂર્વવર્તી 'અ'નો વિકલ્પે 'આ' થાય છે.

૧/૨. એકવચન': 'અગ્ગલઉં' અને એ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી અપ્પણય, ઉલ્લહય, એક્કમેક્કય, એહય, કિઅય, કુડુંબય, °છંદય, તણય, તુચ્છય, તેવડ્ડય, થિરત્તણય, દિટ્ઠય, પસરિઅય, બોલ્લિઅય, ભગ્ગય, વલ્લહય, વિઢત્તય, વુત્તય, હિઅય, હિઅડય.

'વારિઆ', 'જગ્ગેવા' 'સોએવા' પુલ્લિંગ પ્રમાણે છે. 'સંવલિઅં' પ્રાકૃત રૂપ છે.

૧/૨. બહુવચન : 'કમલઇઁ' અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગો-માંથી: અલિ-ઉલ, કુંભ, ખંડ, ડંબર, નિચ્ચિત, પત્ત, ફલ, મણોરહ, લોઅણ, સર;

'ફલાઇઁ' અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી : ખલ, ગંડ, રયણ, વહુ, વલણ, વિગુત્ત, સય, હરિણ.

'ફલ', 'નયણ' વગેરે તથા 'લિહિઆ,' 'વહુ' વગેરે પુંલ્લિંગની જેમ.

ઇકારાન્ત/ઉકારાન્ત પુંલ્લિંગ નામો

૧/૨. ૧. અને ૨. અપ્રત્યય : સામિ, કેસરિ, મુણિ, કડુ.

૩/૧. 'એઁ' પ્રત્યય : અગ્ગિએઁ; 'ણુ' પ્રત્યય : અગ્ગિણ; અનુસ્વાર : અગ્ગિં.

'સંતે' (૪૪૧. ૨) માં પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે.

૩. ૨. 'હિઁ' પ્રત્યય : ણિહિઁ.

૫. ૧. 'હે' પ્રત્યય : ગિરિહેં, તરુહેં.

૫. ૨. 'હુઁ' પ્રત્યય : સામિહુઁ, તરુહુઁ.

૪/૬. ૨. 'હુઁ' પ્રત્યયઃ તરુહુઁ; સઉણિહુઁ.

૭. ૧. 'હિ' પ્રત્યયઃ કલિહિ.

૭. ૨. 'હિઁ' પ્રત્ય· તિહિઁ, 'હુઁ' પ્રત્યયઃ દુહુઁ.

૫/૧. 'હૈં' પ્રત્યય—બાલહૈં.

૫/૨. 'હુ' પ્રત્યય—વચંસિઅહુ.

૪/૬. ૧. 'હૈં' પ્રત્યય—અલહંતિઅહૈં, °જંપિરહૈં, તહૈં, તિસહૈં, ઘણહૈં, મજ્ઝહૈં, °નિવાસહૈં, મુદ્ધહૈં, °હાસહૈં; જોઅંતિહૈં, મેલ્લંતિહૈં, રોમાવલિહૈં; કંગુહૈં.

'ગણ્ંતિઐં' (૩૩૩) પ્રાકૃત છે.

૪/૬. ૨. 'હુ' પ્રત્યય: વચંસિઅહુ; 'હું' પ્રત્યય: માયહું.

૭/૧. 'હિં' પ્રત્યય: એક્કહિં, ઉજ્જેણિહિં, રિદ્ધિહિં, વારાણસિહિં, સહ્યઇહિં, સંધિહિં; 'હિ' પ્રત્યય: મહિહિ.

૭/૨. 'હિં' પ્રત્યય: દિસિહિં.

૮/૧. અપ્રત્યય: દૂઇ, ઘણિ, પુત્તિ, બહિણિ, સહિ, ગોરિ; 'ઐં' પ્રત્યય: અમ્મિઐં, બહિણુઐં, બિટ્ટીએ; 'ઇ' પ્રત્યય: અમ્મિ, મુદ્ધિ.

૮/૨. 'હિં' પ્રત્યય: તરુણિહિં.

સંબોધન એકવચનનો 'ઐં' 'બિટ્ટીએ' માં છંદખાતર દીર્ઘ કરાયો છે.

પહેલો ને બીજો પુરુષ સર્વનામ

	એકવચન		બહુવચન	
	પહેલો પુરુષ	બીજો પુરુષ	પહેલો	બીજો પુરુષ
૧.	હઉँ	તુહुँ	અમ્હે, અમ્હइँ	તુમ્હે, તુમ્હइँ
૨.	મइँ	તइँ, પइँ	,, ,,	,, ,,
૩.	,,	,, ,,	અમ્હેહિँ	તુમ્હેહિँ
૪/૫/૬.	મહु, મજ્ઝુ	તુહ, તઉ, તુજ્ઝ, તુધ્ર	અમ્હાહँ	તુમ્હહँ
૭.	મइँ	તइँ, પइँ	અમ્હાસુ	તુમ્હાસુ

છંદને કારણે 'અમ્હહँ' નું 'અમ્હાહँ' થયું છે.

અન્ય વિશિષ્ટ સાર્વનામિક રૂપો.

	પ્રત્યય	અંગ	રૂપ
પ્રથમા/દ્વિતીયા એકવ.		જ; ત (નપું).	ધ્રું; ત્રં.
,, ,, બહુવ.	એ (અ, ઇ).	ત; એ; ઓ.	તે, તૈં, તિ; એઇ, ઓઇ,
પંચમી એકવ.	હાँ	જ, ત, ક	જહાँ, તહાँ, કહાँ
સપ્તમી	હિँ	જ, ત, ક, અન્ન, એક્ક	જહિँ, તહિँ, કહિँ, અન્નહિँ, એક્કહિँ.

'એ' નું. પું. ૧/૨ એકવ. માં 'એહો'; નપું. ૧/૨ એકવ.માં 'એઉ' અને પછી એકવ.માં 'આ' અંગસ્વરવાળાં 'જાસુ', 'તાસુ', 'કાસુ' એવાં રૂપ થાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પણ વપરાય છે. સ્ત્રીલિંગ અંગો અકારાંત કે આકારાંત હોય છે—'જ', 'જા', 'ત', 'તા' વગેરે.

અનુગો

વિભક્તિપ્રત્યયોથી દર્શાવાતા અર્થસંબંધોનો કોઈ છાયાવિશેષ, અથવા તો જુદો જ અર્થસંબંધ દર્શાવવા સંસ્કૃતમાં અમુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિત્વની દષ્ટિએ બીજા શબ્દોને પડછે ગૌણ બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય ને સ્થાન આ અનુગો લેતા ગયા. ભિન્નભિન્ન વિભક્તિઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થગૂંચવાડો થવા લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વારા તેમાંથી રસ્તો કઢાતાં તેમનો વપરાશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો ચલણી બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે બંને રીતે વપરાયા છે: નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિભક્તિપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે:

'સાથે' અર્થમાં: સમાણુ (સં. समान; સં. समम् 'સાથે' ને અનુસરીને)—
(સમસ્ત) 'પયરક્ખસમાણુ' ૪૧૮.૩; (તૃતીયાને યોગે) 'પુપ્ફવઈહિં સમાણુ' ૪૩૮.૩.
સહુઁ (=સં. सह) ૪૧૯.૫, ૩૫૬,

'વિના' અર્થમાં: વિણુ. જુઓ સૂચી તૃતીયાને યોગે.

'માંથી' અર્થમાં: હોંતઉ (='હો'નું વર્ત. કૃ.), પંચમીને યોગે. ઉદાહરણો સૂત્ર ૩૫૫, ૩૭૨ (૧), ૩૭૩ (૧), ૩૭૯ (૧) ને ૩૮૦ (૧) નીચે.
ઠિઉ (સં. स्थित), સમસ્ત—'હિઅયટ્ઠિઉ જઇ નીસરહિ' ૪૩૯.૪= 'જો હૃદયથી—હૃદયમાંથી નીસરે'. 'અમ્હાસુ ઠિઅં' (૩૮૧) અને 'તુમ્હાસુ ઠિઅં' (૩૭૪) એમાં 'ઠિઅ' અનુગરૂપે છે કે 'રહેલું' અર્થે, તે સંદર્ભ વિના નક્કી ન થાય.

'માટે' અર્થમાં: કેહિં (સં. कृते, પ્રા कए, कएहिं), તેહિં, રેસિ, રેસિં (*રેસ? નું તૃ. એક વ.) અને તણેણ (तन-तणनुं તૃ. એક વ.), ષષ્ઠીને યોગે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૫.

'સંબંધી' અર્થમાં: કેરઉ (ન. કેરઉં, સ્ત્રી. કેરી; સં. कार्य?) અને

તણુઉ (ન. તણુઉં, સ્રી. તણી; સં. 'तन ?), ષષ્ઠીને યોગે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૨ (૨૦, ૨૧) તથા ૩૬૧ (૧), ૩૭૩ (૨), ૩૭૯ (૪). અર્વા. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં 'કેરું' 'તણું' જીવતા છે.

૫. પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થે વપરાય છે. जइ भग्गा घरु एंतु ૩૫૧ 'જો ભાગીને ઘરે આવત'. जइ ससि छोल्लिज्जंतु तो मुहकमलि सरिसिम लहंतु ૩૯૫. ૧ 'જો ચંદ્ર છોલવામાં આવ્યો હોત, તો મુખકમળની સાથે સમાનતા પામત.'

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી જ વિકસી ચૂક્યો હતો. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોંધી છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે.

૨. 'ણુ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે. એચ્છણુ ૩૫૩, કરણુ ૪૪૧ ૧.

૩. 'વં' પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે. દેવં ૪૪૧.૧.

વિભક્તિપ્રયોગો.

૪. તૃતીયા. નિરપેક્ષ (absolute) રચનામાં:

पुत्तें जाएं कवणु गुणु ૩૯૫.૬ 'પુત્ર જન્મ્યે શો લાભ ?'
पुत्तें मुएण क्वणु अवगुणु ,, 'પુત્ર મર્યે શું નુકસાન ?'
पिएं दिट्ठें सुहच्छडी होइ ૪૨૩.૨ 'પ્રિય દીઠે (=દેખ્યે) સુખશાતા થાય છે.'

૫. ચતુર્થી/ષષ્ઠી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં:

पिअहो परोक्खहों निद्दडी कॆँव ૪૧૭.૧ 'પ્રિયતમ આંખથી દૂર હોતે છતે નિદ્રા કેવી ?'

(૨). વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં:

पिअ जोअंतिहें मुह-क्मलु ૩૩૨.૨ 'પ્રિયતમનું મુખકમળ જોતાં.'
एहउँ चिंतंताहँ ૩૬૨ 'એ ચિંતવતાં.' जाहँ अवरोप्परु जोअंताहँ ૪૦૯ 'જેમના અરસપરસ જોતાં'. देंतहो हउँ उव्वरिय, जुज्झंतहों करवालु ૩૭૯.૨ 'દેતાં હું ઊગરી, યુદ્ધ કરતાં તલવાર'.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'બોલતાં, કરતાં, ફરતાં' વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં આ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે.

(૩) 'પ્રત્યે' 'તરફ' અર્થે: कुंजरु अन्नहँ तरुअरहँ कोड्डेण घल्लइ हत्थु ૪૨૨.૯ 'હાથી બીજા તરુવર તરફ તો કુતૂહળથી સૂંઢ ફેંકે છે.'
सिरु ल्हसिउ खंधस्सु ૪૪૫.૩ 'શિર ખાંધ તરફ ઢળ્યું છે'.

साहु वि लोउ तत्थावत्थहँ आलवणु करेइ ४२२.२२ 'સ્વસ્થ અવસ્થા વાળા પ્રત્યે (=ની સાથે) તો સૌ લોક બોલે'.

(૪) 'ण' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામનું ષષ્ઠીનું રૂપ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે. अक्खणह ૩૫૦.૧, भुंजणहँ ૪૪૧.૧.

(૫) નીચેનાં ક્રિયાપદોને યોગે :

તુલના અને અનુકરણવાચક : 'ઉવમિઅ'—सीहहाँ उवमिअइ ૪૧૮.૩ 'સિંહ સાથે સરખાવાય છે' 'અણુહર'—सुपुरिस कंगुहेँ अणुहरहिँ ૩૬૭.૪ 'સત્પુરુષ કાંગને મળતા આવે છે'. ससि पिअहोँ अणुहरइ ૪૧૮.૮ 'ચંદ્ર પ્રિયતમને મળતો આવે છે'. 'ઝા'—तत्तस्सु झाएविणु ૪૪૦ 'તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને'. પણ छम्मुहु झाइवि ૩૩૧માં झा દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે. 'ગણ્'–ताण गणंतिएँ ૩૩૩ 'તેમને ગણતાં'

૬. **સપ્તમી.** (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

अवसरि निवडिअइ ૩૫૮.૨ અને એવી જ રીતે ૩૭૦.૩, ૩૮૩.૨, ૩૯૬.૨, ૪૦૬ ૨, ૪૧૮.૮, ૪૨૨.૧૨ ને ૪૨૭.૧ એ ઉદાહરણોમાં.

(૨) 'ण' પ્રત્યયથી બનેલા ક્રિયાનામનું સપ્તમીનું રૂપ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે : भुंजणहिँ ૪૪૧.૧.

૭. ઇતર વિશિષ્ટ પ્રયોગો. હેત્વર્થ કૃદંત સાથે न અને जानां રૂપ મૂળ ક્રિયાની અતિદુષ્કરતા કે કરવાની અશક્તિનાં વાચક છે. तं अक्खणहँ न जाइ ૩૫૦.૧ 'તે કહ્યું જતુ નથી'; सुहु भुंजणहिँ न जाइ ૪૪૧.૧ 'સુખ ભોગવ્યું જતું નથી' (='ભોગવી શકાતું નથી'). અર્વા. ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે, અને न વિનાની રચના હિન્દીમાં કર્મણિ રચના તરીકે સ્થિર થઈ છે.

ઉપસંહાર

આ પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં 'પ્રાચીન' અને 'અર્વાચીન' તથા ભિન્નદેશીય લક્ષણોની સેળભેળ વરતાઈ આવે છે. આધારભૂત ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ વિવિધ હતાં એ એનું કારણ છે.

વ્યંજનોના લોપને બદલે ઘોષત્વનું વલણ તથા ઋકાર અને સંયુક્ત પરવર્તી રકાર તથા ત્રકાર જાળવી રાખવાનું વલણ પ્રાચીનતાસૂચક છે. બીજે પક્ષે સંયુક્ત વ્યંજનોના એકત્વનું વલણ અર્વાચીનતાસૂચક છે.

સ્વરમધ્યવર્તી મ્ ને વ્ ની તથા સંયુક્ત પરવર્તી ર્ ની જાળવણી, સકારવાળું ભવિષ્ય-અંગ, જ્જવાળું ભવિષ્યઆજ્ઞાર્થ અંગ, આજ્ઞાર્થ બીજા પુ. એકવ.નો इ, ભૂતકૃદંતનો इअय, સંબંધક ભૂતકૃ.નો इउ, હેત્વર્થનો एवं, વિધ્યર્થકૃ.નો एव्वय ને પુંલિંગ પ્રથમા એકવ.નો अउ એ પ્રત્યયો તથા નપુંસકલિંગનાં રૂપો: આ લક્ષણો પાછળથી ગુજરાતીની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે. તો સામે પક્ષે, સ્વરમધ્યવર્તી મ્ નો વઁ કે લોપ તથા વ્ નો લોપ, સંયુક્ત પરવર્તી ર્ નું સારૂપ્ય, હકારવાળું ભવિષ્ય-અંગ, સંબંધક ભૂત કૃ.નો इ, હેત્વર્થ તરીકે વપરાતાં 'ણ' પ્રત્યયવાળાં રૂપ, પુંલ્લિંગ પ્રથમા એકવ નો आ તથા નપુંસકલિંગનો અભાવ: આ લક્ષણો પાછળથી વ્રજ, ખડી બોલી વગેરેના પશ્ચિમી હિંદી ભાષાજૂથની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે.

હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં કેટલાંક 'મિશ્ર' લક્ષણો ધરાવતાં પદ્યો પણ છે, જેમાં પું. પ્રથમા એકવ. ના अउ ને आ વાળાં ભિન્નદેશીય રૂપો સાથોસાથ વપરાયાં છે. બોલીલક્ષણોની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોની ભાષાને વધુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસવી જોઈએ.

પણ ઉપર તારવેલી હકીકતો પરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોના અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી કે પ્રાચીન હિન્દી કહેવી એ એકાંગી અને અશાસ્ત્રીય છે. એ ઉદાહરણોમાં ઉક્ત ત્રણે ભાષાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતા બીજરૂપમાં ધરાવતાં પદ્યો છે એવું વિધાન કરીએ તો જ તે વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ગણાશે.

સિદ્ધહેમગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

અધ્યાય ૮, પાદ ૪

(૩૨૯) स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे ॥

અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે સ્વરોના સ્વરો.

वृत्ति अपभ्रंशे स्वराणा स्थाने प्रायः स्वरा भवन्ति ।

(પ્રકૃતિરૂપ સંસ્કૃત શબ્દના) સ્વરોના સ્થાને અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે (અન્ય) સ્વરો આવે છે.

ઉદા૦ (૧) कच्चु, कच्च; (२) वेण, वीण; (३) वाह, वाहा, वाहु; (४) पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि; (५) तणु, तिणु, तृणु; (६) सुकिदु, सुकिउ, सुकृदु; (७) किन्नउ, किलिन्नउ; (८) लिह, लीह, लेह; (९) गउरी, गोरी.

છાયા (१) कच्चित्; (२) वीणा, (३) वाहुः; (४) पृष्ठम्; (५) तृणम्; (६) सुकृतम्; (७) क्लन्नक. અથવા क्लन्नकम्; (८) लेखा; (९) गोरी.

वृत्ति प्रायोग्रहणात् यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥

(સૂત્રમાં) પ્રાય' શબ્દ મૂકયો છે તેથી (એમ સમજવાનું છે કે) જેને વિશે અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ (પરિવર્તન થતું હોવાનું) કહેવામાં આવશે, તેની બાબતમાં પણ કવચિત્ પ્રાકૃત પ્રમાણે તેમ જ શૌરસેની પ્રમાણે કાર્ય (=પરિવર્તન) થાય છે.

(૩૩૦) स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ ॥

સિ વગેરે લાગતાં દીર્ઘ અને હ્રસ્વ.

वृत्ति अपभ्रंशे नाम्नोऽन्त्य-स्वरस्य दीर्घ-ह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवत. । सौ ।

અપભ્રંશમાં सि (=પ્રથમા એકવચનનો 'स्') વગેરે (વિભક્તિ પ્રત્યયો) લાગતાં, નામનો અંત્ય સ્વર, સાધારણ રીતે, (મૂળમાં હ્રસ્વ હોય તો) દીર્ઘ ને (મૂળમાં દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ (થાય છે). (જેમ કે) सि (=પ્રથમા એકવચનનો स् પ્રત્યય) લાગતા :—

ઉદા૦ (१) ढोल्ला सामला धण चपा-वण्णी ।
नाइ सुवण्ण-रेह कसवट्टइ दिण्णी ॥

શબ્દાર્થ ढोल्ला (दे.) नायक, प्रिय. । सामला—श्यामलः । धण (दे.) —नायिका, प्रिया । चपा-वण्णी—चम्पकवर्णा । नाइ—इव, यथा सुवण्ण-रेह—सुवर्ण रेखा । कसवट्टइ—कष-पट्टके । दिण्णी—दत्ता ॥

છાયા नायकः श्यामलः । नायिका चम्पकवर्णा । (दृश्येते) यथा कषपट्टके सुवर्ण-रेखा दत्ता ॥

પ્રિયતમ શામળો (છે, જ્યારે) પ્રેયસી (છે) ચંપકવર્ણી. (બને જાણે કે કસોટીના પત્થર પર સુવર્ણની રેખા દીધી (=પડી) હોય (એવી રીતે શોભે છે).

વૃત્તિ आमन्त्र्ये ।

સંબોધન (એકવચન)માં :—

ઉદા૦ (२) ढोल्ला, मइँ तुहुँ वारिआ 'मा करु दीहा माणु ।
निद्दएँ गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु' ॥

શબ્દાર્થ ढोल्ला (दे)—नायक । मइँ—मया । तुहुँ—त्वम् । वारिआ—वारित. मा—मा । करु—कुरु । दीहा—दीर्घम् । माणु—मानम् । निद्दएँ—निद्रया गमिही—गमिष्यति । रत्तडी—रात्रि । दडवड (दे)—शीघ्रम् । होइ-भवति (=भविष्यति) । विहाणु (दे)—प्रभातम् ॥

છાયા नायक, मया त्वम् वारित 'दीर्घम् मानम् मा कुरु । (यतः रात्रि. निद्रया गमिष्यति । शीघ्रम् प्रभातम् भवति (=भविष्यति)' (इति)

પ્રિયતમ, મેં તને વાર્યો (તો ખરો કે) બહુ માન ન કર (=માનને બહુ પકડી ન રાખ), (કેમ કે) નિદ્રામાં (જ ઘણીખરી) રાત વહી

જશે (અને) દડબડ કરતું વહાણું થશે (=દોટ દેતુંકને સવાર થઈ જશે).

वृत्ति स्त्रियाम्।

સ્ત્રીલિંગમાં:—

ઉદા૦ (२) बिट्टीए, मइँ भणिअ तुहुँ 'मा करु वंकी दिट्ठि'।
पुत्ति, सकण्णी भल्लि जिवँ मारइ हिअइ पइट्ठि॥

શબ્દાર્થ बिट्टीए (दे.)–पुत्रिके। मइँ–मया। भणिअ–भणिता। तुहुँ–त्वम्। मा–मा। करु–कुरु। वंकी–वक्राम्। दिट्ठि–दृष्टिम्। पुत्ति–पुत्रि। सकण्णी–सकर्णा। भल्लि–भल्ली। जिवँ–यथा, इव। मारइ–मारयति। हिअइ–हृदये। पइट्ठि–प्रविष्टा॥

છાયા पुत्रिके, मया त्वम् भणिता 'वक्राम् दृष्टिम् मा कुरु' (इति)। पुत्रि, हृदये प्रविष्टा (सा) सकर्णा भल्ली इव मारयति॥

બેટી, મેં તને કહ્યું (તો ખરું, કે તું) વાંકી દૃષ્ટિ ન કર (=નાખ). પુત્રી, આંકડાવાળી બરછીની જેમ, (તે કોઈના) હૃદયમાં પેસી ગઈ (તો તેને) મારી (જ) નાખે.

वृत्ति जसि।

એ (રહ્યા) તે ઘોડા, એ (રણ)સ્થળી, (અને) એ (છે) તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગો. અહીં જ મનુષ્યત્વ (=પૌરુષ) જણાઈ આવે છે—(કે) જે (યોદ્ધો) લગામ પાછી ન જ વાળે (=ખેંચે) (તે જ સાચો વીર).

વૃત્તિ एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

એ પ્રમાણે અન્ય વિભક્તિઓને લગતાં ઉદાહરણ પણ આપવાં (=સમજવાં).

331 स्यमोरस्योत् ॥

सि અને अम् લાગતાં -अ નો -उ.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य स्यमोः परयोरुकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં सि (=પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો મ્ પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય સ્વર તરીકે રહેલા) अકારનો उકાર થાય છે.

ઉદા૦ दहमुहु भुवण-भयंकरु तोसिअ-संकरु निग्गउ रहवरि चडिअउ ।
चउमुहु छम्मुहु झाइवि एक्कहिँ लाइवि नावइ दइवें घडिअउ ॥

શબ્દાર્થ दहमुहु—दशमुखः । भुवण-भयंकरु—भुवन-भयङ्करः । तोसिअ-संकरु—तोषित-शङ्करः । निग्गउ—निर्गतः । रहवरि—रथवरे । चडिअउ (દે.)—आरूढः । चउमुहु—चतुर्मुखम् । छम्मुहु—षण्मुखम् । झाइवि—ध्यात्वा । एक्कहिँ—एकस्मिन्, एकत्र । लाइवि—लगित्वा, कृत्वा । नावइ [ज्ञायते]—इव, यथा । दइवें—दैवेन । घडिअउ—घटितः, निर्मितः ॥

છાયા भुवन-भयङ्करः दशमुखः तोषित-शङ्करः रथवरे आरूढः निर्गतः । (दृश्यते) यथा दैवेन चतुर्मुखम् षण्मुखम् ध्यात्वा एकत्र कृत्वा (सः) निर्मितः ।

(ત્રિ)ભુવનને ભયપ્રેરક દશમુખ (=રાવણ) શંકરને તુષ્ટ કર્યો છે તેવો (=તુષ્ટ કરી), ઉત્તમ રથ પર ચડ્યો અને (=ચડીને) નીકળ્યો—જાણે કે ચતુર્મુખ (=બ્રહ્મા અને) ષણ્મુખ (=કાર્તિકેય)નું ધ્યાન ધરી, (તેમને) એકત્ર લાવીને (=એક સાથે જોડી દઈને) (તેને) દૈવે ઘડ્યો હોય (=ઘડ્યો ન હોય!).

सौ पुंस्योद् वा ॥

सि લાગતાં પુંલ્લિંગમાં વિકલ્પે -ओ.

वृत्ति अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोऽकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति।

અપભ્રંશમાં પુંલ્લિંગમાં રહેલા નામના અંત્ય अકારનો, सि (=પ્રથમા એકવચનનો स् પ્રત્યય) લાગતાં વિકલ્પે ओકાર થાય છે.

ઉદા० (१) अगलिअ-नेह-निवट्टाहँ जोअण-लक्खु वि जाउ ।
वरिस-सएण वि जो मिलइ सहि, सोक्खहँ सो ठाउ ॥

શબ્દાર્થ अगलिअ-नेह-निवट्टाहँ—अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम् । जोअण-लक्खु—योजन-लक्षम् । वि—अपि । जाउ—यातु । वरिस-सएण—वर्ष-शतेन । वि—अपि । जो—य । मिलइ—मिलति । सहि—सखि । सोक्खहँ—सौख्यानाम् । सो—सः । ठाउ—स्थानम् ॥

છાયા अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम् (अन्यतर जनः) योजन-लक्षम् अपि यातु । वर्ष-शतेन अपि यः मिलति, सखि, सः सौख्यानाम् स्थानम् ॥

અસ્ખલિત સ્નેહવાળા (રહીને) જેમને જુદા પડવાનુ થયું હોય, તેમાનું (કોઈ એક) ભલેને (वि) લાખ યોજન (દૂર) જાય; હે સખી, (તેમાનુ) જે સો વરસે પણ (ફરી) મળેને, (તોય) તે સુખોનુ ઠામ (જ બને).

वृत्ति पुंसीति किम् ।

(સૂત્રમાં) पुंसि ('પુંલ્લિંગમા') એ કેમ ? (જેમ કે)—

પ્રત્યુદા० (२) अंगहिँ अंगु न मिलिउ, हलि अहरें अहरु न पत्तु ।
पिअ जोअन्तिहे मुह-कमलु एवँइ सुरउ समत्तु ॥

શબ્દાર્થ अंगहिँ—अङ्गै । अंगु—अङ्गम् । न—न । मिलिउ—मिलितम् । हलि—हला । अहरें—अधरेण । अहरु—अधर । न—न । पत्तु—प्राप्तः । पिअ—प्रियस्य । जोअन्तिहे—पश्यन्त्याः । मुह-कमलु—मुख-कमलम् । एवँइ—एवम् एव । सुरउ—सुरतम् । समत्तु—समाप्तम् ।

છાયા हला, अङ्गैः अङ्गम् न मिलितम्, न अधरेण अधरः प्राप्तः। प्रियस्य मुखकमलम् पश्यन्त्याः एवम् एव सुरतम् समाप्तम्।

સખી, ન એનાં અંગો સાથે (મારું) અંગ મળ્યું, ન તો (તેના) અધરે (મારો) અધર પહોંચ્યો. પ્રિયતમનું મુખકમળ (એકી ટશે) જોતાં (જોતાં) મારું સુરત એમ જ (=જોવાની ક્રિયામાં જ) સમાપ્ત થયુ.

३३३ एट्टि ॥

टा લાગતા -ए.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य टायामेकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં टा (=તૃતીયા એકવચનનો आ પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય) अकारનો एकार થાય છે.

ઉ૬૧૦ जे महु दिण्णा दिअहडा दइएं पवसंतेण ।
ताण गणतिएँ अंगुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥

શબ્દાર્થ जे–ये । महु–मह्यम् । दिण्णा–दत्ताः । दिअहडा–दिवसाः । दइएं–दयितेन । पवसंतेण–प्रवसता । ताण–तेषाम् (=तान्) । गणतिएँ–गणयन्त्याः । अंगुलिउ–अङ्गुल्यः । जज्जरिआउ–जर्जरिताः । नहेण–नखेन ॥

છાયા दयितेन प्रवसता ये दिवसा मह्यम् दत्ताः तेषाम् (= तान्) गणयन्त्याः (मम) अङ्गुल्यः नखेन जर्जरिताः ॥

પ્રવાસે જતા પ્રિયતમે મને (અવધિના) જે દિવસો દીધેલા, તે ગણતા (ગણતા, મારી) આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

३३४ डिनेच ॥

ङि સાથે -इ પણ.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य ङिना सह इकार एकारश्च भवतः ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) अकारનો ङि (=સપ્તમી એકવચનનો इ પ્રત્યય) સહિત इकार તથા एकार થાય છે.

ઉદા० (१) सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइँ ।
सामि सु-भिच्चु वि परिहरइ सम्माणेइ खलाइँ ॥

શબ્દાર્થ सायरु–सागर । उप्परि–उपरि । तणु–तृणम् । धरइ–धरति । तलि–तले । घल्लइ (दे.)–क्षिपति । रयणाइँ–रत्नानि । सामि–स्वामी । सु-भिच्चु–सु-भृत्यम् । वि–अपि । परिहरइ–परिहरति । सम्माणेइ–संमानयति । खलाइँ–खलान् ॥

છાયા सागरः तृणम् उपरि धरति, रत्नानि (तु) तले क्षिपति । स्वामी अपि सु-भृत्यम् परिहरति, खलान् (तु) समानयति ॥

સાગર તૃણને (સપાટી) ઉપર ધારણ કરે છે (=રાખે છે), (જ્યારે) રત્નોને તળિયે નાખે છે, સ્વામી પણ સારા સેવકનો ત્યાગ કરે છે, (પણ) ખલોનું સન્માન કરે છે.

ઉદા० (२) तलें घल्लइ । 'તળિયે નાખે છે.'

३३५ भिस्येद् वा ॥

भिस् લાગતા વિકલ્પે ए.

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) अकारनो, પાછળ भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, एकार વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० गुणहिँ न संपय, कित्ति पर, फल लिहिआ भुंजति ।
केसरि न लहइ बोड्डिअ वि गय लक्खेहिँ घेप्पति ॥

શબ્દાર્થ गुणहिँ–गुणैः । न–न । सपय–सम्पत् । कित्ति–कीर्तिः । पर–परम्, केवलम् । फल–फलानि । लिहिआ–लिखितानि । भुंजति–भुञ्जन्ति । केसरि–केसरी । न–न । लहइ–लभते । बोड्डिअ (दे.)–काकिणीम् । वि–अपि । गय–गजाः । लक्खेहिँ–लक्षैः । घेप्पति (दे.)–गृह्यन्ते ।

છાયા गुणैः सम्पद् न, केवलम् कीर्तिः (लभ्यते) । फलानि (तु) जनाः लिखितानि भुञ्जन्ति । केसरी काकिणीम् अपि न लभते, गजाः (तु) लक्षैः गृह्यन्ते ॥

ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, માત્ર કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે). (સંપત્તિ વગેરે જેવાં) ફળ (તો લોકો ભાગ્યમાં) લખ્યાં (હોય તે) ભોગવે. (જેમ કે) કેસરીને 'બોડી'યે મળતી નથી (=કેસરીની 'બોડી'યે નથી ઊપજતી), (જ્યારે) હાથીઓ લાખોએ લેવાય છે.

336 ङसेर्हे-हू ॥

ङसि નો °हें અને °हु.

वृत्ति अस्येति पञ्चम्यन्त विपरिणम्यते । अपभ्रंशेऽकारात् परस्य ङसेर्'हें' 'हु' इत्यादेशौ भवतः ॥

એટલે કે અકાર પછીના પચમીના પ્રત્યયનું પરિવર્તન હવે પ્રતિપાદિત કરાય છે. અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા ङसि (=પંચમી એકવચનનો अस् પ્રત્યય)ના -हें અને -हु એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) वच्छहें गृण्हइ फलइँ जणु कडु पल्लव वज्जेइ ।
तो वि महद्दुमु सुअणु जिवँ ते उच्छगि धरेइ ॥

शब्दार्थ वच्छहें—वृक्षात् । गृण्हइ—गृण्हाति । फलइँ—फलानि । जणु—जन । कडु—कटून् । पल्लव—पल्लवान् । वज्जेइ—वर्जयति । तो-वि—तत. अपि, तथा अपि । महद्दुमु—महाद्रुम । सुअणु—सुजन । जिवँ—यथा, इव । ते—तान् । उच्छगि—उत्सङ्गे । धरेइ—धरति ।

छाया जनः वृक्षात् फलानि गृह्णाति, कटून् पल्लवान् (तु) वर्जयति । तथा अपि महाद्रुमः सुजन इव तान् उत्सङ्गे धरति ॥

માણસ વૃક્ષ પાસેથી ફળો સ્વીકારે છે, (જ્યારે) કડવાં પાન તજી દે છે. તો પણ મહાન વૃક્ષ, સજ્જનની જેમ, તેમને (=માણસોને) ઉત્સંગમા ધારણ કરે છે.

ઉદા० वच्छहु गृण्हइ ।

વૃક્ષ પાસેથી સ્વીકારે છે.

૩૩૭ ✓ ‌ ‌ ‌ ‌ भ्यसो हुँ ॥

भ्यस्‌नो -हुँ.

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारात् परस्य भ्यसः पञ्चमी-बहुवचनस्य 'हुँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) अકાર પછી આવતા પંચમી બહુ-વચનના °भ्यस् (પ્રત્યય)નો -हुँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० दूरुड्डाणें पडिउ खलु ‌ ‌ अप्पणु जणु मारेइ ।

जिह गिरि-सिंगहुँ पडिअ सिल ‌ ‌ अण्णु वि चूरु करेइ ॥

શબ્દાર્થ दूरुड्डाणें–दूरोड्डानेन । पडिउ–पतितः । खलु–खलः । अप्पणु–आत्मानम् । जणु–जनम् । मारेइ–मारयति । जिह–यथा । गिरि-सिंगहुँ–गिरि-शृङ्गेभ्यः । पडिअ–पतिता । सिल–शिला । अण्णु–अन्यद् । वि–अपि । चूरु करेइ–चूर्णीकरोति ॥

છાયા दूरोड्डानेन पतितः खल. आत्मानम् जनम् (च अपि) मारयति । यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यद् अपि चूर्णीकरोति ॥

દૂર સુધી ઉડાણ કરવાને (= ખૂબ ઊંચે ચડવાને) કારણે પડેલો દુર્જન પોતાને (તેમ જ બીજા) માણસને (પણ) મારે છે—જેમ ગિરિશૃંગો પરથી પડેલી શિલા અન્યને (= અન્યનો) પણ ચૂરો કરે છે.

૩૩૮ ✓ ‌ ‌ ‌ ‌ ङसः सु-हो-स्सवः ॥ ✓

ङस्‌ના °सु, °हो અને °स्सु.

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारात् परस्य ङसः स्थाने 'सु' 'हो' 'स्सु' इति त्रय आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) अકાર પછી આવતા ङस् (= ષષ્ઠી એકવચનનો °अस् પ્રત્યય)ને સ્થાને -सु, -हो, -स्सु એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા० जो गुण गोवइ अप्पणा ‌ ‌ पयडा करइ परस्सु । ✓

तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहो ‌ ‌ बलि किज्जउँ सुअणस्सु ॥

શબ્દાર્થ जो–यः । गुण–गुणान् । गोवइ–गोपयति । अप्पणा–आत्मीयान् । पयडा–प्रकटान् । करइ–करोति । परस्सु–परस्य । तसु–तस्मै । हउँ–अहम् । कलि-जुगि–कलि-युगे । दुल्लहहो–दुर्लभस्य । बलि किज्जउँ–बलीक्रिये । सुअणस्सु–सुजनाय ॥

છાયા यः आत्मीयान् गुणान् गोपयति, परस्य (तु) प्रकटान् करोति तस्मै कलि-युगे दुर्लभाय सुजनाय अहम् बलीक्रिये ॥

જે પોતાના ગુણ છુપાવે છે, (પણ) પારકાના પ્રગટ કરે છે, તેવા કલિયુગમાં દુર્લભ સજ્જન પર હું બલિદાન તરીકે અપાઉં છું (=મારી જાતનું બલિદાન કરી દઉં છું, વારી જાઉં છું).

૩૩૯ आमो हँ ॥

आम्नो -हँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्यामो हमित्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા આમ્ (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -हँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ **तणहँ** तइज्जी भंगि न-वि ते अवड-यडि वसंति ।
अह जणु लग्गिवि उत्तरइ अह सह सइँ मज्जंति ॥

શબ્દાર્થ तणहँ–तृणानाम् । तइज्जी–तृतीया । भंगि–भङ्गी । न-वि–नापि, नैव । ते–तानि । अवड-यडि–अवट-तटे । वसंति–वसन्ति । अह–अथ । जणु–जनः । लग्गिवि–लगित्वा । उत्तरइ–उत्तरति । अह–अथ । सह–सह । सइँ–स्वयम् । मज्जंति–मज्जन्ति ॥

છાયા तृणानाम् तृतीया भङ्गी नैव । (यतः) तानि अवट-तटे वसन्ति । अथ जनः लगित्वा उत्तरति, अथ (तानि) स्वयं (तेन) सह मज्जन्ति ॥

તૃણની ત્રીજી ગતિ (भंगि) જ નથી, (કેમ કે) તે ધરાને કાંઠે રહે છે—કાં તો માણસ (તેને) વળગીને (સામે) પાર જાય છે, કાં તો (તે) પણ (માણસની) સાથે ડૂબે છે.

हुँ चेदुद्भ्याम् ॥

इ અને उ પછી -हुँ પણ.

वृत्ति अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो 'हुँ' 'हँ' चादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) इકાર અને उકાર પછી આવતા आम् (= ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)ના -हुँ અને हँ એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) दइवु घडावइ वणि तरुहुँ सउणिहुँ पक्क-फलाइँ ।
सो वरि सुक्खु, पइट्ठ न-वि कण्णहिँ खल-वयणाइँ ॥

શબ્દાર્થ दइवु—दैवः । घडावइ—घटयति । वणि—वने । तरुहुँ—तरूणाम् (=तरुषु) । सउणिहुँ—शकुनीनाम् । पक्क-फलाइँ—पक्व-फलानि । सो—स (=तद्) । वरि—वरम् । सुक्खु—सौख्यम् । पइट्ठ—प्रविष्टानि । न-वि—नापि, नैव । कण्णहिँ—कर्णयोः । खल-वयणाइँ—खल-वचनानि ॥

છાયા वने दैवः शकुनीनाम् (कृते) तरूणाम् (=तरुषु) पक्व-फलानि घटयति । तद् वरम् सौख्यम्, नैव कर्णयोः प्रविष्टानि खल-वचनानि ॥

વનમાં દૈવ પક્ષીઓ માટે વૃક્ષ ઉપર પાકાં ફળ નિર્મિત કરે (જ) છે. ઉત્તમ તો એ (વનવાસનુ ફળભક્ષણનુ) સુખ, નહીં કે કાનમા પેઠેલા દુર્જનોનાં વેણ.

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् क्वचित् सुपोऽपि 'हुँ' ॥

(પહેલાં, સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત કરેલા प्राय શબ્દથી, ક્વચિત् सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો सु પ્રત્યય)નો પણ -हुँ આદેશ (થાય છે).

ઉદા૦ (२) धवलु विसूरइ सामिअहों गरुआ भरु पेक्खेवि ।
'हउँ किं न जुत्तउ दुहुँ दिसिहिँ खडइँ दोण्णि करेवि' ॥

શબ્દાર્થ धवलु—धवल । विसूरइ (दे.)—खिद्यति । सामिअहों—स्वामिन. । गरुआ—गुरुम् । भरु—भारम् । पेक्खेवि—प्रेक्ष्य । हउँ—अहम् । किँ—किम् । न—न । जुत्तउ—युक्त । दुहुँ—द्वयो । दिसिहिँ—दिशो. । खडइँ—खण्डानि । दोण्णि—द्वे । करेवि—कृत्वा ।

છાયા स्वामिनः गुरुम् भारम् प्रेक्ष्य धवलः खिद्यति—'द्वौ खण्डौ कृत्वा अहम् (एव) किम् द्वयोः (अपि) दिशोः न युक्तः ? (इति) ॥

માલિકનો ભારે બોજો જોઈને ધવલ (=જાતવાન વૃષભ) ખેદ કરે છે, '(જાતના) બે ટુકડા કરીને હું (જ) બંને દિશામાં કાં ન જૂત્યો ?'

(૩૪૧) ✓ ङसि-भ्यस्-ङीनां हे-हुँ-हयः ॥

ङसि, भ्यस्, અને ङि ના -हें, -हुँ ને -हि.

વૃત્તિ अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां 'ङसि', 'भ्यस्', 'ङि' इत्येषां यथासङ्ख्यं 'हें' 'हुँ' 'हि' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । ङसेर्'हें' ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) इ અને उ પછી આવતા ङसि (=પંચમી એકવચનનો अस् પ્રત્યય), भ्यस् (=ચતુર્થી ને પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને ङि(=સપ્તમી એકવચનનો इ પ્રત્યય)ના અનુક્રમે -हें, -हुँ અને -हि એમ ત્રણ આદેશ થાય છે. (જેમ કે) ङसिનો -हें :—

ઉદા૦ (१) गिरिहें सिलायलु तरुहें फलु घेप्पइ नीसावँण्णु ।
घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहँ तो वि न रुच्चइ रण्णु ॥

શબ્દાર્થ गिरिहें—गिरेः । सिलायलु—शिलातलम् । तरुहें—तरोः । फलु—फलम् । घेप्पइ—गृह्यते । नीसावँण्णु—निःसामान्यम्, सर्वसामान्येन । घरु—गृहम् । मेल्लेप्पिणु(दे.)—मुक्त्वा । माणुसहँ—मानुषाणाम् (=मानुषेभ्यः) । तो वि—ततः अपि, तथा अपि । न—न । रुच्चइ—रोचते । रण्णु—अरण्यम् ॥

છાયા गिरेः शिलातलम् तरोः फलम् (च) सर्वसामान्यम् (अरण्ये) गृह्यते । तथा अपि गृहं मुक्त्वा मानुषेभ्यः अरण्यम् न रोचते ॥

(સૂવા માટે) પર્વત પાસેથી શિલાતલ, (અને ભોજન માટે) તરુ પાસેથી ફળ (કશા) ભેદભાવ વગર (અરણ્યમાં) લઈ શકાય છે. તેમ છતાં યે મનુષ્યોને ઘર છોડીને અરણ્ય(માં વસવું) રુચતું નથી !

વૃત્તિ भ्यसो 'हुँ' ।

भ्यस् નો -हुँ :—

ઉદા० (२) तरुहुँ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहंति ।
सामिहुँ एत्तिउ - अग्गलउँ आयरु भिच्च गृहंति ॥

શબ્દાર્થ तरुहुँ—तरुभ्यः । वि—अपि । वक्कलु—वल्कलम् । फलु—फलम् । मुणि—मुनयः । वि—अपि । परिहणु—परिधानम् । असणु—अशनम् । लहंति—लभन्ते । सामिहुँ—स्वामिभ्यः । एत्तिउ—इयत् । अग्गलउँ—अधिकम् । आयरु—आदरम् । भिच्च—भृत्याः । गृहंति—गृह्णन्ति ॥

છાયા तरुभ्यः अपि मुनयः वल्कलम् परिधानम् फलम् अपि भोजनम् लभन्ते । स्वामिभ्यः (तु) भृत्याः आदरम् गृह्णन्ति इयत् अधिकम् ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને) ભોજન (તરીકે) ફળ પણ મળે છે. (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી સેવકો આદર ગૃહણ કરે છે એટલું વધારે (=સેવકોને આદર પણ મળે છે એટલો વિશેષ).

વૃત્તિ ङेर्हि ॥

ङिનો -हि.

ઉદા० (३) अह विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥

શબ્દાર્થ अह—अथ । विरल-पहाउ—विरल-प्रभावः । जि—एव । कलिहि—कलौ । धम्मु—धर्मः ॥

છાયા अथ कलौ धर्मः विरल-प्रभावः एव ॥

હવે (અથવા, જો) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ છે તો-

आट्टो णानुस्वारौ ॥

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्य टा-वचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवतः ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) अકાર પછી આવતા टा (=તૃતીયા એકવચનના आ) પ્રત્યયના -ण અને અનુસ્વાર (એમ બે) આદેશ થાય છે.

ઉદા० दइएं पवसन्तेण (જુઓ સૂ. ૩૩૩)

(३४३) एं चेदुतः ॥

इ અને उ પછી -एं પણ.

वृत्ति अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य 'एं', चकारात् णानुस्वारौ च भवन्ति । 'एं' ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) इકાર અને उકાર પછી આવતા टा (=તૃતીયા એકવચનના आ) પ્રત્યયનો -एं, અને (સૂત્રમાં આવતા) चકારથી, -ण તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે. (જેમ કે) -एं :—

ઉદા० (१) अग्गिएँ उण्हउँ होइ जगु वाएं सीअलु तेवँ ।
जो पुणु अग्गि सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ ॥

શબ્દાર્થ अग्गिएँ—अग्निना । उण्हउँ—उष्णम् । होइ—भवति । जगु—जगत् । वाएं—वातेन । सीअलु—शीतलम् । तेवँ—तथा । जो—यः । पुणु—पुनः । अग्गि—अग्निना । सीअला—शीतलः । तसु—तस्य । उण्हत्तणु—उष्णत्वम् । केवँ—कथम् ॥

છાયા जगत् अग्निना उष्णम् भवति, तथा वातेन शीतलम् । यः पुनः अग्निना शीतलः (भवति), तस्य उष्णत्वम् कथम् ॥

જગત (આખું) અગ્નિએ કરીને ઉષ્ણ થાય છે, તેમ જ પવને કરીને શીતળ. પણ જે અગ્નિએ કરીને શીતળ (થતો હોય), તેનું ઉષ્ણત્વ કઈ રીતે (સાધવું)?

वृत्ति णानुस्वारौ ।

-ण અને અનુસ્વાર :—

ઉદા० (२) विप्पिअयारउ जइ वि पिउ तो वि तँ आणहि अज्जु ।
अग्गिण दड्ढा जइ वि घरु तो ते अग्गिं कज्जु ॥

શબ્દાર્થ विप्पिअयारउ—विप्रिय-कारकः । जइ वि—यदि अपि । पिउ—प्रियः । तो वि—ततः अपि, तथा अपि । तँ—तम् । आणहि—आनय । अज्जु—अद्य । अग्गिण—अग्निना । दड्ढा—दग्धम् । जइ वि—यद्यपि । घरु—गृहम् । तो—ततः, तदपि । ते—तेन । अग्गिं—अग्निना । कज्जु—कार्यम् ।

છાયા यदि अपि प्रियः विप्रिय-कारकः, तथा अपि तम् अद्य आनय ।
यद्यपि अग्निना गृहम् दग्धम्, तदपि तेन अग्निना कार्यम् ॥

પિયુ જો અપરાધી (હોય), તો પણ તેને આજે લઈ આવજે. અગ્નિએ ઘર બાળ્યું હોય, તો યે તે અગ્નિ સાથે (જ) કામ પાડવાનું છે (=અગ્નિ વિના ચાલતું નથી).

વૃત્તિ एवमुकारादप्युदाहार्याः ॥

એ પ્રમાણે (નામના અંત્ય) उकार પછી (આવતા एं વગેરેનાં) પણ ઉદાહરણ આપવાં.

(૩૪૪) स्यम्-जस्-शसां लुक् ॥

सि, अम्, जस्, शस्નો લોપ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'सि, अम्, जस्, शस्' इत्येतेषां लोपो भवति ।

અપભ્રંશમાં सि (=પ્રથમા એકવચનનો स् પ્રત્યય), अम् (દ્વિતીય એકવચનનો म् પ્રત્યય), जस् (=પ્રથમા બહુવચનો अस् પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો अस् પ્રત્યય) એમનો લોપ થાય છે.

ઉદા० (१) एइ ति **घोडा,** एह थलि' इत्यादि । (જુઓ ૩૩૦|૪).

વૃત્તિ अत्र स्यम्-जसां लोपः ।

અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) सि, अम् ને जस्નો લોપ થયો છે.

ઉદા० (२) जिवँ जिवँ **वंकिम** लोअणहँ निरु **सावँलि** सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु **नियय-सर** खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥

શબ્દાર્થ जिवँ जिवँ—यथा यथा । वंकिम—वक्रिमाणम् । लोअणहँ—लोचनयोः । निरु—नितराम् । सावँलि—श्यामला । सिक्खेइ—शिक्षते । तिवँ तिवँ—तथा तथा । वम्महु—मन्मथः । नियय—निजकान् । सर—शरान् । खर-पत्थरि—खर-प्रस्तरे । तिक्खेइ—तीक्ष्णयति ॥

છાયા यथा यथा श्यामला लोचनयोः नितराम् वक्रिमाणम् शिक्षते, तथा तथा मन्मथः निजकान् शरान् खर-प्रस्तरे तीक्ष्णयति ।

વૃત્તિ अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसो 'हों' इत्यादेशो भवति । लोपापवादः ॥

અપભ્રંશમાં સંબોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=સંબોધન બહુવચનનો પ્રત્યય 'अस्') નો -हों એવો આદેશ થાય છે. (આ) લોપનો અપવાદ છે.

ઉદા૦ तरुणहों तरुणिहों मुणिउ मइँ 'करहु म अप्पहों घाउ' ॥

શબ્દાર્થ तरुणहों–(हे) तरुणाः । तरुणिहों–(हे) तरुण्यः । मुणिउ–ज्ञातम् । मइँ–मया । करहु–कुरुत । म–मा । अप्पहों–आत्मनः । घाउ–घातम् ॥

છાયા (हे) तरुणाः, (हे) तरुण्यः, मया ज्ञातम्, (यूयम्) आत्मनः घातम् मा कुरुत (इति) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એવું) સમજવું છે (કે) તમે પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો).

૩૪૭ भिस्सुपोर्हिं ॥ ✓

भिस् ને सुप्નો °हिं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे भिस्सुपोः स्थाने 'हिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો °सु પ્રત્યય)ને સ્થાને -हिं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) गुणहिं न संपय, कित्ति पर ॥ (જુઓ ૩૩૫).

ઉદા૦ (२) भाईरहि जिवँ भारहि मग्गहिँ तिहिँ वि पयट्टइ ॥

શબ્દાર્થ भाईरहि–भागीरथी । जिवँ–यथा, इव । भारहि–भारती । मग्गहिँ–मार्गेषु । तिहिँ–त्रिषु । वि–अपि । पयट्टइ–प्रवर्तते ॥

છાયા भागीरथी इव भारती त्रिषु मार्गेषु प्रवर्तते ॥
ભાગીરથીની જેમ ભારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

જેમ જેમ (તે) શ્યામા લોચનની અતિશય વક્રતા (=કટાક્ષપાત) શીખે છે, તેમ તેમ (જાણે કે) મન્મથ પોતાનાં શર (સરાણના) કઠોર પત્થર પર (ઘસીને) તીક્ષ્ણ બનાવતો જાય છે.

વૃત્તિ अत्र स्यम्-शसाम् ॥

અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) सि, अम् ને शस् નો (લોપ થયો છે)

३४५ षष्ठ्याः ॥

ષષ્ઠીનો.

વૃત્તિ अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्या प्रायो लुग् भवति ।

અપભ્રંશમા ષષ્ઠી વિભક્તિ(ના પ્રત્યય)નો ઘણીવાર લોપ થાય છે.

ઉદા० संगर-सएँहिं जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कंतु ।
अइ-मत्तहँ चत्तकुसहँ गय कुम्भइँ दारंतु ॥

શબ્દાર્થ संगर-सएँहिं–सङ्गर शते । जु–य. । वण्णिअइ–वर्ण्यते । देक्खु–पश्य । अम्हारा–अस्मदीयम् । कंतु–कान्तम् । अइ-मत्तहँ–अतिमत्तानाम् । चत्तकुसहँ–त्यक्ताङ्कुशानाम् । गय–गजानाम् । कुम्भइँ–कुम्भान् । दारंतु–दारयन्तम् ॥

છાયા य. सङ्गर-शतैः वर्ण्यते (तम्) अस्मदीयम् कान्तम् अतिमत्तानाम् त्यक्ताङ्कुशानाम् गजानाम् कुम्भान् दारयन्तम् पश्य ॥

સેંકડો સંગ્રામો દ્વારા જે વર્ણવાય છે, (તે) અમારા કંથને, અંકુશને નહીં ગણકારતા એવા અતિ મત્ત ગજોના કુંભ(સ્થળો) વિદારતો જો.

વૃત્તિ पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थः ॥

(અન્વયમાં गज અને कुम्भइँ) ભિન્ન ભિન્ન (=અસમસ્ત) લીધા છે, તે પ્રતિપાદ્યને અનુસરવા માટે.

३४६ आमन्त्र्ये जसो होः ॥

સંબોધનમાં जस्‌નો -हों.

વૃત્તિ अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्न परस्य जसो 'हों' इत्यादेशो भवति । लोपापवादः ॥

અપભ્રંશમાં સંબોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=સંબોધન બહુવચનનો પ્રત્યય 'अस्) નો -हों એવો આદેશ થાય છે. (આ) લોપનો અપવાદ છે.

ઉદા૦ **तरुणहों तरुणिहों** मुणिउ मइँ 'करहु म अप्पहों घाउ' ॥

શબ્દાર્થ तरुणहों–(हे) तरुणाः । तरुणिहों–(हे) तरुण्यः । मुणिउ–ज्ञातम् । मइँ–मया । करहु–कुरुत । म–मा । अप्पहों–आत्मन' । घाउ–घातम् ॥

છાયા (हे) तरुणाः, (हे) तरुण्य., मया ज्ञातम्, (यूयम्) आत्मनः घातम् मा कुरुत (इति) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એવું) સમજવુ છે (કે) તમે પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો).

૩૪૭ भिस्सुपोर्हिं ॥ ✓

भिस् ને सुप्नो 'हिं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे भिस्सुपो. स्थाने 'हिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો 'सु પ્રત્યય)ને સ્થાને -हिं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) **गुणहिं** न सपय, कित्ति पर ॥ (જુઓ ૩૩૫).

ઉદા૦ (२) भाईरहि जिवँ भारहि **मग्गहिं तिहिं** वि पयट्टइ ॥

શબ્દાર્થ भाईरहि–भागीरथी । जिवँ–यथा, इव । भारहि–भारती । मग्गहिं–मार्गेषु । तिहिं–त्रिषु । वि–अपि । पयट्टइ–प्रवर्तते ॥

છાયા भागीरथी इव भारती त्रिषु मार्गेषु प्रवर्तते ॥

ભાગીરથીની જેમ ભારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

(૩૪૮) स्त्रियां जस्-शसोरुदोत् ॥

સ્ત્રીલિંગમાં जस् ને शस्નો `उ, અને `ओ.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशौ भवतः । लोपापवादौ । जसः ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) એ પ્રત્યેકના `उ, `ओ એમ બે આદેશ થાય છે. (આ) લોપના અપવાદ છે. (જેમકે) जस्ના :—

ઉદા૦ (૧) अंगुलिउ जज्जरिआओं नहेण ॥ (સર૦ ૩૩૩).

શબ્દાર્થ अंगुलिउ—अङ्गुल्यः । जज्जरिआओं—जर्जरिताः । नहेण—नखेन ॥

છાયા अङ्गुल्यः नखेन जर्जरिताः ॥

આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

वृत्ति शसः ।

शस् ના :—

ઉદા૦ (२) सुंदर-सव्वंगाओं विलासिणीउ पेच्छंताण ॥

શબ્દાર્થ सुंदर-सव्वंगाओं—सुन्दर-सर्वाङ्गीः । विलासिणी—विलासिनीः । पेच्छंताण—प्रेक्षमाणानाम् ॥

છાયા सुन्दर-सर्वाङ्गीः विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम् ॥

સર્વાંગસુંદર વિલાસિનીઓને જોતાં.........

वृत्ति वचन-भेदान्न यथासङ्ख्यम् ॥

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન (મૂળથી) ભિન્ન હોવાથી (આદેશ મૂળના) અનુક્રમે (લેવાનો) નથી.

૩૪૯ ट ए ॥

टानो `ए.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने 'ए' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા टा (=તૃતીયા એકવચનનો 'आ પ્રત્યય)ને સ્થાને 'ए એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) निअ-मुह-करहिँ वि मुद्ध किर अंधारइ पडिपेक्खइ।
ससि-मडल-चंदिमएँ पुणु काइँ न दूरे देक्खइ।

શબ્દાર્થ निअ-मुह-करहिँ–निज मुख-करैः। वि–अपि। मुद्ध–मुग्धा। किर–किल। अंधारइ–अन्धकारे। पडिपेक्खइ–प्रतिप्रेक्षते। ससि-मडल-चंदिमएँ–शशि-मण्डल-चन्द्रिकया। पुणु–पुनः। काइँ–किम्। न–न। दूरे–दूरे। देक्खइ–पश्यति॥

છાયા निज-मुख-करैः अपि मुग्धा किल अन्धकारे प्रतिप्रेक्षते। शशि-मण्डल-चन्द्रिकया पुनः किम् न दूरे पश्यति॥

કહે છે કે (એ) મુગ્ધા પોતાના મુખ(ની કાન્તિ)ના કિરણો વડે અંધારામાં પણ ભાળી શકે છે. તો પછી ચંદ્રબિંબની ચંદ્રિકામાં કાં દૂર સુધી નથી જોતી (=જોઈ શકતી)?

ઉદા० (२) जहिँ मरगय-कंतिएँ-सवलिअ॥

શબ્દાર્થ जहिँ–यत्र। मरगय-कंतिएँ–मरकत-कान्त्या। संवलिअं–सवलितम्॥

છાયા यत्र मरकत-कान्त्या सवलितम्।

જ્યા મરકત(મણિ)ની કાન્તિથી વીંટળાયેલું ....

૩૫૦ डस्-डस्योर्हे॥

डस् ने डसि नो 'हे'.-

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयो'र्डस्' 'डसि' इत्येतयो'र्हे' इत्यादेशो भवति। डसः।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા डस् (=ષષ્ઠી એકવચનનો 'अस् પ્રત્યય) અને डसि (=પંચમી એકવચનનો 'अस પ્રત્યય)નો -हें એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) डस् નું:—

ઉદા० (१) तुच्छ-मज्झहें तुच्छ-जंपिरहें।
तुच्छच्छ-रोमावलिहें तुच्छ राय, तुच्छयर-हासहें।
पिअ-वयणु अलहंतिअहें तुच्छ-काय-वम्मह-निवासहें॥

अण्णु जु तुच्छउँ तहेँ धणहेँ तं अक्खणउँ न जाइ ।
कटरि थणंतरु मुद्धडहेँ जें मणु विच्चि न माइ ॥

શબ્દાર્થ तुच्छ-मज्झहेँ—तुच्छ-मध्यायाः । तुच्छ-जंपिरहेँ—तुच्छ-जल्पनशीलायाः (=तुच्छम् वदन्त्याः)। तुच्छच्छ-रोमावलिहेँ—तुच्छाच्छ-रोमावल्याः। तुच्छ-राय—(हे) तुच्छ-राग । तुच्छयर-हासहेँ—तुच्छतर-हासायाः । पिअ-वयणु—प्रिय-वचनम् । अलहंतिअहेँ—अलभमानायाः । तुच्छ-काय-वम्मह-निवासहेँ—तुच्छ-काय-मन्मथ-निवासायाः । अण्णु—अन्यद् । जु—यद् । तुच्छउँ—तुच्छकम् । तहेँ—तस्याः । धणहेँ (दे.)—प्रियायाः । तं—तद् । अक्खणउँ—आख्यातुम् । न—न । जाइ—याति । कटरि—कटरि (=आश्चर्यम्) । थणंतरु—स्तनान्तरम् । मुद्धडहेँ—मुग्धायाः । जें—येन । मणु—मनः । विच्चि—मध्ये । न—न । माइ—माति ॥

છાયા (हे) तुच्छ-राग, तुच्छ-मध्यायाः तुच्छ-जल्पनशीलायाः (=तुच्छम् वदन्त्याः) तुच्छाच्छ-रोमावल्याः तुच्छतर-हासायाः प्रिय-वचनम् अलभमानायाः तुच्छ-काय-मन्मथ-निवासायाः तस्याः प्रियाः यद् अन्यद् तुच्छकम् तद् आख्यातुम् न याति (= न शक्यम्) । मुग्धायाः स्तनान्तरम् आश्चर्यम्, येन (कारणेन) मनः मध्ये न माति ॥

(હે) તુચ્છ પ્રેમવાળા, જેની કટિ સૂક્ષ્મ છે, જે સૂક્ષ્મ બોલનારી છે, જેની રોમાવલિ સૂક્ષ્મ ને સુંદર છે, પ્રિય વચનથી વંચિત બનવાથી જેનું હાસ્ય સૂક્ષ્મતર છે, તેમ,જેની મન્મથના નિવાસરૂપ કાયા પણ સૂક્ષ્મ છે, એવી તે પ્રેયસીનું બીજું (એક વાનું એવું) સૂક્ષ્મ છે (કે) તે કહ્યુ જાય તેમ નથી: (એ) મુગ્ધાના સ્તન વચ્ચેનું અંતર! આશ્ચર્ય! (એ તો એટલું સૂક્ષ્મ છે) કે વચ્ચે મન (જેવો સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ પણ) માય નહીં!

વૃત્તિ ङसेः ।

ङसिनुं:—

ઉદા० (२) फोडेंति जे हियडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घण ।
रक्खेज्जहु लोअहों अप्पणा बालहेँ जाया विसम थणा ॥

શબ્દાર્થ फोडेंति–स्फोटयतः । जें–यौ । हियडउँ–हृदयम् । अप्पणउँ–आत्मीयम् । ताहँ–तयोः । पराई–परकीया (=परकृते) । कवण–का । घण–घृणा । रक्खेज्जहु–रक्षत । लोअहों–(हे) लोकाः । अप्पणा–आत्मानम् । बालहें–बालायाः । जाया–जातौ । विसम–विषमौ । थणा–स्तनौ ।

છાયા यौ आत्मीयम् (एव) हृदयम् स्फोटयतः, तयोः परकृते का घृणा । (हे) लोकाः आत्मानम् बालायाः रक्षत, (यतः) (तस्याः) स्तनौ विषमौ जातौ ॥

જે પોતાનું (જ) હૈયું ફોડે છે, તેને પારકાની દયા કેવી ? (હે) લોકો, (તમે) (આ) બાલાથી જાતને બચાવજો, (કેમ કે) (તેના) સ્તન વિષમ બન્યા છે.

૩૫૧ भ्यसामोर्हुः ॥

भ्यस् અને आम्નો °हु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्च 'हु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા °भ्यस् (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને °आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -हु આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ भल्ला हुआ जु मारिआ वहिणि महारा कंतु ।
लज्जेज्जं तु वयंसिअहु जइ भग्गा घरु एंतु ॥

શબ્દાર્થ भल्ला–साधु । हुआ–भूतम् । जु–यत् । मारिआ–मारितः । वहिणि–(हे) भगिनि । महारा–मदीयः । कंतु–कान्तः । लज्जेज्जं–लज्जेय (=अलज्जिष्यम्) । तु–ततः । वयंसिअहु–वयस्याभ्यः, वयस्यानाम् । जइ–यदि । भग्गा–भग्नः । घरु–गृहम् । एंतु–ऐष्यत् ।

છાયા (हे) भगिनि, साधु भूतम् यद् मदीयः कान्तः मारितः । (यतः) यदि भग्नः गृहम् ऐष्यत्, ततः अहम् वयस्याभ्यः [वयस्यानाम्, वा] लज्जेय (=अलज्जिष्यम्) ॥

(હે) બહેન, સારું થયું કે મારો કંથ મરાયો. (કેમ કે) જો ભાગીને (તે) ઘરે આવત, (તો) હું તો (મારી) સખીઓથી (કે, સખીઓ વચ્ચે) લાજું (=લાજી મરત).

वृत्ति वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः ॥

(ઉદાહરણના વયંસિઅહુનો) અર્થ वयस्याभ्यः ('સખીઓથી') અથવા वयस्यानाम् ('સખીઓ વચ્ચે') છે.

૩૫૨ ङेर्हिः ॥

ङिनो °हि.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य 'हि' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ङि (એટલે કે) સપ્તમી એકવચન(ના °इ પ્રત્યય)નો हि એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० वायसु उड्डावंतिअएँ पिउ दिट्ठउ सहस-त्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तड-त्ति ॥

શબ્દાર્થ वायसु—वायसम् । उड्डावंतिअएँ—उड्डापयन्त्या । पिउ—प्रियः । दिट्ठउ—दृष्टः । सहस-त्ति— सहसा इति (=सहसा) । अद्धा—अर्धानि । वलया—वलयानि । महिहि—मह्याम् । गय—गतानि । अद्धा—अर्धानि । फुट्ट—स्फुटितानि । तड-त्ति—त्रट् इति ॥

છાયા वायसं उड्डापयन्त्या (प्रेयस्या) प्रियः सहसा दृष्टः । (तस्मात् तस्याः) अर्धानि वलयानि मह्याम् गतानि अर्धानि (तु) त्रट् इति स्फुटितानि ।

કાગને ઉડાડતી(પ્રેયસી)એ સહસા પિયુને (આવતો) જોયો. (તેથી) અરધાં વલય ભોંય પર ગયાં (=પડ્યાં), અરધાં તડ દઈને ફૂટ્યાં (=તૂટ્યાં).

(૩૫૩) ✓ क्लीबे जस्-शसोरिं ॥

નપુંસકલિંગમાં जस् ને शस्नो °इँ.

वृत्ति अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः 'इँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -इँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० **कमलइँ** मेल्लवि **अलि-उलइँ** करि-गंडाइँ महंति ।
अमुलहमेच्छण जाहँ भलि ते न-वि दूरु गणंति ॥

શબ્દાર્થ कमलइँ—कमलानि । मेल्लवि (दे.)—मुक्त्वा । अलि-उलइँ—अलि-कुलानि । करि-गंडाइँ—करि-गण्डान् । महंति-काङ्क्षन्ति । अमुलहमेच्छण—असुलभम् एष्टुम् । जाहँ—येषाम् । भलि (दे.)—निर्बन्धः । ते—ते । न-वि—न अपि । दूरु—दूरम् । गणंति—गणयन्ति ॥

છાયા अलि-कुलानि कमलानि मुक्त्वा करि-गण्डान् काङ्क्षन्ति । येषाम् असुलभम् एष्टुम् निर्बन्धः, ते दूरम् न अपि गणयन्ति ॥

ભ્રમર-સમૂહો કમળોને છોડી દઈને હાથીઓનાં ગંડસ્થળોની અભિલાષા રાખે છે. દુર્લભને (જ) ઇચ્છવું એ જેમનો આગ્રહ રહે છે, તે દૂર(અંતર)ને નથી ગણતા.

(४) **कान्तस्यात उँ स्यमोः ।**

અંતે 'क' વાળાના 'अनो सि અને अम् આવતાં 'उँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोः 'उँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા (ને) જેને અંતે (મૂળમાં સ્વાર્થિક) ककार છે તેવા નામનો જે (અંત્ય) अकार છે, તેની પછી सि (=પ્રથમા એકવચનનો 'सु પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) આવતાં, (તેનો) -उँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) अन्नु जु तुच्छउँ तहें धणहें ॥ (જુઓ ૩૫૦).

ઉદા० (२) भग्गउँ देक्खिवि निअय-बलु बलु पसरिअउँ परस्सु ।
उम्मिल्लइ ससि-रेह जिवँ करि करवालु पिअस्सु ॥

શબ્દાર્થ भग्गउँ—भग्नकम्, भग्नम् । देक्खिवि—दृष्ट्वा । निअय-बलु—निजक-बलम् । बलु—बलम् । पसरिअउँ—प्रसृतकम्, प्रसृतम् । परस्सु—परस्य ।

उम्मिल्लइ—उन्मीलति । ससि-रेह—शशि-रेखा । जिवँ—यथा, इवँ । करि—करे । करवालु—करवालः । पिअस्सु—प्रियस्य ॥

छाया निजक-बलम् भग्नम्, परस्य बलम् (च) प्रसृतम् दृष्ट्वा (मम) प्रियस्य करे करवालः शशि-रेखा इव उन्मीलति ॥

પોતાના સૈન્યમાં ભગાણ પડેલું (અને) શત્રુનું સૈન્ય પ્રસરેલું (=આગળ વધેલું) જોઈને (મારા) પિયુના કરમાં તરવાર શશિ-લેખાની જેમ ઉલ્લસે છે.

३५५ सर्वादेर्ङसेर्हाँ ॥

સર્વાદિના ङसिनो –हाँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात् परस्य ङसे'र्हां' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામની પછી આવતા ङसि (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય 'अस्)નો -हाँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) जहाँ होंतउ आगदो ॥

શબ્દાર્થ जहाँ—यस्मात् । होंतउ—भवान् । आगदो—आगतः ॥

છાયા यस्मात् भवान् (=यतः) आगतः ॥

જ્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (२) तहाँ होंतउ आगदो ॥

છાયા तस्मात् भवान् (=ततः) आगतः ॥

ત્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (३) कहाँ होन्तउ आगदो ॥

છાયા कस्मात् भवान् (=कुतः) आगतः ॥

ક્યાંથી (તે) આવ્યો ?

३५६ किमो डिहे वा ॥

किम्નો વિકલ્પે डिहे (=°इहे).

વૃત્તિ अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात् परस्य ङसे'र्डिहे' इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત (સર્વનામ) किम्ના અકાર પછી આવતા ङसि(=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય)નો ડિત્ 'इहें' એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ जइ तहों तुट्टउ नेहडा मइँ सहुँ न-वि तिल-तार ।
तं किहें वंकेंहिं लोअणेंहिं जोइज्जउँ सय-वार ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । तहों–तस्य । तुट्टउ–त्रुटितः । नेहडा–स्नेहः । मइँ–मया । सहुँ–सह । न-वि–न अपि । तिल-तार–(?) । तं–तद् । किहें–कस्मात् । वंकेंहिं–वक्राभ्याम् । लोअणेंहिं–लोचनाभ्याम् । जोइज्जउँ–दृश्ये । सय-वार–शत-वारम् ॥

છાયા यदि तस्य स्नेहः त्रुटितः, यदि मया सह तिल-तारा (?) अपि न, (तर्हि) कस्मात् (अहम्) (तस्याः) वक्राभ्याम् लोचनाभ्याम् शत-वारम् दृश्ये ?

જો તેનો (મારા પ્રત્યેનો) સ્નેહ (ખરેખર) નષ્ટ થયો હોય, (ને જો) મારી સાથે તલતાર (?) પણ ન હોય, તો (પછી) શા માટે સેંકડો વાર (તેની) કતરાતી આંખો વડે (હું) જોવાઉં છું? (=આંખે તે મારા તરફ જુએ છે?).

૩૫૭ ङेर्हिं ॥

ङिનો 'हिं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे सर्वादिरकारान्तस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य 'हिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામના ङि(એટલે કે સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યય)નો -हिं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) जहिं कप्पिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु ।
तहिं तेहइ भड-घड-निवहि कंतु पयासइ मग्गु ॥

શબ્દાર્થ जहिं–यस्मिन्, यत्र । कप्पिज्जइ–कृत्यते । सरिण–शरेण । सरु–शरः । छिज्जइ–छिद्यते । खग्गिण–खड्गेन । खग्गु–खड्गः । तहिं–तस्मिन्,

तत्र । तेहइ—तादृशे । भड-घड-निवहि—भट-घटा-निवहे । कंतु—कान्तः । पयासइ—प्रकाशयति । मग्गु—मार्गः ॥

છાયા यत्र शरेण शरः कृत्यते, खड्गेन खड्गः छिद्यते, तत्र तादृशे भट-घटा-निवहे (मम) कान्तः मार्गम् प्रकाशयति ॥

જ્યાં શરથી શર કપાય છે, ખડ્ગ વડે ખડ્ગ છેદાય છે, ત્યાં તેવા (પરાક્રમી) સુભટોનાં જૂથોનાં જૂથોમાં (થઈને મારો) કંથ માર્ગ પ્રકટ કરે છે (=માર્ગ કાઢે છે).

ઉદા૦ (२) एक्कहिँ अक्खिहिँ सावणु अण्णहिँ भद्दवउ ।
माहउ महिअल-सत्थरि गंड-त्थलें सरउ ॥
अंगिहिँ गिम्ह सुहच्छी-तिलवणि मग्गसिरु ।
तहेँ मुद्धहेँ मुह-पंकइ आवासिउ सिसिरु ॥

શબ્દાર્થ एक्कहिँ—एकस्मिन् । अक्खिहिँ—अक्ष्णि । सावणु—श्रावणः । अण्णहिँ—अन्यस्मिन् । भद्दवउ—भाद्रपदः । माहउ—माघकः, माघः । महिअल-सत्थरि—महीतल-स्रस्तरे । गंड-त्थलें—गण्ड-स्थले । सरउ—शरत् । अंगिहिँ—अङ्गेषु । गिम्ह—ग्रीष्मः । सुहच्छी-तिलवणि—सुखासिका-तिलवने । मग्गसिरु—मार्गशीर्षः । तहेँ—तस्याः । मुद्धहेँ—मुग्धायाः । मुह-पंकइ—मुख-पङ्कजे । आवासिउ—आवासितः । सिसिरु—शिशिरः ॥

છાયા तस्याः मुग्धायाः एकस्मिन् अक्ष्णि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः, महीतल-स्रस्तरे माघः, गण्ड-स्थले शरत्, अङ्गेषु ग्रीष्मः, सुखासिका-तिलवने मार्गशीर्षः, मुख-पङ्कजे (च) शिशिरः आवासितः ॥

તે મુગ્ધાની એક આંખમાં શ્રાવણે (ને) બીજીમાં ભાદરવાએ, ભોંયપથારીમાં માઘે, કપોલપ્રદેશ પર શરદે, અંગોમાં ગ્રીષ્મે, સુખશાતા-રૂપી તલના વનમાં માગશરે (અને) મુખપંકજ પર શિશિરે (હમણાં) આવાસ કર્યો છે.

ઉદા૦ (३) हिअडा, फुट्टि तड-त्ति करि काल-क्खेवें काइँ ।
देक्खउँ हय-विहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्ख-सयाइँ ॥

શબ્દાર્થ हिअडा—(हे) हृदय । फुट्टि—स्फुट । तड-त्ति करि—त्रट् इति कृत्वा । काल-क्खेवें—काल-क्षेपेन । काइँ—किम् । देक्खउँ—पश्यामि । हय-विहि—

हत-विधिः । कहिँ–कस्मिन्, कुत्र । ठवइ–स्थापयति । पइँ–त्वया । विणु–विना । दुक्ख-सयाइँ–दुःख-शतानि ॥

છાયા (हे) हृदय, त्रट् इति कृत्वा स्फुट । काल-क्षेपेन किम् । पश्यामि, त्वया विना हत-विधिः दुःख-शतानि कुत्र स्थापयति इति ॥

(હે) હૃદય, (તું) તડ દઈને ફૂટ (= ફૂટી જા). વિલંબ (કરવા)-થી શું લાભ? જોઉં તો ખરી કે બળ્યો વિધાતા તારી વિના સેંકડો દુઃખોને ક્યાં રાખે છે?

૩૫૮ यत्तत्किम्भ्यो ङसो डासुर्न वा ॥

यद्, तद् ને किम् પછીના ङस्નો डासु (=°आसु), અથવા નહીં.

વૃત્તિ अपभ्रंशे यत्तत्किम् इत्येतेभ्योऽकारान्तेभ्यः परस्य ङसो 'डासु' इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં यद्, तद् ને किम् એ અકારાન્ત (સર્વનામો) પછી આવતા ङस्(=ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય)નો डासु (=°आसु) એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) कंतु महारउ, हलि, सहिएँ, निच्छइँ रूसइ जासु ।
अत्थिहिँ सत्थिहिँ हत्थिहिँ वि ठाउ वि फेडइ तासु ॥

શબ્દાર્થ कंतु–कान्तः । महारउ–मदीयकः, मदीयः । हलि–हला । सहिएँ–सखिके । निच्छइँ–निश्चयेन । रूसइ–रुष्यति । जासु–यस्य (=यस्मै) । अत्थिहिँ–अस्त्रैः । सत्थिहिँ–शस्त्रैः । हत्थिहिँ–हस्ताभ्याम् । वि–अपि । ठाउ–स्थानम् । वि–अपि । फेडइ–स्फेटयति । तासु–तस्य ॥

છાયા हला सखिके, मदीयः कान्तः निश्चयेन यस्मै रुष्यति तस्य स्थानम् अपि अस्त्रैः, शस्त्रैः, हस्ताभ्याम् अपि स्फेटयति ॥

અલી ઓ સખી, મારો કંથ જેના પર નક્કી રૂઠ્યો જ હોય, તેનું ઠામઠેકાણું યે અસ્ત્રો વડે, શસ્ત્રો વડે, (અરે કાંઈ ન હોય તો) હાથો વડે પણ (એ) નષ્ટ કરે છે.

ઉદા૦ (૨) जीविउ कासु न वल्लहउँ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
दोण्णि वि अवसरि निवडिअइ तिण-सम गणइ विसिट्ठु

શબ્દાર્થ जीविउ—जीवितम् । कासु—कस्य । न—न । वल्लहउँ—वल्लभकम्, वल्लभम् । धणु—धनम् । पुणु—पुनः । कासु—कस्य । न—न । इट्ठु—इष्टम् । दोण्णि—द्वे । वि—अपि । अवसरि—अवसरे । निवडिअइ—निपतितके, निपतिते । तिण-सम—तृण-समे । गणइ—गणयति । विसिट्ठु—विशिष्टः ॥

છાયા जीवितम् कस्य न वल्लभम्? धनम् पुनः कस्य न इष्टम्? अवसरे निपतिते (तु) विशिष्टः (ते) द्वे अपि तृण-समे गणयति ॥

જીવતર કોને વહાલું નથી? ધન પણ કોને ઇષ્ટ નથી? (પણ) અવસર આવી પડયે, શિષ્ટ જન (એ) બંનેને તૃણ સમાન ગણે છે.

૩૫૯ स्त्रियां डहे ॥

સ્ત્રીલિંગમા डहे (= अहे).

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्य. यत्तत्किम्भ्यः परस्य ङसो 'डहे' इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમા સ્ત્રીલિંગમા રહેલા यद्, तद् ને किम्ની પછી આવતા ङस्(=ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય)નો डहे (=°अहे) એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (१) जहे केरउ । (२) तहे केरउ । (३) कहे केरउ ॥

છાયા (१) यस्याः सम्बन्धी । (२) तस्याः सम्बन्धी । (३) कस्याः सम्बन्धी ।

(૧) જે (સ્રી.) કેરું. (૨) તે (સ્રી.) કેરું. (૩) કઈ (સ્રી.) કેરું?

૩૬૦

ઉદા૦ (१) अंगणि चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न भ्रंत्रि ॥

શબ્દાર્થ अंगणि–प्राङ्गणे । चिट्ठदि–तिष्ठति । नाहु–नाथः । ध्रुं–यद् । त्रं–तद् । रणि–रणे । करदि–करोति । न–न । भ्रंत्रि–भ्रान्तिम्, भ्रमणम् ॥

છાયા यद् नाथः प्राङ्गणे तिष्ठति, तद् रणे भ्रमणम् न करोति ।

[કારણ કે] (મારો) પતિ આંગણુમાં ઊભો છે, એટલે સમજવું કે તે રણુ(સ્થળી)માં ભ્રમણુ નથી કરતો.

વૃત્તિ पक्षे ॥

બીજે પક્ષે:—

ઉદા૦ (२) तं बोल्लिअइ जु निव्वहइ ॥

શબ્દાર્થ तं–तद् । बोल्लिअइ–ब्रूयते । जु–यद् । निव्वहइ–निर्वहति ॥

છાયા तद् ब्रूयते, यद् निर्वहति ॥

તે જ બોલીએ, જે પળે.

૩૬૧ इदम इमुः क्लीबे ॥

इदम्નું નપુંસકલિંગમાં इमु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यमोः परयोः 'इमु' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા इदम्નો सि (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં इमु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) इमु कुलु तुह तणउँ ॥ (२) इमु कुलु देक्खु ॥

શબ્દાર્થ इमु–इदम् । कुलु–कुलम् । तुह तणउँ–तव सम्बन्धि ॥ इमु–इदम् । कुलु–कुलम् । देक्खु–पश्य ॥

છાયા (१) इदम् कुलम् तव सम्बन्धि ॥ (२) इदम् कुलम् पश्य ॥

(૧) આ કુળ તુજ તણું (=તારું). (૨) આ કુળ જો.

(૩૬૨) एतदः स्त्री-पुं-क्लीबे 'एह' 'एहो' 'एहु' ॥

एतद्ना સ્ત્રીલિંગ, પુંલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગમાં एह, एहो, एहु.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां, पुंसि, नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोर्यथा सङ्ख्यम् 'एह' 'एहो' 'एहु' इत्यादेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમા સ્ત્રીલિંગ, પુંલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગમાં રહેલા एतदने સ્થાને, सि (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (દ્વિતીયા એક વચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, અનુક્રમે एह, एहो, एहु એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ 'एह कुमारी, एहो नरु, एहु मणोरह-ठाणु'।
एहउँ, वढ चिंतताहँ पच्छइ होइ विहाणु ॥

शब्दार्थ एह–एषा। कुमारी–कुमारी। एहो–एषः। नरु–नरः। एहु–एतद्। मणोरह-ठाणु–मनोरथ-स्थानम्। एहउँ–एतद्। वढ (दे.)–(हे) मूर्ख। चिंतताहँ–चिन्तमानानाम्। पच्छइ–पश्चात्। होइ–भवति। विहाणु–प्रभातम्॥

छाया (हे) मूर्ख, 'एषा कुमारी, एषः (अहम्) नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम्' एतद् चिन्तमानानाम् पश्चात् प्रभातम् भवति ॥

(હે) મૂર્ખ, 'પેલી કુમારી ને આ (હું) પુરુષ, આ (મારા) મનોરથનુ સ્થાન (=ભાજન) છે'–એ (=એવું) ચિંતવતાં ચિંતવતાં તો પછી પ્રભાત થાય છે (થઈ જશે).

૩૬૩ एइर्जस्-शसोः ॥

३६४ √अदस ओइ ॥ ·1ᵐᵖ

अदस्नो ओइ.

वृत्ति अपभ्रंशे अदसः स्थाने जस्-शसोः परयोः 'ओइ' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં अदस्ने સ્થાને, जस् (પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, ओइ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० जइ पुच्छह घर वड्डाइँ तो वड्डा घर ओइ ।
विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु कंतु कुडीरइ जोइ ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । पुच्छह–पृच्छथ । घर–गृहाणि । वड्डाइँ (दे.)–महन्ति । तो–ततः । वड्डा–महन्ति । घर–गृहाणि । ओइ–अमूनि । विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु–विफलित-जनाभ्युद्धरणम् । कंतु–कान्तम् । कुडीरइ–कुटीरके । जोइ–पश्य ॥

છાયા यदि महन्ति गृहाणि पृच्छथ, ततः महन्ति गृहाणि अमूनि । विफलित-जनाभ्युद्धरणम् कान्तम् कुटीरके पश्य ।

જો મોટાં ઘર પૂછતાં હો, તો ઓ (રહ્યાં) મોટાં ઘરઃ નિરાશ જનોના ઉદ્ધારક (મારા) કંથને (ત્યાં) ઝુંપડીમાં જો.

वृत्ति अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ॥

(ઉદાહરણમાં ओइने પ્રથમા બહુવચન લેતાં) 'ઓ રહ્યાં', (અને દ્વિતીયા બહુવચન લેતાં) 'ઓલાંઓને પૂછ' (એમ અર્થ ઘટાવી શકાય).

३६५ इदम आयः ।

इदम्नो आय-

वृत्ति अपभ्रंशे 'इदम्'-शब्दस्य स्यादौ 'आय-' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં इदम् શબ્દનો सि (=પ્રથમા એકવચનનો) વગેરે (વિભક્તિ-પ્રત્યય) લાગતાં आय- એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) आयइँ लोअहों लोअणइँ जाई-सरइँ, न भंति ।
अ-प्पिएँ दिट्ठइ मउलिअहिँ पिएँ दिट्ठइ विहसंति ॥

શબ્દાર્થ आयइँ–इमानि । लोअहोँ–लोकस्य । लोअणइँ–लोचनानि । जाईसरइँ–जाति-स्मराणि । न–न । भंति–भ्रान्तिः । अ-प्पिएँ–अप्रिये दिट्ठइ–दृष्टके, दृष्टे । मउलिअहिँ–मुकुलन्ति । पिएँ–प्रिये । दिट्ठइ–दृष्टे दृष्टे । विहसंति–विकसन्ति ॥

છાયા लोकस्य इमानि लोचनानि जाति-स्मराणि, न भ्रान्तिः । (यतः तानि अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति, प्रिये दृष्टे (तु) विकसन्ति ॥

લોકોનાં આ લોચનોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોય છે (એમાં) શંકા નથી. (કેમ કે તે) અપ્રિય જનને જોતાં બિડાઈ જાય છે, (જ્યારે પ્રિયને જોતાં વિકસે છે (=વિકસી ઊઠે છે)

ઉદા૦ (२) सोसउ म सोसउ च्चिअ, उअही वडवानलस्स किं तेण ।
(તૃતીય ...) जं जलइ जले जलणो, आएण वि किं न पज्जत्तं ॥

શબ્દાર્થ सोसउ–शुष्यतु । म–मा । सोसउ–शुष्यतु । च्चिअ–एव । उअही–उदधिः । वडवानलस्स–वडवानलस्य । किं–किम् । तेण–तेन । जं–यद् जलइ–ज्वलति । जले–जले । जलणो–ज्वलनः । आएण–अनेन । वि–अपि । किं–किं । न–न । पज्जत्तं–पर्याप्तम् ॥

છાયા उदधिः शुष्यतु, मा (वा) शुष्यतु एव । वडवानलस्य तेन किं ? यद् जले ज्वलनः ज्वलति, अनेन अपि किम् न पर्याप्तम् ॥

સમુદ્ર શોષાઈ જાઓ કે ન જ શોષાઓ–તેમાં વડવાનલનું શું જાય છે ? શું જળમાં અગ્નિ બળે છે એનાથી (=એટલું) પણ પૂરતું નથી ?

ઉદા૦ (३) आयहोँ दड्ढ-कलेवरहोँ जं वाहिउ त सारु ।
जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥

શબ્દાર્થ आयहोँ–अस्य । दड्ढ-कलेवरहोँ–दग्ध-कलेवरस्य । ज–यद् । वाहिउ–वाहितम् (=लब्धम्) । त–तद् । सारु–सारम् । जइ–यदि । उट्ठब्भइ–उत्तम्नाति । तो–ततः । कुहइ–कुथ्यति । अह–अथ । डज्झइ–दह्यते । तो–ततः । छारु–क्षारः ।

છાયા अस्य दग्ध-कलेवरस्य यद् लब्धम्, तत् सारम् । (यतः) यदि (तद्) उत्तभ्नाति, ततः कुथ्यति । अथ दह्यते, ततः क्षारः ॥

આ બળ્યા કલેવરનો જે (કાંઈ) લાભ લેવાય, તે ઉત્તમ. (કેમ કે જીવ ઊડી ગયા પછી તો) જો (તેને) પડ્યું રહેવા દે તો કોહી જાય, ને જો (તેને) બાળી નાખે તો રાખ (થઈ જાય).

366 **सर्वस्य साहो वा ॥**

सर्वनो विकल्पे साह.

वृत्ति अपभ्रंशे 'सर्व-' शब्दस्य 'साह-' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં सर्व- શબ્દનો साह- એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

उदा० साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहों तणेण ।
वड्डप्पणु पर पाविअइ हत्थें मोक्कलडेण ॥

शब्दार्थ साहु—सर्वः । वि—अपि । लोउ—लोकः । तडप्फडइ (दे.)—प्रस्पन्दते । वड्डत्तणहों (दे.)—महत्त्वस्य । तणेण—सम्बन्धिना । वड्डप्पणु—महत्त्वम् । पर—परम् । पाविअइ—प्राप्यते । हत्थें—हस्तेन । मोक्कलडेण—मुक्तेन ॥

छाया सर्वः अपि लोकः महत्त्वस्य सम्बन्धिना (कारणेन) प्रस्पन्दते । परम् महत्त्वम् मुक्तेन हस्तेन प्राप्यते ।

સહુયે લોક મોટાઈ (મેળવવા)ને માટે તડફડિયાં મારે છે—પણ મોટાઈ (તો) મોકળા હાથ દ્વારા જ મેળવાય (=મેળવી શકાય).

वृत्ति पक्षे ॥

બીજે પક્ષે (सर्व- નું सव्व થાય. તે રીતે ઉપરનું જ)

उदा० (२) सव्वु वि (એમ વાંચવું).

छाया सर्वः अपि ॥

367 **किमः काइं-कवणौ वा ॥**

किम्‌नो विकल्पे काइँ ने कवण ॥

वृत्ति अपभ्रंशे किमः स्थाने 'काइँ' 'कवण' इत्यादेशौ वा भवतः ॥

અપભ્રંશમાં किम्ने સ્થાને काइँ, कवण એમ વિકલ્પે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) जइ न सु आवइ, दूइ, घरु काइँ अहो मुहु तुज्झु ।
वयणु जु खंडइ तउ, सहिएँ सो पिउ होइ न मज्झु ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । न–न । सु–सः । आवइ (દે.)–आयाति । दूइ–दूति । घरु–गृहम् । काइँ–किम् । अहो–अधः । मुहु–मुखम् । तुज्झु–तव । वयणु–(१) वचनम्, (२) वदनम् । जु–यः । खडइ–खण्डयति । तउ–तव । सहिएँ–सखिके । सो–सः । पिउ–प्रियः । होइ–भवति । न–न । मज्झु–मम ॥

છાયા दूति, यदि सः गृहम् न आयाति, तव मुखम् अधः किम्? (हे) सखिके, यः तव वचनम् (पक्षे वदनम्) खण्डयति, सो मम प्रियः न – भवति ॥

દૂતી, જો તે ઘરે નથી આવતો, તો (તેમાં) તારું મુખ કાં નીચું છે? હે સખી, જે તારું વચન (કે, વદન) ખંડિત કરે, તે મારો પ્રિય - (ન) ન હોય.

ઉદા૦ (२) काइँ न दूरे देक्खइ ॥ (જુઓ ૩૪૯।૧)

ઉદા૦ (३) फोडेंति जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घण ।
(જુઓ ૩૫૦।૨)

ઉદા૦ (४) 'सुपुरिस कंगुहे अणुहरहिँ भण, कज्जें कवणेण' ।
'जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहिँ तिवँ तिवँ नवहिँ सिरेण' ॥
(૫) /૩૩૭।૨)

શબ્દાર્થ सुपुरिस–सुपुरुषाः । कंगुहे–कङ्गोः । अणुहरहिँ–अनुहरन्ति । भण–भण । कज्जें–कार्येण । कवणेण–केन । जिवँ जिवँ–यथा यथा । वड्डत्तणु (દે.)–महत्त्वम् । लहहिँ–लभन्ते । तिवँ तिवँ–तथा तथा । नवहिँ–नमन्ति । सिरेण–शिरसा ।

(પ્રશ્ન:) 'કહે, સત્પુરુષો કયા કારણે (=કઈ રીતે) કાંગ(ના છોડ)ને મળતા આવે છે?'

(ઉત્તર:) '(તેઓ) જેમ જેમ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ મસ્તકથી નમે છે.'

वृत्ति पक्षे ॥ (બીજે) પક્ષે—

ઉદા० (५) जइ ससणेही, तो मुइअ अह जीवइ, निण्णेह ।
बिहिँ वि पयारेहिँ धण गइअ किं गज्जहि, खल मेह ? ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । ससणेही–सस्नेहा । तो–तत. । मुइअ–मृता । अह–अथ । जीवइ–जीवति । निण्णेह–नि.स्नेहा । बिहिँ वि–द्वाभ्याम् अपि । पयारेहिँ–प्रकाराभ्याम् । धण (दे.)–प्रिया । गइअ–गता । किं–किम् । गज्जहि–गर्जसि । खल मेह–खल मेघ ॥

છાયા यदि सस्नेहा, ततः मृता । अथ जीवति, तदा नि.स्नेहा । द्वाभ्याम् अपि प्रकाराभ्याम् (मम) प्रिया गता । (ततः) खल मेघ, किं (वृथा) गर्जसि ? ॥

જો (મારા પ્રત્યે) સસ્નેહ (રહી હશે), તો (અત્યારે તે) મરી ગઈ (હશે); અને જો (તે) જીવતી હોય, (તો મારા પ્રત્યે) નિઃસ્નેહ (હશે), (આમ) બંને પ્રકારે પ્રિયા ગઈ (જ છે, તો) હે દુષ્ટ મેઘ, (હવે વ્યર્થ) શા માટે ગર્જે છે?

શબ્દાર્થ ભમર–(हे) भ्रमर । म–मा । रुणझुणि–रुणझुणु-शब्दं कुरु । रण्णडइ–अरण्ये । सा–ताम् । दिसि–दिशम् । जोइ–दृष्ट्वा । म–मा । रोइ–रुदिहि । सा–सा । मालइ–मालती । देसंतरिअ–देशान्तरिता । जसु–यस्याः । तुहुँ–त्वम् । मरहि–म्रियसे । विओइ–वियोगे ॥

છાયા (हे) भ्रमर, अरण्ये रुणझुणु-शब्दम् मा कुरु । ताम् दिशम् दृष्ट्वा (च) मा रुदिहि । यस्याः वियोगे त्वम् म्रियसे, सा मालती (तु) देशान्तरिता ॥

હે ભ્રમર, અરણ્યમાં ગુણગુણ કર મા; (ને) તે દિશા તરફ જોઈને રડ મા. જેના વિયોગમાં તું મરી રહ્યો છે, એ માલતી (તો) દેશાન્તરમાં (ચાલી ગઈ) છે.

૩૬૯ जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइँ ॥

जस् અને शस् લાગતાં तुम्हे, तुम्हइँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येकं 'तुम्हे' 'तुम्हइँ' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં युष्मद्‌ના जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતા, પ્રત્યેકમાં तुम्हे (અને) तुम्हइँ એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) तुम्हे (કે) तुम्हइँ जाणह ॥

છાયા यूयम् जानीथ ॥

તમે જાણો છો.

ઉદા૦ (२) तुम्हे (કે) तुम्हइँ पेच्छइ ॥

છાયા युष्मान् प्रेक्षते ।

તમને જુએ છે.

વૃત્તિ वचनभेदो यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः ॥

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે.

टाङयमा पइँ तइँ ॥

टा, ङि, अम् સાથે पइँ, तइँ.

वृत्ति अपभ्रंशे टा, ङि, अम् इत्येतैः सह 'पइँ' 'तइँ' इत्यादेशौ भवतः । टा ।

અપભ્રંશમાં टा (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ङि (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત (युष्मद्‌ના) पइँ, तइँ એવા આદેશ થાય છે. (જેમ કે) टा સાથેઃ—

ઉદા૦ (१) पइँ मुक्काहँ वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तण न पत्ताण ।
तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह-वि ता तेहिँ पत्तेहिँ ॥

શબ્દાર્થ पइँ—त्वया । मुक्काहँ—मुक्तानाम् । वि—अपि । वर-तरु—वर-तरु । फिट्टइ—विनश्यति । पत्तत्तणं—पत्रत्वम् । न—न । पत्ताणं—पत्राणाम् । तुह—तव । पुणु—पुनः । छाया—छाया । जइ—यदि । होज्ज—भवेत् । कह-वि—कथम् अपि । ता—तावत्, तर्हि । तेहिँ—तैः । पत्तेहिँ—पत्रैः ॥

છાયા (हे) वर-तरु त्वया मुक्तानाम् अपि पत्राणाम् पत्रत्वम् न विनश्यति । तव पुनः यदि छाया भवेत्, तर्हि (सा) कथम् अपि तैः पत्रैः (एव) ॥

હે તરુવર, તારાથી ત્યજાયેલાં (હોય) તો યે પાંદડાંનું પાંદડાપણું (કાંઈ) નાશ પામતું નથી, જ્યારે જો તારી છાયા હોય તો (તે) ગમે તેમ પણ એ પાંદડાને લીધે (જ).

ઉદા૦ (२) महु हिअउँ तइँ, ताएँ तुहुँ स वि अण्णें विणडिज्जइ ।
पिअ, काइँ करउँ हउँ, काइँ तुहुँ मच्छें मच्छु गिलिज्जइ ॥

શબ્દાર્થ महु—मम । हिअउँ—हृदयम् । तइँ—त्वया । ताएँ—तया । तुहुँ—त्वम् । स—सा । वि—अपि । अण्णें—अन्येन । विणडिज्जइ (दे.)—व्याकुलीक्रियते । पिअ—प्रिय । काइँ—किम् । करउँ—करोमि । हउँ—अहम् । काइँ—किम् । तुहुँ—त्वम् । मच्छें—मत्स्येन । मच्छु—मत्स्यः । गिलिज्जइ—गिल्यते ॥

છાયા मम हृदयम् त्वया, त्वम् तया, सा अपि अन्येन व्याकुलीक्रियते । प्रिय, किम् अहम् करोमि, किम् त्वम्, (यत्र) मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ॥

મારું હૃદય તારા વડે, તું પેલી વડે, અને તેય બીજા વડે વ્યાકુળ કરાય છે. (આમ જ્યાં) માછલું માછલા વડે ગળાય છે, (ત્યાં), હે પ્રિય, શું હું કરું, (કે) શું તું?

વૃત્તિ ङिना ।

ङि સાથે:

ઉદા० (३) पइँ मइँ बेहिँ वि रण-गयहिँ को जय-सिरि तक्केइ ।
केसहिँ लेप्पिणु जम-घरिणि भण, सुहु को थक्केइ ॥

શબ્દાર્થ पइँ–त्वयि । मइँ–मयि । बेहिँ–द्वयोः । वि–अपि । रण-गयहिँ–रण-गतयोः । को–कः । जय-सिरि–जय-श्रियम् । तक्केइ–तर्कयति । केसहिँ–केशैः । लेप्पिणु–गृहीत्वा । जम-घरिणि–यम-गृहिणीम् । भण–भण । सुहु–सुखम् । को–कः । थक्केइ (दे.)–तिष्ठति ॥

છાયા त्वयि मयि (च) द्वयो. अपि रण-गतयोः कः जय-श्रियम् तर्कयति ? भण, यम-गृहिणीम् केशैः गृहीत्वा कः सुखम् तिष्ठति ?

તું અને હું બંનેય રણમાં ઊતર્યા એટલે પછી વિજયશ્રીને (બીજો) કોણ તાકે (=તાકી શકે)? કહે, યમગૃહિણીને કેશે ઝાલીને (પછી) કોણ સુખે રહી શકે?

વૃત્તિ एवं तई ॥ अमा ॥

એ જ પ્રમાણે तइँ (નું ઉદાહરણ આપી શકાય). अम् સાથે:—

ઉદા० (४) पइँ मेल्लंतिहेँ महु मरणु मइँ मेल्लंतहो तुज्झु ।
सारस, जसु जो वेग्गला सो वि कृदंतहो सज्झु ॥

શબ્દાર્થ पइँ–त्वाम् । मेल्लंतिहेँ (दे.)–मुञ्चन्त्याः । महु–मम । मरणु–मरणम् । मइँ–माम् । मेल्लंतहो (दे.)–मुञ्चतः । तुज्झु–तव । सारस–(हे) सारस । जसु–यस्य । जो–यः । वेग्गला (दे.)–दूरस्थः । सो-वि–सः अपि । कृदंतहो–कृतान्तस्य । सज्झु–साध्यः ॥

છાયા त्वाम् मुञ्चन्त्याः मम मरणम्, माम् मुञ्चतः तव । (हे) सारस, यस्य यः दूरस्थः, सः अपि कृतान्तस्य साध्यः ॥

તને છોડી જતાં મારું મરણ (થાય), (તેમ) મને છોડી જતાં તારું. હે સારસ, જે જેનાથી દૂર રહે, તે કૃતાંતને સાધ્ય થાય (=કૃતાંતનો ભોગ બને).

वृत्ति एवं तइँ ॥

એ (જ) પ્રમાણે तइँ (ઉદાહરી શકાય).

३७१ भिसा तुम्हेहिँ ॥

भिस् સાથે तुम्हेहिँ.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह 'तुम्हेहिँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં युष्मद् નો भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત तुम्हेहिँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ **तुम्हेहिँ** अम्हेहिँ जं किअउँ दिट्ठउँ बहुअ-जणेण ।
तं तेवड्डउँ समर-भरु निज्जिउ एक्क-खणेण ॥

શબ્દાર્થ तुम्हेहिँ—युष्माभिः । अम्हेहिँ—अस्माभिः । जं—यत् । किअउँ—कृतम् । दिट्ठउँ—दृष्टम् । बहुअ-जणेण—बहु-जनेन । तं—तत्, तदा । तेवड्डउँ—तावन्मात्रः । समर-भरु—समर-भरः । निज्जिउ—निर्जितः । एक्क-खणेण—एक-क्षणेन ॥

છાયા युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतम्, (तत्) बहु-जनेन दृष्टम् । तदा तावन्मात्रः समर-भरः एक-क्षणेन निर्जितः ॥

તમે (અને) અમે જે કર્યું, (તે) ઘણા જણે જોયું. તે વેળા તેવડો ભરસંગ્રામ (આપણે) એક ક્ષણમાં જીતી લીધો.

३७२ ङसि-ङस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥

ङसि અને ङस् સહિત तउ, तुज्झ, तुध्र.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदो ङसि-ङस्भ्यां सह 'तउ' 'तुज्झ' 'तुध्र' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં युष्मद्‌ના ङसि (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને ङस् (ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત तउ, तुज्झ, तुध्र એમ એ ત્રણ આદેશ થાય છે.

(ङसि સહિતઃ—)

ઉદા૦ (१) तउ होंतउ आगदो । तुज्झ होंतउ आगदो । तुध्र होंतउ आगदो ॥

છાયા त्वत् भवान् (=त्वत्तः) आगतः ॥

તારી પાસેથી આવ્યો.

વૃત્તિ ङसा ॥

ङस् સહિતઃ—

ઉદા૦ (२) तउ गुण-सम्पइ, तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खंति ।
जइ उप्पत्तिं अण्ण जण महि-मंडलि सिक्खति ॥

શબ્દાર્થ तउ—तव । गुण-सम्पइ—गुण-सम्पदम् । तुज्झ—तव । मदि—मतिम् । तुध्र—तव । अणुत्तर—अनुत्तराम् । खंति—क्षान्तिम् । जइ—यदि । उप्पत्तिं—उत्पद्य (?) । अण्ण—अन्ये । जण—जनाः । महि-मंडलि—मही-मण्डले । सिक्खंति—शिक्षन्ते ।

છાયા यदि मही-मण्डले उत्पद्य (?) अन्ये जनाः तव गुण-सम्पदम्, तव मतिम्, तव अनुत्तराम् क्षान्तिम् (च) शिक्षन्ते (तर्हि वरम्) ॥

જો મહીમંડળમાં ઉત્પન્ન થઈને (?) અન્ય જનો તારી ગુણસંપત્તિ, તારી બુદ્ધિ (ને) તારી અસાધારણ ક્ષમા શીખે (તો!—).

૩૭૩ भ्यसाम्भ्यां तुम्हहँ ॥

भ्यस् ને आम् સહિત तुम्हहँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्याम् सह 'तुम्हहँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં युष्मद्‌નો, भ्यस् (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય) એમ એ બે પ્રત્યયો સહિત, तुम्हहँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) तुम्हहँ होंतउ आगदो ॥

છાયા युष्मत् भवान् (= युष्मत्तः) आगतः ॥

તમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા० (२) तुम्हहँ केरउँ धणु ॥

છાયા युष्माकम् सम्बन्धि धनम् (કે धनुः)

તમ કેરું (=તમારું) ધન (કે, ધનુષ્ય).

३७४ ✓ तुम्हासु सुपा ॥

सुप् સહિત तुम्हासु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह 'तुम्हासु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં युष्मद् નો, सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત तुम्हासु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० तुम्हासु ठिअं ॥

युष्मासु स्थितम् ॥

તમારામાં રહેલું.

३७५ ✓ सावस्मदो हउँ ॥

अस्मद् નું, सि લાગતાં, हउँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे 'हउँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં अस्मद् નો, सि (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, हउँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहों ॥ (જુઓ ૩૩૮।१)

३७६ जस्-शसोरम्हे अम्हइँ ॥

जस् ने शस् લાગતાં अम्हे, अम्हइँ

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे प्रत्येकम् 'अम्हे' 'अम्हइँ' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં अस्मद् ના, जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકમાં अम्हे, अम्हइँ એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) 'अम्हे थोवा रिउ बहुअ' कायर एवँ भणंति ।
मुद्धि निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करंति ॥

શબ્દાર્થ अम्हे—वयम् । थोवा—स्तोकाः । रिउ—रिपवः । बहुअ—बहवः । कायर—कातराः । एवँ—एवम् । भणंति—भणन्ति । मुद्धि—मुग्धे । निहालहि—निभालय, विलोकय । गयण-यलु—गगन-तलम् । कइ—कति । जण—जनाः । जोण्ह—ज्योत्स्नाम् । करंति—कुर्वन्ति ॥

છાયા 'वयम् स्तोकाः, रिपवः बहवः' एवम् कातराः भणन्ति । मुग्धे, गगन-तलम् विलोकय । कति जनाः ज्योत्स्नाम् कुर्वन्ति ?

'અમે થોડા (છીએ, જ્યારે) શત્રુ (તો) બહુ (છે)' એમ કાયરો કહે છે. મુગ્ધા, ગગનતલ નિહાળ—કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના (ઉત્પન્ન) કરે છે?

ઉદા૦ (૨) अम्बणु लाइवि जे गया पहिअ पराया के-वि ।
अवसु न सुअहिँ सुहच्छिअहिँ जिवँ अम्हइँ तिवँ ते-वि ॥

શબ્દાર્થ अंबणु—अम्लनम् । लाइवि—लागयित्वा । जे—ये । गया—गताः । पहिअ—पथिकाः । पराया—परकीयाः । के-वि—के अपि । अवसु—अवश्यम् । न—न । सुअहिँ—स्वपन्ति । सुहच्छिअहिँ—सुखासिकायाम् । जिवँ—यथा । अम्हइँ—वयम् । तिवँ—तथा । ते-वि—ते अपि ॥

છાયા ये के-अपि परकीयाः पथिकाः अम्लनम् लागयित्वा गताः (ते) अवश्यम् सुखासिकायाम् न स्वपन्ति । यथा वयम्, तथा ते अपि ॥

જે કેટલાક પરાયા પથિકો (એહનો) ખટસવાદ લગાડીને ગયા છે, (તે) અવશ્ય નીરાંતે સૂતા નહીં હોય. જેવા અમે (=જેવી અમારી દશા), તેવા તે પણ (=તેવી તેમની પણ દશા).

ઉદા૦ (૩) अम्हे देक्खइ । अम्हइँ देक्खइ ॥

છાયા अस्मान् पश्यति ।

અમને જુએ છે.

વૃત્તિ वचन-भेदो यथासङ्ख्य-निवृत्त्यर्थं ।

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે.

૩૭૭ टा-ङ्यमा मइँ ॥

टा, ङि, अम् સહિત मइँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदः टा, ङि, अम् इत्येतैः सह 'मइँ' इत्यादेशो भवति । टा ।

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌નો टा (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ङि (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત मइँ એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) टा સહિત:—

ઉદા૦ (१) मइँ जाणिउँ, प्रिअ-विरहिअहँ क-वि धर होइ विआलि ।
नवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥

શબ્દાર્થ मइँ—मया । जाणिउँ—ज्ञातम् । प्रिअ-विरहिअहँ—प्रिय-विरहितानाम् । क-वि—का अपि । धर—धृतिः, अवलम्बनम् । होइ—भवति । विआलि—विकाले, सन्ध्या-काले । नवर—परन्तु । मिअंकु—मृगाङ्कः । वि—अपि । तिह—तथा । तवइ—तपति । जिह—यथा । दिणयरु—दिनकरः । खय-गालि—क्षय-काले ।

છાયા मया ज्ञातम् (यद्) प्रिय-विरहितानाम् संध्याकाले का-अपि धृतिः भवति । परन्तु मृगाङ्कः अपि तथा तपति, यथा क्षय-काले दिनकरः ॥

મેં જાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહિત થયેલાને સાંજે (=સાંજ પડ્યે) તો કાંઈક ધારણ (વળતી) હશે. પણ ઊલટું (ત્યારે તો) ચંદ્ર એવો તપે છે, જેવો પ્રલયકાળે સૂર્ય ।

વૃત્તિ ङिना ।

ङि સહિત:—

ઉદા૦ (२) पइँ मइँ बेहिँ वि रण-गयहिँ ॥ (જુઓ ૩૭૦ । ૨)

વૃત્તિ अमा ॥

अम् સહિત:—

ઉદા૦ (३) मइँ मेल्लंतहों तुज्झु ॥ (જુઓ ૩૭૦ । ૪)

૩૭૮ अम्हेहिँ भिसा ॥

भिस् સહિત अम्हेहिँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह 'अम्हेहिँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્‌નો भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત अम्हेहिं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ तुम्हेहिँ अम्हेहिँ जं किअउँ ॥ (જુઓ ૩૭૧)

૩૭૯ महु मज्झु ङसि-ङस्भ्याम् ॥

ङसि અને ङस् સહિત महु, मज्झु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो ङसिना ङसा च सह प्रत्येकं 'महु' 'मज्झु' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્‌ના ङसिँ (પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને ङस् (=ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત પ્રત્યેકમાં महु, मज्झु એવા બે આદેશ થાય છે. (ङसि સહિત:—)

ઉદા૦ (१) महु होंतउ गदो । मज्झु होंतउ गदो ॥

છાયા मत् भवान् (=मत्तः) गतः ॥

મારી પાસેથી ગયો.

વૃત્તિ ङसा ॥

ङस् સહિત:—

ઉદા૦ (२) महु कंतहों बे दोसडा, हेल्लि, म झङ्खहि आलु ।
देंतहों हउँ पर उव्वरिअ जुज्झंतहों करवालु ॥

શબ્દાર્થ महु—मम । कंतहों—कान्तस्य । बे—द्वौ । दोसडा—दोषौ । हेल्लि—हे सखि । म—मा । झखहि (दे.)—वद । आलु (दे.)—अनर्थकम् । देंतहों—ददतः । हउँ—अहम् । पर—परम्, केवलम् । उव्वरिअ(दे.)—अवशिष्टा । जुज्झंतहों—युध्यमानस्य । करवालु—करवालः ।

છાયા हे सखि, (त्वम्) अनर्थकम् मा वद । मम कान्तस्य (तु) द्वौ दोषौ । ददतः (तस्य) अहम् केवलम् अवशिष्टा, युध्यमानस्य (तस्य) करवालः (अवशिष्टः) ।

(મારા કંથની પ્રશંસા કરીને) હે સખી, (તું) અર્થ વગરનું બોલ મા. (કેમ કે) મારા કંથમાં (તો) બે દોષ છે. (કારણ) દાન દેતાં કેવળ હું (હુજી) બાકી રહી ગઈ (છું), (ને) યુદ્ધ કરતાં (હુજી એક) તરવાર (બાકી રહી ગઈ છે).

ઉદા૦ (३) जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि, मज्झु प्रिएण ।
अह भग्गा अम्हहँ तणा तो तें मारिअडेण ॥

શબ્દાર્થ जइ—यदि । भग्गा—भग्नाः । पारक्कडा—परकीयाः । तो—ततः । सहि—(हे) सखि । मज्झु—मम । प्रिएण—प्रियेण । अह—अथ । भग्गा—भग्नाः । अम्हहँ तणा—अस्माकम् सम्बन्धिनः । तो—ततः । तें—तेन । मारिअडेण—मारितेन ।

છાયા (हे) सखि, यदि परकीयाः (सुभटाः) भग्नाः, ततः (ते) मम प्रियेण (भग्नाः) । अथ अस्माकम् सम्बन्धिनः भग्नाः, ततः तेन मारितेन ॥

હે સખી, ભંગાણ જો શત્રુના (સુભટો)માં પડ્યું (હોય), તો (તે) મારા પિયુને લીધે (જ); પણ ભંગાણ જો આપણા (સુભટો)માં પડ્યું (હોય), તો તે (=મારો પિયુ) મરાયાને લીધે (જ).

૩૮૦ अम्हहँ भ्यसाम्भ्याम् ॥

भ्यस् અને आम् સહિત अम्हहँ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह 'अम्हहँ' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌નો, भ्यस् (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત अम्हहँ એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે भ्यस् સહિત:—)

ઉદા૦ (૧) अम्हहँ होंतउ आगदो ॥

છાયા अस्मत् भवान् (=अस्मत्तः) आगतः ॥

અમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા૦ (૨) अह भग्गा अम्हहँ तणा ॥ (જુઓ ૩૭૯ । ૨)

૩૮૧ सुपा अम्हासु ॥

सुप् સહિત अम्हासु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह 'अम्हासु' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌નો सुप् સહિત अम्हासु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ अम्हासु ठिअं ॥

છાયા अस्मासु स्थितम् ॥

અમારામાં રહેલું.

૩૮૨ त्यादेराद्य-त्रयस्य बहुत्वे हिं न वा ॥

त्यादि ના આદ્ય ત્રણમાંથી બહુવચનમાં વિકલ્પે 'हिं.

વૃત્તિ त्यादीनामाद्यत्रयस्य सम्बन्धिनो बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्यापभ्रंशे 'हिं' इत्यादेशो वा भवति ॥

(વર્તમાનકાળ, વગેરેના) ति આદિ (પ્રત્યયોમાં)ના આરંભના ત્રણમાંથી બહુવચનાર્થ પ્રત્યયનો અપભ્રંશમાં '-हिं એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ मुह-कबरिबंध तहें सोह धरहिं नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिं ।
तहें सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ नं तिमिर-डिंभ खेल्लंति मिलिअ ।

શબ્દાર્થ मुह-कबरिबंध—मुख-कबरीबन्धौ । तहें—तस्याः । सोह—शोभाम् । धरहिं—धरतः । नं—ननु, यथा । मल्ल-जुज्झु—मल्ल-युद्धम् । ससि-राहु—

शशि-राहू । करहिँ–कुरुतः । तहेँ–तस्याः । सहहिँ (दे.)–शोभन्ते । कुरल–कुरलाः । भमर-उल-तुलिअ–भ्रमर-कुल-तुलिताः । नं–ननु, यथा । तिमिर-डिंभ–तिमिर-डिम्भाः । खेल्लंति (दे.)–क्रीडन्ति । मिलिअ–मिलिताः ॥

છાયા तस्याः मुख-कबरीबन्धौ शोभां धरतः, यथा शशि-राहू मल्ल-युद्धम् कुरुतः। तस्याः भ्रमर-कुल-तुलिताः कुरलाः शोभन्ते, यथा तिमिर-डिम्भाः मिलिताः क्रीडन्ति ॥

તેનું મુખ અને વેણીબંધ (એવી) શોભા ધારણ કરે છે, જાણે ચંદ્ર ને રાહુ મલ્લયુદ્ધ કરી રહ્યા છે! ભ્રમર-સમૂહ સાથે તુલના કરાય તેવી તેની વાંકડી લટો (એવી) શોભે છે, જાણે તિમિરનાં બચ્ચાં મળીને ખેલી રહ્યાં છે!

૩૮૩ मध्य-त्रयस्याद्यस्य हिः ॥

વચલા ત્રણનાં આદ્યનો हि.

વૃત્તિ त्यादीनां मध्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे 'हि' इत्यादेशो वा भवति ।

ति આદિ (પ્રત્યયોમાં)ના વચલા ત્રણનું જે આદ્ય વચન તેના (પ્રત્યયનો) અપભ્રંશમાં -हि એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) बप्पीहा, 'पिउ पिउ' भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि, महु पुणु वल्लहइ बिहुँ वि न पूरिअ आस ॥

શબ્દાર્થ बप्पीहा–चातक । 'पिउ' 'पिउ'–पिबामि, पिबामि (पक्षे प्रियः प्रियः) । भणवि–भणित्वा । कित्तिउ–कियद् । रुअहि–रोदिषि । हयास–हताश । तुह–तव । जलि–जले । महु–मम । पुणु–पुनः । वल्लहइ–वल्लभके, वल्लभे । बिहुँ–द्वयोः । वि–अपि । न–न । पूरिअ–पूरिता । आस–आशा ॥

છાયા (हे) चातक, 'पिबामि पिबामि' (पक्षे 'प्रियः प्रियः') (इति) भणित्वा, हताश, कियद् रोदिषि । तव जले, मम पुनः वल्लभे, द्वयोः अपि आशा न पूरिता ॥

(હે) બપૈયા, 'પીઉ, પીઉ' ('પિઉ, પિઉ') (એમ) બોલીને, (તું) કેટલું રુએ છે! હતાશ, તારી જળની બાબતમાં, તેમ મારી વાલમની બાબતમાં (એમ) બંનેયની આશ પૂરી ન થઈ.

वृत्ति आत्मनेपदे ।

આત્મનેપદમાં:—

ઉદા૦ (२) बप्पीहा, काइँ बोल्लिऍण निग्घिण वार-इ-वारॅ ।
सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एक्क-इ धार ॥

શબ્દાર્થ बप्पीहा—चातक । काइँ—किम् । बोल्लिऍण (दे.)—भूतेन । निग्घिण—निर्घृण । वार-इ-वार—वारंवारम् । सायरि—सागरे । भरिअइ—भरिते । विमल-जलि—विमल-जलेन । लहहि—लभसे । न—न । एक्क-इ—एकाम् अपि । धार—धाराम् ॥

છાયા (हे) चातक, (हे) निर्घृण, वारंवारम् भूतेन किम् । विमल-जलेन भृते (अपि) सागरे, (त्वम्) एकाम् अपि धाराम् न लभसे ॥

બપૈયા, નિર્લજ્જ, વારે વારે બોલવાથી શો લાભ? સાગર નિર્મળ જળે ભર્યો હોવા છતાં તને એકે ધાર મળવાની નથી.

वृत्ति सप्तम्याम् ।

વિધ્યર્થમાં:—

ઉદા૦ (३) आयहिँ जम्महिँ, अण्णहिँ वि गोरि सु दिज्जहि कंतु ।
गय-मत्तहँ चत्तकुसहँ जो अब्भिडइ हसंतु ॥

શબ્દાર્થ आयहिँ—अस्मिन् । जम्महिँ—जन्मनि । अण्णहिँ—अन्यस्मिन् । वि—अपि । गोरि—(हे) गौरि । सु—तम् । दिज्जहि—दद्याः । कंतु—कान्तम् । गय-मत्तहँ—मत्त-गजानाम् । चत्तकुसहँ—त्यक्ताङ्कुशानाम् । जो—यः । अब्भिडइ (दे.)—सगच्छते । हसंतु—हसन् ॥

છાયા (हे) गौरि, अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन् अपि, तम् कान्तम् दद्याः, यः त्यक्ताङ्कुशानाम् मत्त-गजानाम् हसन् संगच्छते ॥

હે ગૌરી, આ જન્મે તેમ જ અન્ય જન્મમાં (મને) એ વર દેજે, જે અંકુશને ન ગણકારતા એવા મત્ત ગજો સાથે હસતાં (=હસતો) ભીડે.

वृत्ति पक्षे 'रुअसि' इत्यादि ।

ઉદા૦ (४) બીજે પક્ષે, (रुअहि વગેરેને બદલે) रुअसि વગેરે (થાય).

(३८४) बहुत्वे हुः ॥

બહુવચનમાં हु.

वृत्ति त्यादीनां मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बह्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्यापभ्रंशे 'हु' इत्यादेशो वा भवति ।

તિ આદિ (પ્રત્યયો)ના વચલા ત્રણ (પ્રત્યયો)ને લગતા બહુત્વના અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તે(ના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં -हु એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ बलि-अब्भत्थणि महुमहणु लहुईहूआ सो-इ ।

जइ इच्छहु वड्डत्तणउँ देहु, म मग्गहु को-इ ॥

शब्दार्थ बलि-अब्भत्थणि—बल्यभ्यर्थने । महुमहणु—मधुमथनः । लहुईहूआ—लघुकीभूतः । सो-इ—सः अपि । जइ—यदि । इच्छहु—इच्छथ । वड्डत्तणउँ (दे.)—महत्त्वम् । देहु—दत्त । म—मा । मग्गहु—मार्गयत (याचध्वम्) । को-इ—कम् अपि ॥

छाया सः अपि मधुमथनः, बल्यभ्यर्थने लघुकीभूतः । यदि महत्त्वम् इच्छथ, (तर्हि) दत्त, मा कम् अपि याचध्वम् ॥

એવા (મહાન) વિષ્ણુને પણ બલિની (પાસે) અભ્યર્થના કરવામાં લઘુક થવું પડ્યું. (એટલે) જો મહત્ત્વ ઇચ્છતા હો, (તો) (દાન) આપો, કોઈની પાસે માગો મા.

वृत्ति पक्षे 'इच्छह' इत्यादि ॥

ઉદા૦ (२) બીજે પક્ષે, (इच्छहु વગેરેને બદલે) इच्छह વગેરે (થાય).
४

ति વગેરે (પ્રત્યયોમાં)ના અંત્ય ત્રણમાં જે વચન બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે, તે(ના પ્રત્યય)નો –हुँ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (१) खग्ग-विसाहिउ जहिँ लहहुँ पिअ, तहिँ देसहिँ जाहुँ ।
रण-दुब्भिक्खे भग्गाइँ विणु जुज्झें न वलाहुँ ॥

શબ્દાર્થ खग्ग-विसाहिउ–खड्ग-विसाधितम् । जहिँ–यत्र । लहहुं–लभामहे । पिअ–प्रिय । तहिँ–तस्मिन् । देसहिँ–देशे । जाहुँ–यामः । रण-दुब्भिक्खें–रण-दुर्भिक्षेण । भग्गाइँ–भग्नाः । विणु–विना । जुज्झें–युद्धेन । न–न । वलाहुँ–वलामहे ।

છાયા प्रिय, यत्र खड्ग-विसाधितम् लभामहे, तस्मिन् देशे यामः । रण–दुर्भिक्षेण भग्नाः (वयम्) युद्धेन विना न वलामहे ॥

(હે) પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ) જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે (તો) ભાંગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

વૃત્તિ पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ 'लहिमु' इत्यादि ॥

(लहहुँ વગેરેને બદલે) लहिमु વગેરે (થાય).

૩૮૭ हि-स्वयोरिदुदेत् ॥

°हि, °स्व નો इ, उ, एँ.

વૃત્તિ पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे 'इ', 'उ', 'एँ' इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ इत् ।

આજ્ઞાર્થના °हि, °स्वना, અપભ્રંશમાં इ, उ, एँ એમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. (જેમ કે) इ:—

ઉદા૦ (१) कुंजर सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि ।
कवल जि पाविय विहि-वसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥

(૩૮૫) अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य उँ ॥

અન્ત્ય ત્રયના આદ્યનો ઉં.

वृत्ति त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे 'उँ' इत्यादेशो वा भवति ।

ત્રિ વગેરે (પ્રત્યયો)માંના અંત્ય ત્રણનું જે આદ્ય વચન તે(ના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં -ઉં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) विहि विणडउ, पीडन्तु गह मं धणि करहि विसाउ ।
संपइ कड्ढउँ वेस जिवँ छुडु अग्घइ ववसाउ ॥

શબ્દાર્થ विहि–विधिः । विणडउ–व्याकुलीकरोतु । पीडंतु–पीडयन्तु । गह–ग्रहाः । म–मा । धणि (दे.)–प्रिये । करहि–कुरु । विसाउ–विषादम् । सपइ–सम्पदम् । कड्ढउँ–कर्षयामि । वेस–वेश्याम् । जिवँ–यथा, इव । छुडु–यदि । अग्घइ–अर्घते । ववसाउ–व्यवसायः ॥

છાયા विधिः व्याकुलीकरोतु । ग्रहाः पीडयन्तु । हे प्रिये, (त्वम्) विषादम् मा कुरु । यदि व्यवसायः अर्घते (? स्यात् ?), (अहम्) सम्पदम् वेश्याम् इव कर्षयामि ॥

વિધાતા ભલે વ્યાકુળ કરે. ગ્રહો ભલે પીડે. હે પ્રિયે, વિષાદ કર મા. જો (માત્ર કોઈ) અનુકૂળ વ્યવસાય હોય, (તો) સંપત્તિને (તો) વેશ્યાની જેમ ખેંચી લાવું.

ઉદા० (२) बलि किज्जउँ सुअणस्सु ॥ (જુઓ ૩૩૮).

वृत्ति पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા० (३) 'कड्ढामि' इत्यादि ॥

(कड्ढउँ વગેરેને બદલે) कड्ढामि વગેરે (થાય).

(૩૮૬) बहुत्वे हुँ ॥

બહુવચનમાં હું.

वृत्ति त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य 'हुँ' इत्यादेशो वा भवति ।

ति વગેરે (પ્રત્યયોમાં)ના અંત્ય ત્રણમાં જે વચન બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે, તે(ના પ્રત્યય)નો –हुँ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) खग्ग-विसाहिउ जहिँ **लहहुँ** पिअ, तहिँ देसहिँ **जाहुँ** ।
रण-दुब्भिक्खें भग्गाइँ विणु जुज्झें न **वलाहुँ** ॥

શબ્દાર્થ खग्ग-विसाहिउ—खड्ग-विसाधितम् । जहिँ—यत्र । लहहु—लभामहे । पिअ—प्रिय । तहिँ—तस्मिन् । देसहिँ—देशे । जाहुँ—यामः । रण-दुब्भिक्खें—रण-दुर्भिक्षेण । भग्गाइँ—भग्नाः । विणु—विना । जुज्झें—युद्धेन । न—न । वलाहुँ—वलामहे ।

છાયા प्रिय, यत्र खड्ग-विसाधितम् लभामहे, तस्मिन् देशे यामः । रण—दुर्भिक्षेण भग्नाः (वयम्) युद्धेन विना न वलामहे ॥

(હે) પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ) જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે (તો) ભાંગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

वृत्ति पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા० 'लहिमु' इत्यादि ॥

(लहहुँ વગેરેને બદલે) लहिमु વગેરે (થાય)

૩૮૭ हि-स्वयोरिदुदेत् ॥

°हि, °स्व નો इ, उ, एँ.

वृत्ति पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे 'इ', 'उ', 'एँ' इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ इत् ।

આજ્ઞાર્થના °हि, °स्वना, અપભ્રંશમાં इ, उ, एँ એમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. (જેમ કે) इ:—

ઉદા० (१) कुंजर **सुमरि** म सल्लइउ सरला सास म **मेल्लि** ।
कवल जि पाविय विहि-वसिण ते **चरि** माणु म **मेल्लि** ॥

શબ્દાર્થ कुंजर—कुञ्जर । सुमरि—स्मर । म—मा । सल्लइउ—सल्लकीः । सरला—सरलान् । सास—श्वासान् । म—मा । मेल्लि (दे.)—मुञ्च । कवल—कवलाः । जि—ये । पाविय—प्राप्ताः । विहि-वसिण—विधि-वशेन । ते—तान् । चरि—चर । माणु—मानम् । म—मा । मेल्लि (दे.)—मुञ्च ॥

છાયા कुञ्जर, सल्लकीः मा स्मर । सरलान् श्वासान् मा मुञ्च । ये कवलाः विधि-वशेन प्राप्ताः, तान् चर । मानम् मा मुञ्च ॥

(હે) કુંજર, સલ્લકીઓને સંભાર મા. લાંબા નિઃશ્વાસ મૂક મા. વિધિવશ જે કોળિયા મળ્યા, તે ચર. માન મૂક મા.

वृत्ति उत् ।

उः—

ઉદા० (२) भमरा, एत्थु वि लिंबडइ कें-वि दिअहडा विलंबु ।
घण-पत्तलु छाया-बहुलु फुल्लइ जाम कयंबु ॥३।५

શબ્દાર્થ भमरा—भ्रमर । एत्थु—अत्र । वि—अपि । लिंबडइ—निम्बे । कें-वि—कानपि । दिअहडा—दिवसान् । विलंबु—विलम्बस्व । घण-पत्तलु—घन-पत्रवान् । छाया-बहुलु—छाया-बहुलः । फुल्लइ—फुल्लति । जाम—यावत् । कयंबु—कदम्बः ।

છાયા भ्रमर, अत्र निम्बे अपि (तावत्) कानपि दिवसान् विलम्बस्व । यावत् घनपत्रवान् छाया-बहुल. कदम्बः फुल्लति ॥

(હે) ભ્રમર, ઘણાં પત્રવાળો (=ઘટાદાર), ગાઢી છાયાવાળો કદંબ ખીલે, ત્યાંસુધી કેટલાક દિવસ તો અહીં લીમડા પર થોભ (=મુકામ કર).

वृत्ति एत् ।

एँः—

ઉદા० (३) प्रिय एँवँहिं करें सेल्लु करि छड्डहि तुहुँ करवालु । '
जं कावालिय बप्पुडा लेहिं अभग्गु कवालु ॥

શબ્દાર્થ प्रिय–प्रिय । एवँहिं–इदानीम् । करें–कुरु । सेल्लु (दे.)–भल्लम् । करि–करे । छड्डहि (दे.)–त्यज । तुहुँ–त्वम् । करवालु–करवालम् । जं–यद् । कावालिय–कापालिकाः । बप्पुडा (दे.)–वराकाः । लेहिँ–गृह्णन्ति । अभग्गु–अभग्नम् । कवालु–कपालम् ॥

છાયા प्रिय, इदानीम् करे भल्लम् कुरु । त्वम् करवालम् त्यज । यद् वराकाः कापालिकाः अभग्नम् कपालम् गृह्णन्ति ॥

(હે) પ્રિય, હવે તું તલવાર છોડ, (ને) હાથમાં ભાલો કર (=લે), જેથી બાપડા કાપાલિકો (=કાપાલિકોને) આખી ખોપરી (તો) લે (=મળે).

વૃત્તિ पक्षे 'सुमरहि' इत्यादि ।

બીજે પક્ષે, (सुमरिने બદલે) सुमरहि વગેરે (થાય).

(૩૮૮) वर्त्स्यति-स्यस्य सः ॥

ભવિષ્યકાળના 'स्य' નો स.

વૃત્તિ अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ॥

ति વગેરે (પ્રત્યયો લાગતાં,) ભવિષ્ય અર્થને લગતા કાળના 'स्यनो વિકલ્પે स થાય છે.

ઉદા० दिअहा जंति झडप्पडहिँ पडहिँ मणोरह पच्छि ।
जं अच्छइ तं माणिअइ 'होसइ' करँतु म अच्छि ॥

શબ્દાર્થ दिअहा–दिवसाः । जंति–यान्ति । झडप्पडहिँ (दे.)–वेगैः । पडहिँ–पतन्ति । मणोरह–मनोरथाः । पच्छि–पश्चात् । जं–यद् । अच्छइ–अस्ति । तं–तद् । माणिअइ–मान्यते (= भुज्यते) । होसइ–भविष्यति । करँतु–कुर्वन् । म–मा । अच्छि–आस्स्व ।

છાયા दिवसाः वेगैः यान्ति, मनोरथाः (तु) पश्चात् पतन्ति । (अतः) यद् अस्ति तद् भुज्यते (=भुञ्जीत) । 'भविष्यति' (इति) कुर्वन् मा आस्स्व ॥

દિવસો ઝટપટ વહી જાય છે, (ને) મનોરથ પાછા પડતા જાય છે. (તો) જે છે તે માણીએ; (=માણ; ને) 'થશે, (થશે)' કરતો બેસી રહે મા.

वृत्ति पक्षे 'होहिइ'।

બીજે પક્ષે, (होसइ ને બદલે) होहिइ (થાય).

૩૮૯ **क्रियेः कीसु ॥**

क्रिये નો कीसु.

वृत्ति 'क्रिये' इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे 'कीसु' इत्यादेशो वा भवति।

क्रिये એ ક્રિયાપદ(=આખ્યાતિક રૂપ)નો અપભ્રંશમાં कीसु એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) संता भोग जु परिहरइ तसु कंतहों बलिकीसु।
तसु दइवेण वि (?) मुंडियउँ जसु खल्लिहडउँ सीसु ॥

શબ્દાર્થ संता–सतः। भोग–भोगान्। जु–यः। परिहरइ–परिहरति। तसु–तस्मै। कंतहों–कान्ताय। बलिकीसु–बलीक्रिये। तसु–तस्य। दइवेण–दैवेन। वि–अपि। मुडियउँ–मुण्डितकम्, मुण्डितम्। जसु–यस्य। खल्लिहडउँ (दे.)–खल्वाटम्। सीसु–शीर्षम्।

છાયા यः सतः भोगान् परिहरति, तस्मै कान्ताय (अहम्) बलीक्रिये। यस्य (तु) खल्वाटम् शीर्षम्, तस्य दैवेन अपि (?) मुण्डितम्।

છતા ભોગોને જે ત્યજે છે, તે કાન્ત પર (હું) બલિદાન તરીકે અપાઈ જાઉં (=તેના પર વારી જાઉં, તેની બલિહારી). બાકી તો જેનું શીશ ટાલિયું છે, તેનું (તો) દૈવે પણ (? દૈવે જ) મુંડેલું છે.

वृत्ति पक्षे, साध्यमानावस्थात् 'क्रिये' इति संस्कृतशब्दादेष प्रयोगः।

બીજે પક્ષે, क्रिये એ સાધ્યમાન અવસ્થાવાળા સંસ્કૃત શબ્દમાંથી આવો પ્રયોગ (થાય):—

ઉદા० (२) बलिकिज्जउँ सुअणस्सु। (જુઓ ૩૩૮).

૩૯૦ भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥

भूनो 'पर्याप्ति' અર્થમાં हुच्च.

वृत्ति अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमानस्य 'हुच्च' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં પર્યાપ્તિના અર્થમાં રહેલા भू ધાતુનો हुच्च એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० अइ-तुंगत्तणु जं थणहँ सो छेअउ न-हु लाहु ।
सहि जइ केवँ-इ तुडि-वसेँण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥

શબ્દાર્થ अइ-तुंगत्तणु—अति-तुङ्गत्वम् । जं—यद् । थणहँ—स्तनयोः । सो—सः । छेअउ—छेदः । न-हु—न खलु । लाहु—लाभः । सहि—सखि । जइ—यदि । केवँ-इ—कथमपि । तुडि-वसेँण—त्रुटि-वशेन, कालविलम्बेन । अहरि—अधरे । पहुच्चइ—प्रभवति । नाहु—नाथः ॥

છાયા स्तनयोः यद् अति-तुङ्गत्वम्, सः छेदः, न खलु लाभः । सखि, यदि नाथः अधरे प्रभवति, कथमपि कालविलम्बेन (एव प्रभवति) ॥

સ્તનનું જે અતિ તુંગત્વ (છે), તે હાનિ (રૂપ છે), નહીં કે લાભ (રૂપ), (કેમ કે) સખી, (તેથી કરીને) નાથ જો હોઠ સુધી પહોંચે છે, તો (તે) કેમેય કરીને, વિલંબે (જ) (પહોંચે છે).

૩૯૧ ब्रूगो ब्रुवो वा ॥

ब्रूग्(= ब्रू)નો વિકલ્પે ब्रुव.

वृत्ति अपभ्रंशे ब्रूगो धातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં ब्रूग् (= ब्रू) ધાતુનો ब्रुव એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) ब्रुवह सुहासिउ किं-पि ॥

શબ્દાર્થ ब्रुवह—ब्रूत । सुहासिउ—सुभाषितम् । किं-पि—किमपि॥

છાયા किमपि सुभाषितम् ब्रूत ॥

કોઈ એક સુભાષિત બોલો.

वृत्ति पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા० (२) इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि।
'तो हउँ जाणउँ एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥'

શબ્દાર્થ इत्तउँ–इयत्। ब्रोप्पिणु–उक्त्वा। सउणि–शकुनिः। ठिउ–स्थितः। पुणु–पुनः। दूसासणु–दुःशासनः। ब्रोप्पि–उक्त्वा। तो–ततः। हउँ–अहम्। जाणउँ–जानामि। एहो–एषः। हरि–हरिः। जइ–यदि। महु–मम। अग्गइ–अग्रे। ब्रोप्पि–उक्त्वा।

છાયા इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः। पुनः दुःशासनः (एव) उक्त्वा (स्थितः)। 'यदि मम अग्रे उक्त्वा (तिष्ठति), ततः अहम् जानामि एषः हरिः' इति ॥

એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી દુઃશાસન આ પ્રમાણે બોલીને (રહી ગયો)–'મારી આગળ બોલીને જો એ (ઊભો રહે), તો હું જાણું કે એ (ખરો) હરિ.'

૩૯૨ व्रजेर्वुञः ॥

व्रजि (= व्रज्)નો वुञ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्'वुञ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં व्रजति (= व्रज्) ધાતુનો वुञ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० वुञइ। वुञेप्पि। वुञेप्पिणु ॥

છાયા व्रजति। व्रजित्वा। व्रजित्वा।

જાય છે. જઈને. જઈને.

૩૯૩ दृशेः प्रस्सः ॥ ✓

दृशि (= दृश्)નો प्रस्स.

વૃત્તિ अपभ्रंशे दृशेर्धातोः 'प्रस्स' इत्यादेशो भवति।

અપભ્રંશમાં दृशि (दृश्) ધાતુનો प्रस्स એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० प्रस्सदि।

છાયા पश्यति। જુએ છે.

३९४ ग्रहेर्गृण्हः ॥

ग्रहि (= ग्रह)નો गृण्ह.

વૃત્તિ अपभ्रंशे ग्रहेर्धातो'गृण्ह' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં ग्रहि (= ग्रह) ધાતુનો गृण्ह એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु ॥

શબ્દાર્થ पढ–पठ । गृण्हेप्पिणु–गृहीत्वा । व्रतु–व्रतम् ।

છાયા व्रतम् गृहीत्वा पठ ।

વ્રત લઈને ભણ.

तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥ 22

तक्षि (= तक्ष्) વગેરેના छोल्ल વગેરે.

વૃત્તિ अपभ्रंशे तक्षिप्रभृतीनां धातूनां 'छोल्ल' इत्यादयः आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં तक्षि (=तक्ष्) વગેરે ધાતુઓના छोल्ल વગેરે આદેશો થાય છે.

ઉદા૦ (१) जिवँ तिवँ तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।
तो जइ गोरिहें मुह-कमलि सरिसिम का-वि लहन्तु ॥

શબ્દાર્થ जिवँ तिवँ–यथा तथा । तिक्खा–तीक्ष्णान् । लेवि–गृहीत्वा । कर–करान् । जइ–यदि । ससि–शशी । छोल्लिज्जन्तु (दे.)–अतक्षिष्यत । तो–ततः । जइ–जगति । गोरिहें–गौर्याः । मुह-कमलि–मुख-कमलेन । सरिसिम–सदृशताम् । का-वि–कामपि । लहन्तु–अलप्स्यत ।

છાયા यथा तथा तीक्ष्णान् करान् गृहीत्वा यदि शशी अतक्षिष्यत, ततः (सः) जगति गौर्याः मुख-कमलेन कामपि सदृशताम् अलप्स्यत ।

ગમે તેમ કરીને તીક્ષ્ણ કિરણો લઈ (લઈને, પછી) જો શશીને છોલવામાં આવ્યો હોત, તો (તે) જગતમા ગૌરીના મુખકમળ સાથે કિંચિત્ સમાનતા પ્રાપ્ત કરત.

वृत्ति आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः ।

(સૂત્રમાં) आदि(શબ્દ)ના (કરેલા) સમાવેશથી, દેશી (ભાષા)ઓમાં જે ક્રિયાવાચક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં ઉદાહરણ આપવાં:—

ઉદા૦ (૨) चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ मुद्धि, कवोलि निहित्तउ ।
सासानल-जाल-झलक्किअउ बाह-सलिल-संसित्तउ ॥

શબ્દાર્થ चूडुल्लउ–कङ्कणम् । चुण्णीहोइसइ–चूर्णीभविष्यति । मुद्धि–मुग्धे । कवोलि–कपोले । निहित्तउ–निहितम् । सासानल-जाल-झलक्किअउ (दे.)–श्वासानल-ज्वाला-सतप्तम् । बाह-सलिल-संसित्तउ–बाष्प-सलिल-ससिक्तम् ।

છાયા मुग्धे, कपोले निहितम् कङ्कणम् श्वासानल-ज्वाला-संतप्तम् बाष्प-सलिल-ससिक्तम् चूर्णीभविष्यति ।

મુગ્ધા, ગાલ નીચે (=ગાલે) રાખેલો (ને તેથી) નિઃશ્વાસાગ્નિની ઝાળથી તપી ગયેલો (અને) અશ્રુજળથી સીંચાયેલો (તારો) ચૂડલો ચૂરો બની જશે.

ઉદા૦ (૩) अब्भडवंचिउ बे पयइँ पेम्मु निअत्तइ जावँ ।
सव्वासण-रिउ-संभवहों कर परिअत्ता तावँ ॥

શબ્દાર્થ अब्भडवंचिउ–अनुव्रज्य । बे–द्वे । पयइँ–पदे । पेम्मु–प्रेम (=प्रिया) । निअत्तइ–निवर्तते । जावँ–यावत् । सव्वासण-रिउ-संभवहों–सर्वाशनरिपु-सम्भवस्य (=चन्द्रस्य) । कर–कराः । परिअत्ता–परिवृत्ताः । तावँ–तावत् ।

શબ્દાર્થ हिअइ–हृदये। खुडुक्कइ–शल्यायते। गोरडी–गौरी। गयणि–गगने। घुडुक्कइ–गर्जति। मेहु–मेघः। वासारत्ति–वर्षारात्रे, वर्षासु। पवासुअहँ–प्रवासिनाम्। विसमा–विषमम्। संकडु–सङ्कटम्। एहु–एतत्।

છાયા हृदये शल्यायते गौरी। गगने गर्जति मेघः। वर्षासु प्रवासिनाम् एतत् सङ्कटम् विषमम्।

હૃદયમાં ગોરી(નો વિરહ) ખટકે છે, ગગનમાં મેઘ ગડગડે છે વર્ષામાં (નીકળેલા) પ્રવાસીઓને આ સંકટ આકરું હોય છે.

ઉદા० (५) अम्मि पओहर वज्जमा निच्चु जें संमुह थंति।
महु कंतहों समरगणइ गय-घड भज्जिउ जंति॥

શબ્દાર્થ अम्मि–अम्ब (=सखि)। पओहर–पयोधरौ। वज्जमा–वज्रमयौ। निच्चु–नित्यम्। जें–एव। समुह–समुखौ। थंति–तिष्ठतः। महु–मम। कंतहों–कान्तस्य (=कान्तेन)। समरगणइ–समराङ्गणे। गय-घड–गज-घटाः। भज्जिउ–भग्नाः। जंति–यान्ति।

છાયા अम्ब (=सखि) (मम) पयोधरौ वज्रमयौ। (यतः तौ) नित्यम् एव (मम कान्तस्य) समुखौ तिष्ठतः। समराङ्गणे गज-घटाः (अपि) मम कान्तस्य भग्नाः यान्ति।

માડી, (મારા) સ્તન વજ્રના છે, (કારણ કે તે) સદૈવ (મારા કાન્તની) સંમુખ રહે છે (=કાન્તનો સામનો કરે છે)—જ્યારે સમરાંગણમાં ગજઘટાઓ (પણ) મારા કાન્ત પાસેથી હારીને ભાગે છે.

ઉદા० (६) पुत्तें जाएं कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण।
जा बप्पीकी भुँहडी चंपिज्जइ अवरेण॥

શબ્દાર્થ पुत्तें–पुत्रेण। जाए–जातेन। कवणु–कः। गुणु–गुणः। अवगुणु–अवगुणः। कवणु–क। मुएण–मृतेन। जा–यावत्। बप्पीकी (दे.)–पैतृकी। भुँहडी–भूमिः। चपिज्जइ (दे.)–भाराक्रान्ता क्रियते (=आक्रम्यते)। अवरेण–अपरेण।

છાયા (तेन) पुत्रेण जातेन कः गुणः, मृतेन (वा) कः अवगुणः, यावत् पैतृकी भूमिः अपरेण आक्रम्यते।

જ્યાંસુધી બાપીકી ભૂમિ બીજા કોઈથી દબાવાય (=દબાયેલી રહે), ત્યાંસુધી, પુત્રના જન્મ્યાથી શો લાભ, (તેમ) તેના મર્યાથી શી હાનિ?

ઉદા૦ (૭) तं तेत्तिउ जलु सायरहों सो तेवडु वित्थारु ।
तिसहें निवारणु पलु वि न-वि पर धुद्धुअइ असारु ॥

શબ્દાર્થ तं–तद् । तेत्तिउ–तावत् । जलु–जलम् । सायरहों–सागरस्य । सो–सः । तेवडु–तावन्मात्रः । वित्थारु–विस्तारः । तिसहें–तृषायाः । निवारणु–निवारणम् । पलु–पलम् । वि–अपि । न-वि–नापि (=नैव) पर–परम् । धुद्धुअइ (दे.)–शब्दायते । असारु–असारः ।

છાયા सागरस्य तद् तावत् जलम् । सः तावन्मात्रः विस्तारः । तृषायाः निवारणम् (तु) पलम् अपि नैव । परम् असारः शब्दायते ।

સાગરનું એટલું એ જળ, ને એવડો એ વિસ્તાર! પણ પળ માટે યે તરશનું નિવારણ (તેનાથી થતું) નથી. કેવળ નકામો (તે) ધૂધકારા કરે છે!

३९६ अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः ॥

અનાદ્ય, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક', 'ખ', 'ત', 'થ', 'પ', 'ફ'ના 'ગ', 'ઘ', 'દ', 'ધ', 'બ', 'ભ'.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽपदादौ वर्तमानानां स्वरात् परेषामसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फानां स्थाने यथासंख्यं ग-घ-द-ध-ब-भाः प्रायो भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક', 'ખ', 'ત', 'થ', 'પ', 'ફ' ને સ્થાને અનુક્રમે 'ગ', 'ઘ', 'દ' 'ધ', 'બ', 'ભ' ઘણી વાર થાય છે.

વૃત્તિ कस्य गः ।

'ક'નો 'ગ'.

ઉદા૦ (१) जं दिट्ठउँ सोम-ग्गहणु असइहिँ हसिउ निसंकु ।
'पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु मियंकु' ॥

शब्दार्थ जं–यद्। दिट्ठउँ–दृष्टकम्, दृष्टम्। सोम-ग्गहणु–सोमग्रहणम्। असइहिँ–असतीभिः। हसिउ–हसितम्। निसंकु–निःशङ्कम्। पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु–प्रिय-मनुष्य-विक्षोभ-(=वियोग-)करम्। गिलि गिलि –गिल गिल। राहु–राहो। मियंकु–मृगाङ्कम्।

छाया यद् सोम-ग्रहणम् दृष्टम्, (ततः) असतीभिः निःशङ्कम् हसितम्। (उक्तम् च) 'राहो, प्रिय-मनुष्य-वियोग-करम् मृगाङ्कम् गिल, गिल'।

ચંદ્રનું ગ્રહણ (થતું) જોયું એટલે અસતીઓ નિઃશંક રીતે હસી ઊઠી (અને બોલી): 'રાહુ, પ્રિયજનનો વિયોગ કરાવનાર ચંદ્રને ગળી જા, ગળી જા!'

वृत्ति खस्य घः।

'ખ'નો 'ઘ'.

ઉદા० (२) अम्मिएँ सत्थावत्थेहिँ सुघँ चिंतिज्जइ माणु।
पिएँ दिट्ठे हल्लोहलेँण को चेअइ अप्पाणु॥

शब्दार्थ अम्मिएँ–अम्ब (=सखि)। सत्थावत्थेहिँ–स्वस्थावस्थैः। सुघँ–सुखेन। चिंतिज्जइ–चिन्त्यते। माणु–मानः। पिएँ–प्रिये। दिट्ठे–दृष्टे। हल्लोहलेँण (दे.)–व्याकुलत्वेन। को–कः। चेअइ–चेतयति। अप्पाणु–आत्मानम्।

छाया अम्ब (=सखि) स्वस्थावस्थैः मानः सुखेन चिन्त्यते। प्रिये दृष्टे (तु) व्याकुलत्वेन को आत्मानम् चेतयति ?

માડી, સ્વસ્થ (મનો)દશાવાળા (હોય તે) માન(માં રહેવા)નો સુખેથી વિચાર કરે (=કરી શકે). (પણ અહીં તો) પ્રિયને જોતાં સાથે વ્યાકુળતામાં જાતનું ભાન (જ) કોને રહે છે (કે માનનો વિચાર કરું)?

वृत्ति त-थ-प-फानां द-ध-ब-भाः।

'ત', 'થ', 'પ', 'ફ'ના 'દ', 'ધ', 'બ', 'ભ'.

ઉદા० (३) सबधु करेप्पिणु कधिदु मइँ 'तसु पर सभलउँ जम्मु।
जासु न चाउ न चारहडि नय पम्हट्ठउ धम्मु॥

શબ્દાર્થ सवधु–शपथम् । करेप्पिणु–कृत्वा । कधिदु–कथितम् । मइँ–मया तसु–तस्य । पर–परम्, केवलम् । सभलउँ–सफलकम्, सफलम् । जम्मु–जन्म । जासु–यस्य । न–न । चाउ–त्यागः । न–न । चारहडि–चारभटी, शौर्यवृत्तिः । न-य–न च । पम्हट्ठउ (दे.)–विलुप्तः । धम्मु–धर्मः ।

છાયા मया शपथम् कृत्वा कथितम् (यद्) केवलम् तस्य जन्म सफलम् यस्य त्यागः शौर्यवृत्तिः धर्मः च न विलुप्तः ॥

મેં શપથ લઈને કહ્યું (કે) જેની દાન(વૃત્તિ), શૌર્યવૃત્તિ ને ધર્મ લુપ્ત નથી થયાં તેનો જ માત્ર જન્મ સફળ છે.

વૃત્તિ अनादौ इति किम् । 'सवधु करेप्पिणु' अत्र कस्य गत्वं न भवति । स्वरादिति किम् । 'गिलि गिलि राहु मियंकु' । असंयुक्तानामिति किम् । 'एक्कहिँ अक्खिहिँ सावणु' ।

(સૂત્રમાં) अनादि એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) 'सवधु करेप्पिणु' એમાં (करेप्पिणुનો) क् (આદ્ય હોવાથી તે)નો ग નથી થતો; (સૂત્રમાં) स्वरात् એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) 'गिलि गिलि राहु मियंकु' (જુઓ ૩૯૬।૧). (સૂત્રમાં) असंयुक्तानाम् એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) एक्कहिँ अक्खिहिँ सावणु (જુઓ ૩૫૭।૨).

વૃત્તિ प्रायोऽधिकारात् क्वचिन्न भवति ।

(સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત કરેલા प्रायः (= ઘણી વાર) શબ્દથી, ક્યાંક નથી પણ થતો. (જેમ કેઃ–)

ઉદા૦ (૪) जइ केवँ-इ पावीसु पिउ अकिआ कुड्डु करीसु ।
पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वंगें पइसीसु ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । केवँ-इ–कथम् अपि । पावीसु–प्राप्स्ये । पिउ–प्रियम् । अकिआ–अकृतम् । कुड्डु–कौतुकम् । करीसु–करिष्यामि । पाणिउ–पानीयम् । नवइ–नवे । सरावि–शरावे । जिवँ–यथा । सव्वंगें–सर्वाङ्गेन । पइसीसु–प्रवेक्ष्यामि ।

છાયા यदि कथम् अपि प्रियम् प्राप्स्ये, अकृतम् कौतुकम् करिष्यामि। यथा नवे शरावे पानीयम्, (तथा) सर्वाङ्गेन प्रवेक्ष्यामि।

જો કેમેય (કરીને) પ્રિયને પામીશ, (તો) (કોઈએ) ન કર્યું (હોય એવું) કોતુક કરીશ : નવા શરાવમાં પાણીની જેમ (હું મારા) સર્વાંગથી (જ) (પ્રિયમાં) પ્રવેશ કરીશ!

ઉદા० (५) उअ **कणिआरु पफुल्लिअउ** कंचण-कंति-**पयासु**।
गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु॥

શબ્દાર્થ उअ (दे.)-पश्य। कणिआरु—कर्णिकारः। पफुल्लिअउ—प्रफुल्लः। कचण-कति-पयासु—काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः। गोरी-वयण-विणिज्जिअउ—गौरी-वदन-विनिर्जितः। नं—ननु। सेवइ—सेवते। वण-वासु—वन-वासम्।

છાયા कर्णिकारः प्रफुल्लितः काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः। गौरी-वदन-विनिर्जितः ननु (अयम्) वन-वासम् सेवते।

જો, કરેણ ખીલી (છે તે કેવી) સોનેરી કાંતિથી પ્રકાશે છે! જાણે કે ગૌરીના વદનથી પરાજિત થઈને (એ) વનવાસ સેવી રહી છે!

(३९७) मोऽनुनासिको वो वा॥
'મ'નો અનુનાસિક 'વ', વિકલ્પે.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति।

અપભ્રંશમાં અનાદ્ય, અસંયુક્ત મકારનો અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० कवँलु। कमलु॥ भवँरु। भमरु॥

છાયા कमलम्॥ भ्रमरः॥

કમળ. ભ્રમર.

વૃત્તિ लाक्षणिकस्यापि।

(અહીં આપેલા) નિયમાનુસાર સિદ્ધ થયેલાનો પણ.

ઉદા૦ जिवँ । तिवँ । जेवँ । तेवँ ।

છાયા यथा । तथा । यथा । तथા ।

જેમ. તેમ. જેમ. તેમ.

વૃત્તિ अनादाविलेत्र । 'मयणु' । असंयुक्तस्येत्येत्र । 'तसु पर सभलउँ जम्मु' ।
અનાદ્યનો જઃ 'मयणु' (=मदनः કે मदनम्).
અસંયુક્તનો જઃ तसु पर समलउँ जम्मु (જુઓ ૩૯૬।૩).

(૩૯૮) वाऽधो रो लुक् ॥ 72

પાછળનો 'ર' વિકલ્પે લુપ્ત.

વૃત્તિ अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति ।
અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી રેફ વિકલ્પે લુપ્ત થાય છે.

ઉદા૦ (१) जइ केवँइ पावीसु पिउ । (જુઓ ૩૯૬।૪)

વૃત્તિ पक्षे । બીજે પક્ષેઃ

ઉદા૦ (२) जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रिएण (જુઓ ૩૭૯।૨).

(૩૯૯) अभूतोऽपि क्वचित् ॥ 72

ન હતો તેવો, પણ ક્યાંક.

વૃત્તિ अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोऽपि रेफो भवति ।
અપભ્રંશમાં ક્યાંક, (મૂળમાં) ન હોય તેવો રેફ પણ હોય છે.

ઉદા૦ (१) व्रासु महा-रिसि एउ भणइ 'जइ सुइ-सत्थु पमाणु ।
मायहँ चलण नवंताहँ दिवेँ दिवेँ गंगा-ण्हाणु' ॥

શબ્દાર્થ व्रासु—व्यासः । महा-रिसि—महर्षिः । एउ—एतद् । भणइ—भणति, कथयति । जइ—यदि । सुइ-सत्थु—श्रुति-शास्त्रम् । पमाणु—प्रमाणम् । मायहँ—मातॄणाम् । चलण—चरणौ । नवंताहँ—नमताम् । दिवेँ दिवेँ—दिवा दिवा (= दिवसे दिवसे) । गंगा-ण्हाणु—गङ्गा-स्नानम् ।

છાયા महर्षिः व्यासः एतद् कथयति—यदि श्रुति-शास्त्रम् प्रमाणम् (ततः) मातृणाम् चरणौ नमताम् दिवसे दिवसे गङ्गा-स्नानम् (इति)।

મહર્ષિ વ્યાસ આમ કહે છે: જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય, (તો) માતાઓનાં ચરણને નમનારાઓને દિવસે દિવસે ગંગાસ્નાન (સમું પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાનું માનજો).

વૃત્તિ क्वचिदिति किम्।

(સૂત્રમાં) क्वचित् (=ક્યાંક) એવું (છે એ) કેમ? (જુઓ આ ઉદાહરણ):

ઉદા૦ (२) वासेण वि भारह-खंभि बद्ध।

શબ્દાર્થ वासेण—व्यासेन। वि—अपि। भारह-खंभि—भारत-स्तम्भे। बद्ध—बद्धाः।

છાયા व्यासेन अपि भारत-स्तम्भे बद्धाः।

વ્યાસે પણ ભારતરૂપી સ્તંભે બાંધ્યા......

४०० आपद्विपत्सम्पदां द इः ॥

आपद्, विपद्, सम्पद्ના दનો इ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'आपद्' 'विपद्' 'सम्पद्' इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति।

અપભ્રંશમાં 'आपद्', 'विपद्', 'सम्पद्' એમના દકારનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા૦ (१) अनउ करंतहों, पुरिसहों आवइ आवइ।

શબ્દાર્થ अनउ—अनयम्। करंतहों—कुर्वतः। पुरिसहों—पुरुषस्य। आवइ—आपद्। आवइ—आगच्छति।

છાયા अनयम् कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आगच्छति।

અવિવેક કરતા પુરુષ પર આપત્તિ આવે છે.

ઉદા૦ (२) विवइ। सम्पइ।

છાયા विपद्। सम्पद्।

— વિપત્તિ. સંપત્તિ.

વૃત્તિ प्रायोऽधिकारात्।

(સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત प्राय (='ઘણુંખરું') એ શબ્દ અનુસાર:
ઉદા૦ (૩) गुणहिँ न संपय कित्ति पर ॥ (જુઓ ૩૩૫).

४०१ कथं-यथा-तथां थादेरेमेमेहेधा डितः ॥

कथम्, यथा, तथाના थથી શરૂ થતા(અંશ)ના एम, इम, इह, इध (એ) डित्.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'कथ' 'यथा' 'तथा' इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् 'एम' 'इम' 'इह', 'इध' इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમા, कथ, यथा, तथा એ દરેકના थથી શરૂ થતા અંશના एम, इह, इम, इध એવા ચાર डित् આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) 'केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी छुडु होइ' ।
नववहु-दसण-लालसउ वहइ मणोरह सो इ ॥

શબ્દાર્થ केम–कथम् । समप्पउ–समाप्यताम् । दुट्ठु–दुष्टः । दिणु–दिनः । किध–कथम् । रयणी–रजनी । छुडु–शीघ्रम् । होइ–भवति । नववहु-दंसण-लालसउ–नववधू-दर्शन-लालसः । वहइ–वहति । मणोरह–मनोरथान् । सो-इ–सः अपि ।

છાયા नववधू-दर्शन-लालसः स अपि 'दुष्टः दिनः कथम् समाप्यताम्, रजनी कथम् शीघ्रम् भवति' (इति) मनोरथान् वहति ।

નવોઢાને જોવાની લાલસાવાળો તે યે 'દુષ્ટ દિવસ કેમ પૂરો થાય? રાત કેમ જલદી પડે?' (એવા) મનોરથ સેવે છે.

ઉદા૦ (२) ओ गोरी-मुह-निज्जिअउ वद्दलि लुक्कु मियङ्कु ।
अन्नु-वि जो परिहविय-तणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥

શબ્દાર્થ ओ–ओ । गोरी-मुह-निज्जिअउ–गौरी-मुख-निर्जित. । वद्दलि–अभ्रे । लुक्कु–निलीनः । मियङ्कु–मृगाङ्कः । अन्नु-वि–अन्यद् अपि । जो–यः । परिहविय तणु–परिभूत तनुः । सो–सः । किवँ–कथम् । भवँइ–भ्रमति । निसङ्कु–निःशङ्कम् ।

છાયા ओ गौरी-मुख-निर्जितः मृगाङ्कः अभ्रे निलीनः । अन्यद् अपि यः परि-भूततनुः सः कथम् निःशङ्कम् भ्रमति ।

જો ! ગોરીના મુખ પાસે હારેલો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ ગયો ! અને જે જાત-પરાભવ પામ્યો હોય તે નિઃશંક ભમે (પણ) કેમ ?

ઉદા૦ (૩) 'बिंबाहरि तणु रयण-वणु किह ठिउ सिरि-आणंद ।
निरुवम-रसु पिएँ पिअवि जणु सेसहों दिण्णी मुद्द' ॥

શબ્દાર્થ बिंबाहरि–बिम्बाधरे । तणु–तनुः । रयण-वणु–रदन-व्रणः । किह–कथम् । ठिउ–स्थितः । सिरि-आणंद–श्री-आनन्द । निरुवम-रसु–निरुपम-रसम् । पिएँ–प्रियेण । पिअवि–पीत्वा । जणु–इव । सेसहों–शेषस्य । दिण्णी–दत्ता । मुद्द–मुद्रा ।

છાયા 'श्री-आनन्द, बिम्बाधरे तनुः रदन-व्रणः कथम् स्थितः' । 'प्रियेण निरुपम-रसम् पीत्वा शेषस्य मुद्रा इव दत्ता' ।

'શ્રી આનંદ, બિંબાધર પર રહેલો નમણો દંતક્ષત કેવો છે ?' 'અનુપમ (અધર-)રસ પીને પ્રિયે બાકીના પર જાણે કે મુદ્રા લગાવી (દીધી) !'

ઉદા૦ (૪) भण सहि निहुअउँ तेवँ मइँ जइ पिउ दिट्ठु स-दोसु ।
जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥

શબ્દાર્થ भण–भण, कथय । सहि–सखि । निहुअउँ–निभृतम् । तेवँ–तथा । मइँ–माम् । जइ–यदि । पिउ–प्रियः । दिट्ठु–दृष्टः । स-दोसु–स-दोषः । जेवं–यथा । न–न । जाणइ–जानाति । मज्झु–मम । मणु–मनः । पक्खावडिअं–पक्षापतितम् । तासु–तस्य ।

છાયા सखि, यदि प्रियः स-दोषः दृष्टः (तर्हि) माम् (प्रति) तथा निभृ-तम् कथय, यथा तस्य पक्षापतितं मम मनः न जानाति ।

સખી, જો (મારો) પ્રિયતમ અપરાધી (હોવાનું તેં) જોયું હોય, (તો) મને (તે વાત) એવી છાની રીતે કહે કે જેથી તેનું પક્ષપાતી (એવું) મારું મન (તે) જાણી ન જાય.

ઉદા० (५) जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ.........
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर ....(જુઓ ३४४।२)

ઉદા० (६) मइँ जाणिउँ पिअ विरहिअहँ क-वि धर होइ विआलि।
नवर मिअंकु-वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥
(જુઓ ३७७।१).

વૃત્તિ एवं जिध-तिधावुदाहार्यौ ।

એ (૪) પ્રમાણે जिध, तिधનાં ઉદાહરણ આપવાં.

४०२ याद्दक्ताद्दकीद्दगीद्दशां दादेर्डेहः ॥

याद्दश्, ताद्दश्, कीद्दश्, ईद्दश्ના द्थी શરૂ થતાનો ડિત્ એવો एह.

વૃત્તિ अपभ्रंशे याद्दगादीनां दादेरवयवस्य डित् 'एह' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, याद्दश् વગેરેના द्थी શરૂ થતા અંશનો ડિત્ એવો एह આદેશ થાય છે.

ઉદા० मइँ भणिअउ बलि-राय तुहुँ केहउ मग्गणु एहु ।
जेहु तेहु न-वि होइ वढ सइँ नारायणु एहु ॥

શબ્દાર્થ मइँ—मया । भणिअउ—भणितः । बलि-राय—बलि-राज । तुहुँ—त्वम् । केहउ—कीद्दक् । मग्गणु—मार्गणः । एहु—एषः । जेहु—याद्दक् । तेहु—ताद्दक् । न-वि—न अपि । होइ—भवति । वढ—मूर्ख । सइँ—स्वयम् । नारायणु—नारायणः । एहु—एषः ।

છાયા बलि-राज, मया त्वम् भणितः एषः कीद्दक् मार्गणः (इति) । मूर्ख, न अपि याद्दक् ताद्दक् भवति । स्वयम् नारायणः एषः ।

બલિરાજ, મેં તને કહ્યું કે આ કેવો માગણ છે! મૂર્ખ, જેવો તેવો નથી (એ). એ (તો) છે સ્વયં નારાયણ!

४०३ अतां डइसः ॥

अનો ડિત્ એવો अइस.

વૃત્તિ अपभ्रंशे याद्दगादीनामदन्तानां याद्दश-ताद्दश-कीद्दशेद्दशानां दादेरवयवस्य डित् 'अइस' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, અકારાંત यादृश् વગેરેના—(એટલે કે) यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृशના दृથી શરૂ થતા અંશનો डित् એવો अइस આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ।

છાયા यादृशः । तादृशः । कीदृशः । ईदृशः ।

જેવો. તેવો. કેવો. આવો.

૪૦૪ यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थ्वत्तु ॥

यत्र, तत्रના त्रના डित् એવા एत्थु, अत्तु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे यत्र-तत्र-शब्दयोस्त्रस्य 'एत्थु' 'अत्तु' इत्येतौ डितौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, यत्र, तत्र એ શબ્દોના त्रના एत्थु, अत्तु એવા डित् (આદેશ) થાય છે.

ઉદા૦ (१) जइ सो घडदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थु-वि तेत्थु-वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥

શબ્દાર્થ जइ—यदि । सो—सः । घडदि—घटयति । प्रयावदी—प्रजापतिः । केत्थु-वि—कुत्र अपि । लेप्पिणु—गृहीत्वा । सिक्खु—शिक्षाम् । जेत्थु-वि—यत्र अपि । तेत्थु-वि—तत्र अपि । एत्थु—अत्र । जगि—जगति । भण—कथय । तो—ततः । तहि—तस्याः । सारिक्खु—सादृश्यम् ।

છાયા यदि सः प्रजापतिः अत्र जगति यत्र अपि तत्र अपि कुत्र अपि शिक्षाम् गृहीत्वा घटयति, ततः अपि किं (सिध्यते) तस्याः सादृश्यम् ? भण ।

કહે, જો એ પ્રજાપતિ આ જગતમાં જ્યાં-ત્યાંથી-(અરે) કયાંયથી પણ શિક્ષણ મેળવીને (કોઈ રૂપ) ઘડે, તો (યે) તે (સ્ત્રી)નું સામ્ય (સિદ્ધ થાય ખરું) ?

ઉદા૦ (२) जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

છાયા यत्र स्थितः । तत्र स्थितः ।

જ્યાં રહેલો. ત્યાં રહેલો.

४०५ एत्थु कुत्रात्रे ॥

कुत्र, अत्रमां एत्थु.

वृत्ति अपभ्रंशे 'कुत्र' 'अत्र' इत्येतयोस्त्रशब्दस्य डित् 'एत्थु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, कुत्र, अत्र એમના त्र શબ્દનો डित् એવો एत्थु આદેશ થાય છે.

ઉદા० .... केत्थु-वि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थु-वि तेत्थु-वि एत्थु जगि ॥ (જુઓ ४०४।१)

४०६ यावत्तावतोर्वादेर्म उँ महिँ ॥

यावत्, तावत्‌ના वथी શરૂ થતાનો म, उँ, महिँ.

वृत्ति अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य 'म', 'उँ', 'महिँ' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, यावत्, तावत् એ અવ્યયોના व થી શરૂ થતા અંશના म, उँ, महिँ એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) जाम न निवडइ कुंभ-यडि सीह-चवेड-चडक्क ।
ताम समत्तहँ मयगलहँ पइ पइ वज्जइ ढक्क ।

શબ્દાર્થ जाम—यावत् । न—न । निवडइ—निपतति । कुंभ-यडि—कुम्भ-तटे । सीह—चवेड-चडक्क (दे.)—सिंह-चपेटा-प्रहारः । ताम—तावत् । समत्तहं—समस्तानाम् । मयगलहँ—गजानाम् । पइ पइ—पदे पदे । वज्जइ—वाद्यते । ढक्क—ढक्का ।

છાયા यावत् कुम्भ-तटे सिंह-चपेटा-प्रहारः न निपतति तावत् समस्तानाम् गजानाम् पदे पदे ढक्का वाद्यते ।

જ્યાં સુધી કુંભતટ પર સિંહની થપ્પડનો ફટકો નથી પડતો, ત્યાંસુધી (જ) સમસ્ત હાથીઓને પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે.

ઉદા० (२) तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर जाउँ न नेह गलंति ।
नेहि पणट्ठइ ते ज्जि तिल तिल फिट्टवि खल होंति ॥

શબ્દાર્થ तिलहँ–तिलानाम् । तिलत्तणु–तिलत्वम् । ताउँ–तावत् । पर–मात्रम्, एव । जाउँ–यावत् । न–न । नेह–स्नेहाः । गलंति–गलन्ति । नेहि–स्नेहे । पणट्ठइ–प्रणष्टे । ते–ते । ज्जि–एव । तिल–तिलाः । तिल–तिलाः । फिट्टवि-नष्टा । खल–खलाः । होंति–भवन्ति ।

છાયા तिलानाम् तिलत्वम् तावत् एव, यावत् स्नेहाः न गलन्ति । स्नेहे प्रणष्टे ते एव तिलाः, तिलाः नष्टा खलाः भवन्ति ।

તલનું તલપણું ત્યાંસુધી જ હોય છે, જ્યાં સુધી (તેમના) સ્નેહ (=પ્રેમ, તેલ) ગળી જતા નથી. સ્નેહ નષ્ટ થતાં તેના તે જ તલ, તલ ફીટીને 'ખલ' (=ખોળ, શઠ) બને છે.

ઉદા૦ (૨) जामहिं विसमी कज्ज गइ जीवहँ मज्झे एइ ।
तामहिं अच्छउ इयरु जणु सुअणु-वि अंतरु देइ ॥

શબ્દાર્થ जामहिं–यावत् । विसमी–विषमा । कज्ज-गइ–कार्य-गतिः । जीवहँ–जीवानाम् । मज्झे–मध्ये । एइ–ऐति । तामहिं–तावत् । अच्छउ–आस्ताम् । इयरु–इतरः । जणु–जनः । सुअणु-वि–सुजनः अपि । अंतरु–अन्तरम् । देइ–ददाति ।

છાયા यावत् जीवानाम् मध्ये विषमा कार्य-गतिः ऐति, तावत् आस्ताम् इतरः जनः, सुजनः अपि अन्तरम् ददाति ।

જેવી પ્રાણીઓ વચ્ચે વિષમ દશા આવે છે (=આવી પડે છે) તેવો (જ), બીજું કોઈ માણસ તો સમજ્યા—સજ્જન પણ અંતર રાખે છે (=રાખતો થઈ જાય છે)।

૪૦૭ वा यत्तदोऽतोर्डेवडः ॥

વિકલ્પે यद्, तद्‌ના अतुનો डित् એવો एवड.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'यद्' 'तद्' इत्येतयोरत्वन्तयोर्यावत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् 'एवड' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અંતે अतु હોય તેવા यद्, तद्‌ના—(એટલે કે) यावत्;

તાવત્‌ના વકારથી શરૂ થતા અંશનો ડિત્ એનો एवड આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (१) जेवडु अंतरु रावण रामहँ, तेवडु अंतरु पट्टण-गामहँ ॥

શબ્દાર્થ जेवडु—यावत् । अंतरु—अन्तरम् । रावण-रामहँ—रावण-रामयोः ।
तेवडु—तावत् । अंतरु—अन्तरम् । पट्टण-गामहँ—पट्टण-ग्रामयो ।

છાયા यावत् अन्तरम् रावण-रामयो, तावत् अन्तरम् पट्टण-ग्रामयोः ।

જેવડુ રામ ને રાવણ વચ્ચે અંતર, એવડું (જ) નગર ને ગામ વચ્ચે અંતર.

वृत्ति पक्षे ॥ બીજે પક્ષે·

ઉદા૦ (२) जेत्तुलो । तेत्तुलो ।

यावान् । तावान् । જેટલો. તેટલો.

४०८ वेदं-किमोर्यादेः ॥

વિકલ્પે इदम्, किम्‌ના યથી શરૂ થતાનો.

वृत्ति अपभ्रंशे 'इदम्' 'किम्' इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्-कियतोर्यकारादेरवयवस्य डित्-एवड इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અંતે अतु હોય તેવા इदम् ને किम्‌ના—(એટલે કે) इयत् ને कियत्‌ના યકારથી શરૂ થતા અંશનો ડિત્ એવો एवड આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (१) एवडु अंतरु । केवडु अतरु ।

છાયા इयत् अतरम् । कियत् अतरम् । એવડું અંતર. કેવડું અંતર?

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે

ઉદા૦ (२) एत्तुलो । केत्तुलो ।

છાયા इयान् । कियान् । એટલો. કેટલો.

४०९ **परस्परस्यादिरः ॥**

परस्परना આદિમાં अ.

वृत्ति अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં, परस्परना આદિમાં અકાર આવે છે.

ઉદા૦ ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहँ ।

अवरोप्परु जोअंताहँ सामिउ गंजिउ जाहँ ॥

શબ્દાર્થ ते–ते । मुग्गडा–मुद्गाः । हराविअ–हारिताः । जे–ये । परिविट्ठा–परिविष्टाः । ताहँ–तेम्यः । अवरोप्परु–परस्परम् । जोअंताहँ–पश्यताम् । सामिउ–स्वामी । गजिउ (दे.)–पराजितः । जाहँ–येषाम् ।

છાયા ये मुद्गाः तेम्यो परिविष्टाः, ते (तैः) हारिताः, येषाम् परस्परम् पश्यताम् स्वामी पराजितः ।

જેઓ પરસ્પરને જોતાં (=જોતા રહ્યા, ને) છતાં સ્વામીનો પરાજય થયો, તેમને જે મગ પીરસ્યા હતા તે અફળ (જ) ગયા.

४१० **कादिस्थैदोतोरुच्चार-लाघवम् ॥**

'क' વગેરેમાં રહેલા ए ને ओ નું ઉચ્ચાર લાઘવ.

वृत्ति अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु स्थितयोरे ओरि इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

અપભ્રંશમાં, 'क' વગેરે વ્યંજનોમાં રહેલા ए, ओ એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (१) सुधें चिंतिज्जइ माणु । (જુઓ ૩૯૬।૨).

ઉદા૦ (२) तसु हउँ कलि-जुगि दुलहहों । (જુઓ ૩૩૮).

४११ **पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम ॥**

અપભ્રંશમાં, પદને અંતે રહેલા उं, हुं, हिं ને हं એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) अन्नु जु तुच्छउँ तहें धणहें। (જુઓ ૩૫૦।૧).

ઉદા૦ (૨) वलिकिज्जउँ सुअणस्सु । (જુઓ ૩૩૮).

ઉદા૦ (૩) तरुहुँ-वि वक्कलु। (જુઓ ૩૪૧।૨).

ઉદા૦ (૪) खग्ग-विसाहिउ जहिँ लहहुँ । (જુઓ ૩૮૬।૧).

ઉદા૦ (૫) तणहँ तइज्जी भंगि न-वि (જુઓ ૩૩૯).

(૪૧૨) म्हो म्भो वा ॥

म्ह વિકલ્પે म्भ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'म्ह' इत्यस्य स्थाने 'म्भ' इति मकाराक्रान्तो भकारो वा भवति । 'म्ह' इति 'पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्मां म्हः' (८।२।७४) इति प्राकृतलक्षण-विहितोऽत्र गृह्यते । संस्कृते तदसंभवात् ।

અપભ્રંશમાં, म्हને સ્થાને म्भ એમ પૂર્વે મકારયુક્ત ભકાર વિકલ્પે થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે અસંભવિત હોવાથી 'म्ह' એટલે 'पक्ष्म श्म ष्म-स्म-ह्मां म्ह । (=पक्ष्म, श्म, ष्म, स्म ને ह्मનો म्ह–૮।૨।૭૪) એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણેનો અહીં સમજવાનો છે.

ઉદા૦ (૧) गिम्भो । सिम्भो ॥

છાયા ग्रीष्मः । श्लेष्मा । ગ્રીષ્મ. શ્લેષ્મ.

ઉદા૦ (૨) बम्भ तें विरला के-वि नर जे सव्वंग-छइल्ल ।
जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ तें वइल्ल ॥

શબ્દાર્થ बम्भ–ब्रह्मन् । ते–ते । विरला–विरला. । के-वि–के अपि । नर–नराः । जे–ये । सव्वंग-छइल्ल (दे.)–सर्वाङ्ग-विदग्धाः । जे–ये । वंका–वक्राः । ते–ते । वंचयर–वञ्चकाः । जे–ये । उज्जुअ–ऋजवः । ते–ते । वइल्ल (दे.)–बलीवर्दाः ।

છાયા ब्रह्मन्, ये सर्वाङ्ग-विदग्धाः, ते के अपि नराः विरला. । ये वक्राः, ते वञ्चकाः । ये ऋजवः, ते बलीवर्दाः ।

(હે) બ્રહ્મન્, જેઓ સર્વ પ્રકારે વિદગ્ધ હોય તેવા પુરુષો કોઇક વિરલ (જ) હોય છે. (બાકી તો) જે વાંકા હોય તે ઠગારા હોય, (ને) જે સીધા હોય તે બળદ હોય!

૪૧૩ **अन्यादृशोऽन्नाइसावराइसौ ॥**

अन्यादृश એ अन्नाइस, अवराइस.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अन्यादृशशब्दस्य 'अन्नाइस', 'अवराइस' इत्यादेशो भवत ।

અપભ્રંશમાં, अन्यादृश શબ્દનાં अन्नाइस ને अवराइस એવા બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ **अन्नाइसो । अवराइसो ।**

છાયા अन्यादृश । अन्यादृशः । બીજા જેવો. બીજા જેવો.

૪૧૪ **प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्व-पग्गिम्वाः ॥**

प्रायस्‌ના प्राउ, प्राइव, प्राइम्व, पग्गिम्व.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'प्रायस्' इत्येतस्य 'प्राउ', 'प्राइव', 'प्राइम्व' 'पग्गिम्व' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, प्रायस्‌ના प्राउ, प्राइव, प्राइम्व ને पग्गिम्व એવા ચાર આદેશ થાય છે

ઉદા૦ (१) अन्नें तें दीहर लोअण, अन्नु तँ भुअ-जुअलु ।
अन्नु सु घण-थण-हारु, तँ अन्नु जि मुह-कमलु ॥
अन्नु जि केस-कलावु, सु अन्नु जि प्राउ विहि ।
जेण निअम्विणि घडिअ, स गुण-लायण्ण-णिहि ॥

શબ્દાર્થ अन्नें—अन्ये । तें—ते । दीहर—दीर्घे । लोअण—लोचने । अन्नु—अन्यद् । तँ—तद् । भुअ-जुअलु-भुजयुगलम् । अन्नु—अन्यः । सु—स । घण-थण-हारु—घन-स्तन-भारः । तँ—तद् । अन्नु जि—अन्यद् एव । मुह-कमलु—मुख-कमलम् । अन्नु-जि—अन्य. एव । केस-कलावु—केश-

कलापः। सु–सः। अनु-जि–अन्यः एव। प्राउ–प्रायः। विहि–विधिः। जेण–येन। नियम्बिणि–नितम्बिनी। घडिअ–घटिता। स–सा। गुण-लायण्ण-णिहि–गुण-लावण्य-निधिः।

છાયા ते दीर्घे लोचने अन्ये। तद् भुज-युगलम् अन्यद्। सः घन-स्तन-भारः अन्यः। तद् मुख-कमलम् अन्यद् एव। सः केश-कलापः अन्यः एव। येन सा गुण-लावण्य-निधिः नितम्बिनी घटिता (सः) विधिः (अपि) प्रायः अन्यः एव।

અનેરાં છે એ દીર્ઘ લોચન; અનેરું છે એ ભુજયુગલ; અનેરો છે એ ઘન સ્તનોનો ભાર; અનેરું જ છે એ મુખકમળ; અનેરો જ છે એ કેશકલાપ; (ને) જેણે એ ગુણ ને લાવણ્યના નિધિ રૂપ નિતંબિનીને ઘડી (તે) વિધાતા (પણ), લાગે છે કે, અનેરો જ છે!

ઉદા૦ (૨) प्राइव मुणिहँ-वि भ्रंतडी तें मणिअडा गणंति।
अखइ निरामइ परम-पइ अज्जु-वि लउ न लहंति॥

શબ્દાર્થ प्राइव–प्रायः। मुणिहँ-वि–मुनीनाम् अपि। भ्रंतडी–भ्रान्तिः। तें–तेन। मणिअडा–मणीन्। गणंति–गणयन्ति। अखइ–अक्षये। निरामइ–निरामये। परम-पइ–परम-पदे। अज्जु-वि–अद्य अपि। लउ–लयम्। न–न। लहंति–लभन्ते।

છાયા प्रायः मुनीनाम् अपि भ्रान्तिः। तेन (ते) मणीन् गणयन्ति। अक्षये निरामये परम-पदे (च ते) अद्य अपि लयम् न लभन्ते।

લાગે છે કે, મુનિઓને પણ ભ્રાંતિ (જ) હોય છે (=મુનિઓ પણ ભ્રાંતિમાં જ હોય છે). એટલે તો (તેઓ) મણકા ગણે છે, ને હજી પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપદમાં લય પ્રાપ્ત કરતા નથી.

ઉદા૦ (૩) अंसु-जलें प्राइम्व गोरिअहें सहि उव्वत्ता नयण-सर।
तें संमुह संपेसिआ देंति तिरिच्छी घत्त पर॥

શબ્દાર્થ अँसु–जलें–अश्रु-जलेन। प्राइम्व–प्रायः। गोरिअहें–गौर्याः। सहि–सखि। उव्वत्ता–उद्वृत्तौ। नयण-सर–नयन-शरौ। तें–तेन। संमुह–

सम्मुखौ । संपेसिआ–संप्रेपितौ । देंति–दत्तः । तिरिच्छी–तिर्यग् । घत्त–घातम् । पर–केवलम् ।

છાયા सखि, गौर्याः नयन-शरौ अश्रु-जलेन प्रायः उद्वृत्तौ । तेन संमुखौ संप्रेपितौ (अपि) केवलम् तिर्यग् घातम् दत्तः ।

સખી, લાગે છે કે ગોરીનાં નયન-શર અશ્રુજળથી ખરડાયાં છે. તેથી (તો સીધાં) સામે મોકલ્યાં (છતાં તે) માત્ર આડી ચોટ દે છે (=તેમની માત્ર આડી ચોટ લાગે છે).

ઉદા૦ (४) 'एसी पिउ रूसेसु हउँ रुट्ठी मइँ अणुणेइ' ।
पग्गिम्व एइ मणोरहइँ दुक्करु दइउ करेइ ॥

શબ્દાર્થ एसी–एष्यति । पिउ–प्रियः । रूसेसु–रोपिष्यामि । हउँ–अहम् । रुट्ठी–रुष्टाम् । मइँ–माम् । अणुणेइ–अनुनयति (= अनुनेष्यति) । पग्गिम्व–प्रायः । एइ–एतान् । मणोरहइँ–मनोरथान् । दुक्करु–दुष्करः । दइउ–दयितः । करेइ–करोति ।

છાયા 'प्रियः एष्यति । अहम् रोपिष्यामि । माम् रुष्टाम् (सः) अनुनेष्यति ।' प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करः दयितः करोति ।

'પ્રિયતમ આવશે. હું રિસાઈશ. મને રિસાયેલીને (એ) મનાવશે'– ઘણુખરું આવા (આવા) મનોરથ દુષ્ટ દયિત (દયિતાઓના મનમાં) કરે (=જન્માવે) છે.

૪૧૫ वाऽन्यथोऽनुः ॥

વિકલ્પે अन्यथाનો अनु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'अन्यथा'-शब्दस्य 'अनु' इत्यादेशो वा भवति ।
અપભ્રંશમાં, अन्यथा એ શબ્દનો વિકલ્પે अनु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) विरहाणल-जाल-करालियउ पहिउ को-वि बुड्डिवि ठिअउ ।
अनु सिसिर-कालि सीअल-जलहु धूमु कहंतिहु उट्ठिअउ ॥

શબ્દાર્થ विरहाणल-जाल-करालियउ–विरहानल-ज्वाला-पीडितः । पहिउ–पथिकः । को-वि–कः अपि । बुड्डिवि–मङ्क्त्वा । ठिअउ–स्थितः ।

अनु–अन्यथा । सिसिर-कालें–शिशिर-काले । सीअल-जलहु–शीतल-जलात् । धूमु–धूम. । कहंतिहु–कुत. । उट्ठिअउ–उत्थित ।

છાયા विरहानल-ज्वाला-पीडितः कः अपि पथिकः (अत्र) मङ्क्त्वा स्थितः । अन्यथा शिशिर-काले शीतल-जलात् कुतः धूम उत्थितः ।

વિરહાનળની જ્વાળાથી પીડાયેલો કોઈ પથિક (અહીં) ડૂબી (=ડૂબકી મારીને) રહ્યો (લાગે છે) નહીં તો શિશિરઋતુમા (ને વળી) શીતળ જળમાથી ધુમાડો ક્યાંથી ઊઠે ?

વૃત્તિ पक्षे ॥ બીજે પક્ષે:

ઉદા૦ ૨, છાયા· अन्नह (= अन्यथा). નહીં તો.

૪૧૬ कुतसः कउ कहंतिहु ॥

कुतस्ना कउ, कहंतिहु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'कुतस्'–शब्दस्य 'कउ', 'कहंतिहु' इत्यादेशौ भवत ।

અપભ્રંશમા, कुतस् એ શબ્દના कउ ને कहंतिहु એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) महु कंतहों गुट्ठ-ट्ठिअहों कउ झुंपडा वलंति ।
अह रिउ-रुहिरें उल्हवइ अह अप्पणें, न भंति ॥

શબ્દાર્થ महु–मम । कंतहों–कान्तस्य । गुट्ठ-ट्ठिअहों–गोष्ठ स्थितस्य । कउ–कुत । झुंपडा–कुटीरकाणि । वलंति–ज्वलन्ति । अह–अथ । रिउ-रुहिरें–रिपु-रुधिरेण । उल्हवइ (दे.)–निर्वापयति । अह–अथ । अप्पणें–स्वकीयेन । न–न । भंति–भ्रान्ति ।

છાયા मम कान्तस्य गोष्ठ स्थितस्य (सत.), कुत कुटीरकाणि ज्वलन्ति ? अथ रिपु-रुधिरेण निर्वापयति, अथ स्वकीयेन, न भ्रान्ति· ।

મારો પ્રિયતમ ગોષ્ઠમા હોય ને ઝુંપડા ક્યાથી (=કેમ) બળે ? કાં તો તે શત્રુના લોહીથી (તેમને) ઓલવી નાખે, કા તો પોતાના (લોહીથી)—(એમા કોઈ) શંકા જ નથી.

ઉદા૦ (२) धूमु कहंतिहु उट्ठिअउ । (જુઓ ૪૧૫।૧).

४१७ ततस्तदोस्तोः ॥

ततस्, तदानो तो.

वृत्ति अपभ्रंशे 'ततस्', 'तदा' इत्येतयो'स्तो' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, ततस् ને तदा એ બેનો तो એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रिएण । (જુઓ ૩૭૯।૨)

४१८ एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउँ ॥

एवम्, परम्, समम्, ध्रुवम्, मा, मनाक्ना एम्व, पर, समाणु, ध्रुवु, मं, मणाउँ.

वृत्ति अपभ्रंशे एवमादीनां एम्वादय आदेशा भवन्ति । एवमः एम्व ।

અપભ્રંશમાં, एवम् વગેરેના एम्व વગેરે આદેશ થાય છે. एवम् नो एम्वः—

ઉદા૦ (१) प्रिय-संगमि कउ निद्दडी पिअहों परोक्खहों केम्व ।
मइँ बिन्नि-वि विन्नासिआ निद्द न एम्व न तेम्व ॥

શબ્દાર્થ पिय-संगमि—प्रिय-सङ्गमे । कउ—कुतः । निद्दडी—निद्रा । पिअहों—प्रियस्य । परोक्खहों—परोक्षस्य । केम्व—कथम् । मइँ—मया । बिन्नि-वि—द्वे अपि । विन्नासिय—विनाशिते । निद्द—निद्रा । न—न । एम्व—एवम् । न—न । तेम्व—तथा ।

છાયા प्रिय-सङ्गमे कुतः निद्रा । प्रियस्य परोक्षस्य (सतः) कथम् । मया द्वे अपि विनाशिते । निद्रा न एवम्, नु तथा ॥

પ્રિયના સંગમાં નિદ્રા કયાંથી (=કેવી)? પ્રિય આંખથી દૂર હોય ત્યારે (પણ) કેવી? મેં તો (તે) બંને (રીતે) ગુમાવી—નિદ્રા ન આમ (કે) ન તેમ!

वृत्ति परमः परः ॥ परम्नो पर.

ઉદા૦ (२) गुणहि न संपय कित्ति पर (જુઓ ૩૩૫).

वृत्ति सममः समाणुः ॥ समम्नो समाणु.

ઉદા૦ (३) कंतु जु सीहहों उवमिअइ तं मह्नु खंडिउ माणु ।
सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥

શબ્દાર્થ कंतु–कान्तः । जु–यद् । सीहहों–सिंहस्य (= सिंहेन) । उवमि-
अइ–उपमीयते । तं–तद् । महु–मम । खंडिउ–खण्डितः । माणु–मानः ।
सीहु–सिंहः । निरक्खय–नीरक्षकान् । गय–गजान् । हणइ–हन्ति ।
पिउ–प्रियः । पय-रक्खसमाणु–पदाति-रक्षक-समम् ।

છાયા यद् कान्तः सिंहेन उपमीयते तद् मम मानः खण्डितः । (यतः) सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति, प्रियः (तु) पदाति-रक्षक-समम् ।

(મારા) પ્રિયતમને જે સિંહની ઉપમા અપાય છે, તેથી મારું અભિમાન ખંડિત (થાય છે. કેમ કે) સિંહ રક્ષક વિનાના ગજોને હણે છે, (જ્યારે) પ્રિયતમ પદાતિ રક્ષકો સહિત (ગજોને હણે છે).

વૃત્તિ ध्रुवमो ध्रुवुः ॥ ध्रुवम्‌નો ध्रुव.

ઉદા० (४) चंचलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइँ ।
होसइँ दिअहा रूसणा दिव्वइँ वरिस-सयाइँ ॥

શબ્દાર્થ चंचलु–चञ्चलम् । जीविउ–जीवितम् । ध्रुवु–ध्रुवम् । मरणु–मरणम् ।
पिअ–प्रिय । रूसिज्जइ–रूष्यते । काइँ–किम् । होसइँ–भविष्यन्ति ।
दिअहा–दिवसाः । रूसणा–रोषयुक्ताः । दिव्वइँ–दिव्यानि । वरिस-
सयाइँ–वर्ष-शतानि ।

છાયા जीवितम् चञ्चलम्, मरणम् (च) ध्रुवम् । प्रिय किं रूष्यते । रोष-युक्ताः दिवसाः दिव्यानि वर्ष-शतानि भविष्यन्ति ।

જીવિત ચંચળ છે (ને) મરણ નિશ્ચિત છે, (તો પછી) હે પ્રિયતમ શું કામ રૂસણું લે છે? રૂસણાના દિવસ સેંકડો દિવ્ય વરસ (જેટલા લાંબા) બની જશે!

વૃત્તિ मो म । मનો मं.

ઉદા०. (५) मं धणि करहि विसाउ । (જુઓ ૩૮૫।૧)

વૃત્તિ प्रायोग्रहणात्। પ્રાયઃ લેતાં :

ઉદા૦ (६) माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज।
मा :दुज्जण-कर-पल्लवेंहिँ दंसिज्जंतु भमिज्ज॥

શબ્દાર્થ माणि—माने। पणट्ठइ—प्रणष्टे। जइ—यदि। न—न। तणु—तनुम्। तो—ततः। देसडा—देशम्। चइज्ज—त्यजेत्। मा—मा (=न)। दुज्जण-कर-पल्लवेंहिँ-दुर्जन-कर—पल्लवैः। दंसिज्जंतु—दर्श्यमानः। भमिज्ज—भ्राम्येत्।

છાયા माने प्रणष्टे यदि तनुम् न (त्यजेत्), ततः देशम् त्यजेत्। न (तु) दुर्जन-कर-पल्लवैः दर्श्यमानः भ्राम्येत्।

માનભંગ થતાં જો શરીર ન ત્યજે, તો દેશ (તો) ત્યજી (જ) દેજે. (પણ) દુર્જનોના કરપલ્લવથી ચીંધાતો મા ભમજે (=ભમીશ મા).

ઉદા૦ (७) लोणु विलिज्जइ पाणिऍण अरि खल मेह म गज्जु।
वालिउ गलइ सु झुंपडा गोरि तिम्मइ अज्जु॥

શબ્દાર્થ लोणु—लवणम्, लावण्यम्। विलिज्जइ—विलीयते। पाणिऍण—पानीयेन। अरि—अरे। खल— खल। मेह—मेघ। म—मा। गज्जु—गर्ज। वालिउ—ज्वालितम् (=दग्धम्)। गलइ—गलति। सु—तद्। झुंपडा—कुटीरकम्। गोरी—गौरी। तिम्मइ—तिम्यति। अज्जु—अद्य।

છાયા लवणम् (लावण्यम्) पानीयेन विलीयते। अरे खल मेघ, मा गर्ज। तद् दग्धम् कुटीरकम् गलति, गौरी (च) अद्य तिम्यति।

લવણ (લાવણ્ય) તો પાણીથી ઓગળી જાય, રે દુષ્ટ મેઘ, ગરજ મા (=ગર્જના ન કર). એ બળ્યું ઝુંપડું ગળે છે (ને) ગોરી આજ ભીંજાય છે.

વૃત્તિ मनाको मणाउँ। મનાક્‌નો મણાઉँ.

ઉદા૦ (८) विहवि पणट्ठइ वंकुडउ रिद्धिहिँ जण-सामन्नु।
किं पि मणाउं मह्नु पिअहों ससि अणुहरइ न अन्नु॥

શબ્દાર્થ विहवि—विभवे। पणट्ठइ—प्रनष्टे। वंकुडउ—वक्रः। रिद्धिहिँ—ऋद्धौ। जण-सामन्नु—जन-सामान्यः। किं-पि—किम् अपि। मणाउँ—मनाक्।

महु–मम। पिअहों–प्रियस्य। ससि–शशी। अणुहरइ–अनुहरति। न–न। अनु–अन्यः।

છાયા विभवे प्रनष्टे वक्रः। ऋद्धौ (च) जन-सामान्यः। मम प्रियस्य शशी किम् अपि मनाक् अनुहरति। न अन्यः।

વૈભવ નષ્ટ થતાં વાંકો, (ને) સમૃદ્ધિમાં સૌ લોકોના જેવો– એમ (એક માત્ર) ચંદ્ર મારા પ્રિયતમને કાંઈક જરા મળતો આવે છે, બીજો કોઈ નહીં.

૪૧૯ किलाथवा-दिवा-सह-नहेः किराहवइ दिवें सहुँ नाहिं॥

किल, अथवा, दिवा, सह, नहिના किर, अहवइ, दिवें, सहुं, नाहिं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे किलादीनां किरादय आदेशा भवन्ति। किलस्य किरः। અપભ્રંશમાં, किल વગેરેના किर વગેરે આદેશ થાય છે. किलનો किरः.

ઉદા० (१) किर खाइ न पिअइ न विद्दवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ।
इह किवणु न जाणइ जइ जमहों खर्णेण पहुच्चइ दूअडउ॥

શબ્દાર્થ किर–किल। खाइ–खादति। न–न। पिअइ–पिबति। न–न। विद्दवइ–विद्रवति (=ददाति)। धम्मि–धर्मे। न–न। वेच्चइ–व्ययति। रूअडउ–रूपकम्। इह–इह। किवणु–कृपणः। न–न। जाणइ–जानाति। जइ–यदि। जमहों–यमस्य। खर्णेण–क्षणेन। पहुच्चइ–प्रभवति। दूअडउ–दूतः।

છાયા कृपणः किल न खादति, न पिबति, (न) ददाति, न धर्मे रूपकम् व्ययति। इह (सः) न जानाति यदि यमस्य दूतः क्षणेन प्रभवति।

કહે છે કે કૃપણ નથી ખાતો, નથી પીતો, નથી રૂપિયો (રોકો) ધર્માર્થ વાપરતો. આમાં (એટલું એ) નથી જાણતો કે ક્યાંક યમનો દૂત એક ક્ષણમાં જ પહોંચી વળે (=વળશે).

વૃત્તિ अथवोऽहवइ। अथवा नो अहवइ.

ઉદા० (२) अहवइ न सुवंसहँ एह खोडि।

શબ્દાર્થ अहवइ—अथवा । न—न । सु-वंसहँ—सु-वंशानाम् । एह—एषा (=एषः) । खोडि (દે.)—दोषः ।

છાયાઃ अथवा न एषः सु-वंशानाम् दोषः ।

અથવા તો, કુલીનો માટે એ ખોડ નથી.

વૃત્તિ प्रायोऽधिकारात् । प्रायः અધિકારથીઃ

ઉદા૦ (૩) जाइज्जइ तहिँ देसडइ लब्भइ पिअहों पवाँणु ।
जइ आवइ तो आणियइ अहवा तं जि निवाणु ॥

શબ્દાર્થ जाइज्जइ—गम्यते । तहिँ—तस्मिन् । देसडइ—देशे । लब्भइ—लभ्यते । पिअहों—प्रियस्य । पवाँणु—प्रमाणम् । जइ—यदि । आवइ—आगच्छति । तो—ततः । आणिअइ—आनीयते । अहवा—अथवा । तं—तद् । जि—एव । निवाणु—निर्वाणम् (=अन्तः) ।

છાયા तस्मिन् देशे गम्यते (यत्र) प्रियस्य प्रमाणम् लभ्यते । यदि (सः) आगच्छति ततः आनीयते । अथवा सः एव अन्तः ।

તે દેશમાં જવાય છે (=જાઉં છું,) (જ્યાં) પ્રિયના (હોવાનો) પુરાવો મળે. જો (તે) આવશે, તો (પાછો) લવાશે (=લાવીશ), નહીં તો, એ જ (મારું) નિર્વાણ (=મારો અંત)!

વૃત્તિ दिवो दिवेँ । दिवानो दिवेँ.

ઉદા૦ (૪) दिवेँ दिवेँ गंगा-ण्हाणु । (જુઓ ૩૯૯।૧).

વૃત્તિ सहस्य सहुँ । सहनो सहुँ.

ઉદા૦ (૫) जउ पवसंतें न सहुँ गय न मुअ विओएं तस्सु ।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिंतिहिँ सुहय-जणस्सु ॥

શબ્દાર્થ जउ—यतः । पवसंतें—प्रवसता । न—न । सहुँ—सह । गय—गता । न—न । मुअ—मृता । विओएं—वियोगेन । तस्सु—तस्य । लज्जिज्जइ—लज्ज्यते । संदेसडा—सन्देशान् । दिंतिहिँ—ददतीभिः । सुहय-जणस्सु—सुभग-जनस्य ।

છાયા यतः प्रवसता सह न गता, तस्य वियोगेन न मृता, (तेन) सुभगजनस्य सन्देशान् ददतीभिः (अस्माभिः) लज्जयते ।

न तो प्रवासे गयो तेनी साथे गई, न तो तेना वियोगे मरीः (આથી) પ્રિયજન માટે સંદેશા દેતાં (અમને) લાજ આવે છે.

વૃત્તિ नहेर्नाहिँ। नहिनो नाहिँ।

ઉદા० (६) एत्तहेँ मेह पिअंति जलु एत्तहेँ वडवाणलु आवट्टइ। ✓
पेक्खु गहीरिम सायरहोँ एक्क-वि कणिअ **नाहिँ** ओहट्टइ॥

શબ્દાર્થ एत्तहेँ–इतः। मेह–मेघाः। पिअंति–पिबन्ति। जलु–जलम्। एत्तहेँ–इतः। वडवाणलु–वडवानलः। आवट्टइ (दे.)–विनाशयति। पेक्खु–प्रेक्षस्व। गहीरिम–गमीरिमाणम्। सायरहोँ–सागरस्य। एक्क-वि–एका अपि। कणिअ–कणिका। नाहिँ–नहि। ओहट्टइ (दे.)–हीयते।

છાયા इतः मेघाः जलम् पिबन्ति। इतः वडवानलः विनाशयति। सागरस्य गमीरिमाणं प्रेक्षस्व। एका अपि कणिका नहि हीयते।

અહીં મેઘ જળ પીવે છે, અહીં વડવાનળ વિનાશ કરે છે. (ને છતાં) સાગરની ગંભીરતા (તો) જો ! એક કણી પણ ઓછી થતી નથી!

४२० पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एवँइ जि एवँहिँ पच्चल्लिउ एत्तहेँ॥

पश्चाद्, एवमेव, एव, इदानीम्, प्रत्युत, इतस्ना पच्छइ, एवँइ, जि, एवँहिँ, पचल्लिउ, एत्तहेँ।

વૃત્તિ अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादयः आदेशा भवन्ति। पश्चातः पच्छइ।

અપભ્રંશમાં, पश्चात् વગેરેના पच्छइ વગેરે આદેશ થાય છે. पश्चात् नो पच्छइ—

ઉદા० (१) पच्छइ होइ विहाणु। (જુઓ ૩૬૨).

વૃત્તિ एवमेवस्य एवँइ। एवमेवनो एवँइ—

ઉદા૦ (२) एवँइ सुरउ समत्तु । (જુઓ ૩૩૨૨).

वृत्ति एवस्य जिः । एव નો जि.

ઉદા૦ (३) जाउ म जंतउ पल्लवह देक्खउँ कइ पय देइ ।
हिअइ तिरिच्छी हउँ जि पर प्रिउ डबरइँ करेइ ॥

શબ્દાર્થ जाउ–यातु । म–मा । जतउ–यान्तम् । पल्लवह–पल्लवत । देक्खउँ–पश्यामि । कइ–कति । पय–पदानि । देइ–ददाति । हिअइ–हृदये । तिरिच्छि–तिरश्चीना । हउँ–अहम् । जि–एव । पर–परम् । प्रिउ–प्रियः । डबरइँ–डम्बराणि । करेइ–करोति ।

છાયા यातु । यान्तम् मा पल्लवत । पश्यामि, कति पदानि ददाति (इति) । हृदये अहम् एव तिरश्चीना । परम् प्रियः डम्बराणि करोति ॥

ભલે જાય. જતાને વસ્ત્રાંચલ પકડી ન રોકો. જોઉં છું (એ) કેટલાં ડગલાં દે છે (તે) ! હું જ (તેના) હૃદયમાં આડી (રહેલી છુ): પ્રિયતમ આડબર (=ખાલી ચાળા) કરે છે.

वृत्ति इदानीम एवँहिं । इदानीम् નો एवँहिं.

ઉદા૦ (४) हरि नच्चाविउ पगणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।
एवँहिं राह-पओहरहँ जं भावइ त होउ ॥

શબ્દાર્થ हरि–हरिः । नच्चाविउ–नर्तितः । पगणइ–प्राङ्गणे । विम्हइ–विस्मये । पाडिउ–पातितः । लोउ–लोकः । एवँहिं–इदानीम् । राह-पओहरहँ–राधा-पयोधरयोः । ज–यद् । भावइ–भावयति । त–तद् । होउ–भवतु ।

છાયા हरिः प्राङ्गणे नर्तितः । लोकः विस्मये पातितः । इदानीम् राधा-पयोधरयोः यद् भावयति तद् भवतु ।

હરિને પ્રાંગણમાં નચાવ્યા, (ને એમ) લોકોને વિસ્મય પમાડ્યો. હવે રાધાના પયોધરનું જે ધારે (=ધાર્યું હોય) તે થાઓ!

वृत्ति प्रत्युतस्य पच्चलिउ । प्रत्युतનો पच्चलिउ.

ઉદા૦ (૫) सव्व-सलोणी गोरडी नवखी क-वि विस-गंठि ।
भडु पचलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कंठि ॥

શબ્દાર્થ सव्व-सलोणी–सर्व-सलावण्या । गोरडी–गौरी । नवखी–नवीना । क-वि–का अपि । विस-गंठि–विष-ग्रन्थिः । भडु–भटः । पचलिउ–प्रत्युत । सो–सः । मरइ–म्रियते । जासु–यस्य । न–न । लग्गइ–लगति । कंठि–कण्ठे ।

છાયા सर्व-सलावण्या गौरी का अपि नवीना विष-ग्रन्थिः । प्रत्युत सः भटः म्रियते यस्य कण्ठे (सा) न लगति ।

સર્વાંગસુંદર ગોરી કોઈ અનોખી (=અનોખા પ્રકારની) વિષગ્રંથિ (=વછનાગ) છે. ઊલટું જેના કંઠે એ ન વળગે એ પ્રેમી મરે છે!

વૃત્તિ इतस एत्तहें । इतस्‌નો एत्तहें.

ઉદા૦ (૬) एत्तहें मेह पिअंति जलु । (જુઓ ૪૧૯।૬)

૪૨૧ विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं ॥

विषण्ण, उक्त, वर्त्मन्‌ના वुन्न, वुत्त, विच्च.

વૃત્તિ अपभ्रंशे विषण्णादीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति । विषण्णस्य वुन्नः ।

અપભ્રંશમાં, विषण्ण વગેરેનો वुन्न વગેરે આદેશ થાય છે. विषण्णનો वुन्न—

ઉદા૦ (૧) मइँ वुत्तउँ तुहुँ धुर धरहि कसरेहिँ विगुत्ताइँ ।
पइँ विणु धवल न चडइ भरु एवँइ वुन्नउ काइँ ॥

શબ્દાર્થ मइँ–मया । वुत्तउँ–उक्तम् । तुहुँ–त्वम् । धुर–धुरम् । धरहि–धर । कसरेहिँ (દે.)–गलिवृषभैः । विगुत्ताइँ (દે.)–विनाटिताः । पइँ–त्वया । विणु–विना । धवल–धवल । न–न । चडइ–आरोहति । भरु–भरः । एवँइ–एवमेव । वुन्नउ–विषण्णः । काइँ–किम् ।

છાયા मया उक्तम्, त्वम् धुरं धर । (वयम्) गलिवृषभैः विनाटिताः । (हे) धवल, त्वया विना भरः न आरोहति । एवमेव किं विषण्णः ।

મેં કહ્યુંને, તું જ ધુંસરી ઉપાડ–ગળિયા બળદોથી (અમે તો) વાજ આવી ગયા ! હે ધવલ (= વૃષભોત્તમ) તારા વિના ભાર નહીં ચડે. (તું) અમસ્થો કાં ખિન્ન થઇ ગયો ?

વૃત્તિ उक्तस्य वुत्तः। उक्तनो वुत्त.

ઉદા૦ (२) मइँ वुत्तउँ। (જુઓ ઉપરનું ઉદાહરણ (१))

વૃત્તિ वर्त्मनो विचः। वर्त्मन्‌नो विच.

ઉદા૦ (३) ज मणु विच्चि न माइ। (જુઓ ૩૫૦।૧) પ્ર ૯૬

૪૨૨ शीघ्रादीनां वहिल्लादयः।

શીઘ્ર વગેરેના વહિલ્લ વગેરે.

વૃત્તિ अपभ्रंशे शीघ्रादीना वहिल्लादयः आदेशा भवन्ति।

અપભ્રંશમાં, શીઘ્ર વગેરેના વહિલ્લ વગેરે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) एक्कु कइअहँ-वि न आवहि अन्नु वहिल्लउ जाहि।
मइँ मित्तडा प्रमाणिअउ पइँ जेहउ खलु नाहिँ॥

શબ્દાર્થ एक्कु–एकम्। कइअहँ-वि–कदा अपि। न–न। आवहि–आगच्छसि। अन्नु–अन्यद्। वहिल्लउ (दे.)–शीघ्रम्। जाहि–गच्छसि। मइँ–मया। मित्तडा–मित्र। प्रमाणिअउ–प्रमाणितम्। पइँ–त्वया। जेहउ–यादृश. (=सदृशः)। खलु–खलः। नाहिँ–नहि।

છાયા एकम् कदा अपि न आगच्छसि। अन्यद् शीघ्रम् गच्छसि। (हे) मित्र, मया प्रमाणितम् (यद्) त्वया सदृशः खलः नहि।

એક તો ક્યારથી (=કેટલા સમયથી) આવતો નથી, બીજું, જલદી ચાલ્યો જાય છે. હે મિત્ર, મને ખાતરી થઈ છે (કે) તારા જેવો દુષ્ટ (બીજો કોઈ) નથી.

વૃત્તિ शकटस्य घघलः। शकटनो घंघल.

ઉદા૦ (२) जिवँ सु-पुरिस तिवँ घंघलइँ जिवँ नइ तिवँ वलणाइँ।
जिवँ डुंगर तिवँ कोट्टरइँ हिआ विसूरहि काइँ॥

શબ્દાર્થ जिवँ—यथा । सु-पुरिस—सु-पुरुषाः । तिवँ—तथा । घंघलइँ (दे.)—झकटकाः (=कलहाः) । जिवँ—यथा । नइ—नद्यः । तिवँ—तथा । वलणाइं—वलनानि । जिवँ—यथा । डुंगर—गिरयः । तिवँ—तथा । कोट्टरइँ—कोटराणि । हिआ—(हे) हृदय । विसूरहि (दे.)—खिद्यसे । काइँ—किम् ।

છાયા यथा सु-पुरुषाः तथा कलहाः । यथा नद्यः तथा वलनानि । यथा गिरयः तथा कोटराणि । (हे) हृदय, किं खिद्यसे ।

જેમ સત્પુરુષો (હોય છે), તેમ ઝગડા (પણ હોય છે). જેમ નદીઓ હોય છે, તેમ વળાંકો (પણ હોય છે). જેમ ડુંગર (હોય છે), તેમ કોટર (પણ હોય છે. તો) હે હૃદય, કાં ખિન્ન થાય છે?

વૃત્તિ अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टालः ॥ અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગનો વિટ્ટાલ.

ઉદા૦ (३) जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउँ तडि घल्लंति ।
तहँ संखहँ विट्टालु पर फुक्किज्जंत भमंति ॥

શબ્દાર્થ जे—ये । छड्डेविणु—त्यक्त्वा । रयणनिहि—रत्ननिधिम् । अप्पउँ—आत्मानम् । तडि—तटे । घल्लंति (दे.)—क्षिपन्ति । तहँ—तेषाम् । संखहँ—शङ्खानाम् । विट्टालु (दे.)—अस्पृश्य-संसर्गः । पर—परम् (=केवलम्) । फुक्किज्जंत—फूत्क्रियमाणाः । भमंति—भ्रमन्ति ।

છાયા ये रत्ननिधिम् त्यक्त्वा आत्मानम् तटे क्षिपन्ति तेषाम् शङ्खानाम् अस्पृश्यसंसर्गः केवलम् । (ते) फूत्क्रियमाणाः भ्रमन्ति ।

જેઓ રત્નનિધિ (=૧ સમુદ્ર, ૨ રત્નનો ભંડાર) છાંડીને પોતાને કાંઠા પર ફેંકે છે, તે શંખોનો કેવળ વટાળ જ થાય છે: તેઓ ફુંકાતા ભમે છે.

વૃત્તિ भयस्य द्रवक्कः । ભયનો દ્રવક્ક.

ઉદા૦ (४) दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ संचि म एक्कु-वि द्रम्मु ।
को-वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥

શબ્દાર્થ दिवेहिँ—दिवसैः । विढत्तउँ (दे.)—अर्जितम् । खाहि—खाद । वढ (दे.)—मूर्ख । संचि—संचिनु । म—मा । एक्कु-वि—एकम् अपि । द्रम्मु—

द्रम्मम् । को-वि–कः अपि (=किम् अपि) । द्रवक्कउ (दे.)–भयम् । सो–सः (=तद्) । पडइ–पतति । जेण–येन । समप्पइ–समाप्यते । जम्मु–जन्म ।

છાયા मूर्ख, दिवसैः अर्जितम् खाद । एकम् अपि द्रम्मम् मा संचिनु । कम् अपि तद् भयम् पतति, येन जन्म समाप्यते ।

મૂર્ખ, દિવસે દિવસનું રળેલું ખાઈ નાખ. એક પણ દ્રમ્મ સંઘર મા. (કેમ કે અચાનક) કોઈક એવું સંકટ પડે છે, કે જેથી જીવન સમાપ્ત (જ) થઈ જાય છે।

વૃત્તિ आत्मीयस्य अप्पणः ॥ आत्मीयनो अप्पण.

ઉદા० (૫) फोडेंति जें हियडउँ अप्पणउँ । (જુઓ ૩૫૦।૨).

વૃત્તિ दृष्टेर्द्रेहिः । दृष्टि नो द्रेहि.

ઉદા० (६) एक्कमेक्कउँ जइ-वि जोएदि ।
हरि सुट्ठु सव्वायरेँण तो वि द्रेहि जहिँ कहिँ-वि राही ।
को सक्कइ संवरेँवि दड्ढ-नयण नेहेँ पलुट्टा ॥

શબ્દાર્થ एक्कमेक्कउँ–एकैकम् । जइ-वि–यदि अपि । जोएदि–पश्यति । हरि–हरिः । सुट्ठु–सुष्ठु । सव्वायरेँण–सर्वादरेण । तो-वि–ततः अपि । द्रेहि–दृष्टिः । जहिँ–यत्र । कहिँ-वि–कुत्र अपि । राही–राधिका । को–कः । सक्कइ–शक्नोति । संवरेँवि–संवरीतुम् । दड्ढ-नयण–दग्ध-नयने । नेहेँ–स्नेहेन । पलुट्टा–पर्यस्ते (=व्याकुलिते) ।

છાયા यदि अपि हरिः एकैकम् सुष्ठु सर्वादरेण पश्यति, ततः अपि (तस्य) दृष्टिः (तत्र) यत्र कुत्र अपि राधिका । स्नेहेन व्याकुलिते दग्ध-नयने संवरीतुम् कः शक्नोति ।

જો કે કૃષ્ણ એકેએક (વસ્તુ)ને સારી રીતે અને પૂરા આદરથી જુએ છે, તો પણ (તેની) દૃષ્ટિ (તો) જ્યાં ક્યાંય પણ રાધિકા (હોય, ત્યાં જ હોય છે). સ્નેહે વ્યાકુળ બનેલાં બળ્યાં નયનને કોણ ઢાંકી શકે ?

વૃત્તિ गाढस्य निचट्टः । गाढनो निचट्ट.

ઉદા૦ (૭) निहँवें कस्सु थिरत्तणउँ जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
सो लेखडउ पठाविअइ जो लग्गइ निचट्टु ॥

શબ્દાર્થ निहँवें–विभवे । कस्सु–कस्य । थिरत्तणउँ–स्थिरत्वम् । जोव्वणि–यौवने । कस्सु–कस्य । मरट्टु (दे)–गर्वः । सो–स । लेखडउ–लेख । पठावियइ–प्रस्थाप्यते (=प्रेष्यते) । जो–य. । लग्गइ–लगति । निचट्टु (दे.)–गाढम् ।

છાયા विभवे कस्य स्थिरत्वम् । योवने कस्य गर्वः । सः लेखः प्रस्थाप्यते (=प्रेष्यते), य. गाढम् लगति ।

વૈભવની કોને સ્થિરતા હોય છે? યૌવનનો કોને ગર્વ હોય છે? (એટલે) એવો પત્ર પાઠવવો, જે ગાઢ (=બરોબર) ચોંટી જાય.

વૃત્તિ असाधारणस्य सड्ढलः । असाधारणनो सड्ढल.

ઉદા૦ (૮) कहिँ ससहरु कहिँ मयरहरु कहिँ बरिहिणु कहिँ मेहु ।
दूर-ठिआहँ-वि सज्जणहँ होइ असड्ढलु नेहु ॥

શબ્દાર્થ कहिँ–कुत्र । ससहरु–शशधर । कहिँ–कुत्र । मयरहरु–मकरगृहः । कहिँ–कुत्र । बरिहिणु–बर्ही । कहिँ–कुत्र । मेहु–मेघः । दूर-ठिआहँ-वि–दूर-स्थितानाम् अपि । सज्जणहँ–सज्जनानाम् । होइ–भवति । असड्ढलु (दे.)–असाधारण· । नेहु–स्नेह· ।

છાયા कुत्र शशधर·, कुत्र मकरगृह· । कुत्र बर्ही, कुत्र मेघः । दूर-स्थितानाम् अपि सज्जनानाम् असाधारण स्नेह· भवति ।

કયા ચંદ્ર ને કયાં સાગર? કયાં મોર ને કયા મેઘ? દૂર રહેલા સજ્જનો વચ્ચે પણ અસાધારણ સ્નેહ હોય છે.

વૃત્તિ कौतुकस्य कोड्डः । कौतुकनो कोड्ड

ઉદા૦ (૯) कुंजरु अन्नहँ तरुअरहँ कोड्डेण घल्लइ हत्थु ।
मणु पुणु एक्कहिँ सल्लइहिँ जइ पुच्छह परमत्थु ॥

શબ્દાર્થ कुंजरु–कुञ्जरः। अन्नहँ–अन्येषाम्। तरुअरहँ–तरुवराणाम्। कोड्डेंण–कौतुकेन। घल्लइ–क्षिपति। हत्थु–हस्तः। मणु–मनः। पुणु–पुनः। एक्कहिँ–एकस्याम्। सल्लइहिँ–सल्लक्याम्। जइ–यदि। पुच्छह–पृच्छथ। परमत्थु–परमार्थम्।

છાયા कुञ्जरः अन्येषाम् तरुवराणाम् (उपरि) कौतुकेन हस्तः क्षिपति। (तस्य) मनः पुनः एकस्याम् सल्लक्याम्, यदि परमार्थम् पृच्छथ।

કુંજર બીજા તરુવરો (પર તો) કૌતુકથી સૂંઢ નાખે છે. પણ (તેનું) મન, જો ખરું પૂછો તો, એક સલ્લકીમાં જ છે.

વૃત્તિ क्रीडायाः खेड्डः। क्रीडानो खेड्ड.

ઉદા૦ (१०) खेड्डयं कयमम्हेहिं निच्छय, किं पयंपह।
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिय॥

શબ્દાર્થ खेड्डयं–क्रीडा। कयमम्हेहिं–कृतम् (=कृता) अस्माभिः। निच्छय–निश्चयं। किं–किम्। पयंपह=कथयथ। अणुरत्ताउ–अनुरक्ताः। भत्ताउ–भक्ताः। अम्हे–अस्मान्। मा–मा। चय–त्यज। सामिय–स्वामिन्।

છાયા अस्माभिः निश्चयं क्रीडा कृता। किं कथयथ। स्वामिन्, अस्मान् अनुरक्ताः भक्ताः मा त्यज।

શું કહો છો? નિશ્ચે અમે તો (એ) રમત કરી હતી. સ્વામી, (તારી) ભક્ત ને અનુરક્ત એવી અમને ત્યજી ન દે.

વૃત્તિ रम्यस्य रवण्णः। रम्यनो रवण्ण.

ઉદા૦ (११) सरिहिँ सरेहिँ न सरवरेहिँ न-वि उज्जाण-वणेहिँ।
देस रवण्णा होंति वढ निवसंतेहिँ सुअणेहिँ॥

શબ્દાર્થ सरिहिँ–सरिद्भिः। न–न। सरेहिँ–सरोभिः। न–न। सरवरेहिँ–सरोवरैः। न-वि–न अपि। उज्जाण-वणेहिँ–उद्यान-वनैः। देस–देशाः। रवण्णा–रम्याः। होंति–भवन्ति। वढ (दे.)–मूर्ख। निवसंतेहिँ–निवसद्भिः। सुअणेहिँ–सुजनैः।

છાયા मूर्ख, न सरिद्भिः, न सरोवरैः, न अपि उद्यान-वनैः, (अपि तु) निवसद्भिः सुजनैः एव देशाः रम्याः भवन्ति ।

મૂર્ખ, દેશો રમણીય હોય છે તે ત્યાં વસતા સજ્જનોને લીધે, નહીં કે નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને, નહીં સરોવરોને, નહીં ઉદ્યાનો ને વનોને લીધે !

વૃત્તિ अद्भुतस्य ढक्करिः । અદ્ભુતનો ढक्करि.

ઉદા० (१२) हिअडा पइँ एँहु बोल्लिअउँ महु अग्गइ सय-वार ।
'फुट्टिसु पिएँ पवसंतें हउँ' भंडय ढक्करि-सार ॥

શબ્દાર્થ हिअडा—हृदय। पइँ—त्वया । एँहु—एतद् । बोल्लिअउँ—कथितम् । महु—मम । अग्गइ—अग्रे । सय-वार—शत-वारम् । फुट्टिसु—स्फुटिस्यामि पिएँ—प्रिये । पवसंतें—प्रवसति । हउँ—अहम् । भंडय (दे.)—निर्लज्ज । ढक्करि (दे.)-सार—अद्भुत-सार ।

છાયા हृदय, निर्लज्ज, अद्भुत-सार, मम अग्रे त्वया शत-वारम् एतद् कथितम् 'प्रिये प्रवसति अहम् स्फुटिष्यामि' (इति) ।

હે હૃદય, નિર્લજ્જ ! અદ્ભુત દૃઢતા વાળા ! તેં મારી આગળ સો સો વાર એવું કહેલું કે પ્રિયતમ પ્રવાસે જતાં હું ફૂટી જઈશ !

વૃત્તિ हे सखीत्यस्य हेल्लि । हे सखीનો हेल्लि.

ઉદા० (१३) हेल्लि म झंखहि आलु । (જુઓ ૩૭૯।૨).

વૃત્તિ पृथक् पृथगित्यस्य जुअंजुअः । पृथक्पृथक्નો जुअंजुअ.

ઉદા० (१४) एक्क कुडुल्ली पंचहिँ रुद्धी तहँ पंचहँ-वि जुअंजुअ बुद्धी ।
बहिणुएँ तं घरु कहि किवँ नंदउ जेत्थु कुडुंबउँ अप्पण-छंदउँ ॥

શબ્દાર્થ एक्क—एका । कुडुल्ली—कुटी । पंचहिँ—पञ्चभिः । रुद्धी—रुद्धा । तहँ—तेषाम् । पंचहँ-वि—पञ्चानाम् अपि । जुअंजुअ—पृथक् पृथक् । बुद्धी—बुद्धिः । बहिणुएँ—भगिनि । तं—तद् । घरु—गृहम् । कहि—कथय । किवँ—कथम् । नंदउ—नन्दतु । जेत्थु—यत्र । कुडुंबउँ—कुटुम्बकम् । अप्पण-छंदउँ—आत्म-छन्दकम् ।

છાયા एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा । तेषाम् पञ्चानाम् पृथक्पृथक् बुद्धिः । भगिनि, कथय, यत्र कुटुम्बम् आत्म-छन्दकम् तद् गृहम् कथम् नन्दतु।

એક મઢુલી ને પાંચ જણે રોકી, (ને) એ પાંચેની (પાછી) જુદીજુદી બુદ્ધિ! બહેન, કહે, જ્યાં કુટુંબ (આખું) પોતપોતાના છંદવાળું હોય, તે ઘર કેમ સુખી થાય?

વૃત્તિ मूढस्य नालिअ-वढौ । मूढना नालिअ ने वढ.

ઉદા० (१५) जो पुणु मणि-जि खसप्फसिहूअउ
चिंतइ देइ न दम्मु न रूअउ ।
रइवस-भमिरु करग्गुल्लालिउ
घरहिँ-जि कोंतु गुणइ सो नालिउ ॥

શબ્દાર્થ जो—यः । पुणु—पुनः । मणि-जि—मनसि एव । खसप्फसिहूअउ (दे.)—व्याकुलीभूतः । चिंतइ—चिन्तयति । देइ—ददाति । न—न । दम्मु—द्रम्मम् । न—न । रूअउ—रूपकम् । रइवस-भमिरु—रतिवश-भ्रमणशीलः । करग्गुल्लालिउ—कराग्रोल्लालितम् । घरहिँ-जि—गृहे एव । कोंतु—कुन्तम् । गुणइ—गुणयति । सो—सः । नालिउ (दे.)—मूर्खः ।

છાયા यः पुनः रतिवश-भ्रमणशीलः व्याकुलीभूतः मनसि एव चिन्तयति, न (तु) द्रम्मम् रूपक (वा) ददाति, सः मूर्खः कराग्रोल्लालितम् कुन्तम् गृहे एव गुणयति ।

રતિવિવશ (દશામાં) ભમ્યા કરતો જે કોઈ વ્યાકુળ બની, (આપવાનું) મનમાં જ વિચારે—પણ દ્રમ્મ કે રૂપિયો આપે નહીં, તે મૂર્ખ ઘરમાં (રહીને જ) કરાગ્રથી ઉલાળી ભાલું (વાપરવાનો) અભ્યાસ કરે છે.

ઉદા० (१६) दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ । (જુઓ ४२२।४).

વૃત્તિ नवस्य नवखः । नवनो नवख.

ઉદા० (१७) नवखी क-वि विस-गंठी । (જુઓ ४२०।६).५

વૃત્તિ अवस्कन्दस्य दडवडः । अवस्कन्दनो दडवड.

ઉદા૦ (१८) चलेंहिँ वलतेंहिँ लोअणेंहिँ जे तइँ दिट्ठा बालि ।
तहिँ मयरद्धय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥

શબ્દાર્થ चलेंहिँ—चलाभ्याम् । वलतेंहिँ—वलमानाभ्याम् । लोअणेंहिँ—लोचनाभ्याम् । जे—ये । तइँ—त्वया । दिट्ठा—दृष्टा. । बालि—बाले । तहिँ—तेषु । मयरद्धय-दडवडउ (दे.)—मकरध्वजावस्कन्दः । पडइ—पतति । अपूरइ—अपूर्णे । कालि—काले ।

છાયા बाले, चलाभ्याम् वलमानाभ्याम् लोचनाभ्याम् ये त्वया दृष्टा., तेषु मकरध्वजावस्कन्दः अपूर्णे काले पतति ।

હે બાળા, ચંચળ ને કટાક્ષયુક્ત લોચનોથી-જેમને તેં જોયા હોય, તેમના પર કામદેવનો છાપો અધૂરે કાળે (=અકાળે, કાચી વયમાં જ) પડે છે.

વૃત્તિ यदेश्छुडुः । यदिनो छुडु.

ઉદા૦ (१९) छुडु अग्घइ ववसाउ । (જુઓ ૩૮૫।૧).

વૃત્તિ सम्बन्धिनः केर-तणौ ।

सम्बन्धिन्‌ना केर ने तण.

ઉદા૦ (२०) गयउ सु केसरि, पिअहु जलु निच्चिंतइँ हरिणाइँ ।
जसु केरएँ हुंकारडएँ मुहहुँ पडंति तृणाइँ ।

શબ્દાર્થ गयउ—गतः । सु—स । केसरि—केसरी । पिअहु—पिबत । जलु—जलम् । निच्चिंतइँ—निश्चिन्ता । हरिणाइँ—हरिणा. । जसु—यस्य । केरएँ—सम्बन्धिना । हुंकारडएँ—हुङ्कारेण । मुहहुँ—मुखेभ्यः । पडंति—पतन्ति । तृणाइँ—तृणानि ।

છાયા हरिणा, निश्चिन्ताः जलम् पिबत । स. केसरी गत, यस्य सम्बन्धिना हुङ्कारेण मुखेभ्यो तृणानि पतन्ति ।

હે હરણો, નિશ્ચિત (થઇને) જળ પીઓ. જેના હુંકારે મોઢામાંથી તરણા પડે (=પડતા), તે કેસરી (તો) ચાલ્યો ગયો.

ઉદા૦ (२१) अइ भग्गा अम्हहँ तणा । (જુઓ ૩૭૯।૪).

वृत्ति मा भैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम्

मा भैषीः એનો સ્ત્રીલિંગ मब्भीस.

ઉદા० (२२) सत्थावत्थहँ आलवणु साहु-वि लोउ करेइ ।
आदन्नहँ मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥

શબ્દાર્થ सत्थावत्थहँ–स्वस्थावस्थानाम् । आलवणु–आलपनम् । साहु-वि–सर्वः अपि । लोउ–लोकः । करेइ–करोति । आदन्नहँ=आर्तानाम् । मब्भीसडी–मा भैषीः । जो–यः । सज्जणु–सज्जनः । सो–सः । देइ–ददाति ।

છાયા स्वस्थावस्थानाम् (प्रति) सर्वः अपि लोकः आलपनम् करोति । आर्तानाम् (तु) यः सज्जनः स (एव) मा भैषीः (इति) ददाति ।

સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા સાથે (તો) સૌ લોક વાત કરે છે. (પણ) દુઃખીઓને (તો) જે સજ્જન હોય તે (જ) અભયવચન (=આશ્વાસન) આપે છે.

वृत्ति यद् यद् दृष्टं तद् तदित्यस्य जाइट्ठिआ ।

यद् यद् दृष्टं तद्नो जाइट्ठिआ.

ઉદા० (२३) जइ रच्चसि जाइट्ठिअएँ हिअडा मुद्ध-सहाव ।
लोहें फुट्टणएण जिवँ घणा सहेसइ ताव ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । रच्चसि–रज्यसे । जाइट्ठिअएँ–यद् यद् दृष्टं तेन तेन । हिअडा–हृदय । मुद्ध-सहाव–मुग्ध-स्वभाव । लोहें–लोहेन । फुट्टणएण–स्फुटनशीलेन । जिवँ–यथा, इव । घणा–बहवः । सहेसइ–सहिष्यते । ताव–तापाः ।

છાયા मुग्ध-स्वभाव हृदय, यदि यद् यद् दृष्टं तेन तेन रज्यसे, (तर्हि) स्फुटनशीलेन लोहेन इव बहवः तापाः सहिष्यते ।

હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૃદય, જો જે જે દીઠું તેમાં તેમાં (તું) રાચીશ (=રાચવા માંડીશ), (તો) બટકણા લોઢાની જેમ (તારે) ઘણા તાપ (=૧ તાપ, ૨ દુઃખ) સહેવા પડશે.

४२३ हुहुरु-घुग्घ्यादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥

હુહુરુ, ઘુગ્ઘિ વગેરે શબ્દ ને ચેષ્ટાના અનુકરણ માટે.

વૃત્તિ अपभ्रंशे हुहुर्वादयः शब्दानुकरणे घुग्घ्यादयश्चेष्टानुकरणे यथासङ्ख्य प्रयोक्तव्याः ।

અપભ્રંશમાં, અનુક્રમે શબ્દાનુકરણ માટે હુહુરુ વગેરે, ને ચેષ્ટાનુકરણ માટે ઘુગ્ઘિ વગેરે પ્રયોજવા.

ઉદા० (१) मइँ जाणिउ बुड्डीसु हउँ पेम्म-द्रहि हुहुरु-त्ति ।
नवरि अचिंतिय सपडिय विप्पिय-नाव झडत्ति ॥

શબ્દાર્થ मइँ–मया। जाणिउ–ज्ञातम्। बुड्डीसु(दे.)–मक्ष्यामि। हउँ–अहम्। पेम्म-द्रहि–प्रेम-ह्रदे। हुहुरु-त्ति–'हुहुरु' इति शब्द कृत्वा। नवरि (दे.)–प्रत्युत। अचिंतिय–अचिन्तिता। सपडिय–सपतिता (= सम्प्राप्ता)। विप्पिय-नाव–विप्रिय-नौ। झडत्ति–झटिति।

છાયા मया ज्ञातम्, अहम् प्रेम ह्रदे 'हुहुरु' इति शब्द कृत्वा मक्ष्यामि (इति)। प्रत्युत अचिन्तिता झटिति विप्रिय-नौ सम्प्राप्ता ।

મેં જાણ્યુ કે હુ પ્રેમના ધરામા ઘળઘળ કરતી ડૂબી જઈશ ત્યા તો ઓચિંતી (પ્રિયના) અપરાધ રૂપ નૌકા ઝટ દઈને સાપડી ગઈ!

વૃત્તિ आदि-ग्रहणात्। સૂત્રનો आदि (શબ્દ) લેતા•

ઉદા० (२) खज्जइ नउ कसरक्केहिँ पिज्जइ नउ घुंटेहिँ ।
एवँइ होइ सुहच्छडी पिएँ दिट्ठें नयणेहिँ ॥

શબ્દાર્થ खज्जइ–खाद्यते। नउ–न। कसरक्केहिँ–कसरक्क इति शब्द कृत्वा। पिज्जइ–पीयते। नउ–न। घुंटेहिँ–'घुट' इति शब्द कृत्वा। एवँइ–एवमेव। होइ–भवति। सुहच्छडी–सुखासिका। पिएँ–प्रियेन। दिट्ठें–दृष्टेन। नयणेहिँ–नयनाभ्याम्।

છાયા 'कसरक' इति शब्द कृत्वा न खाद्यते। 'घुट' इति शब्द कृत्वा न पीयते। एवमेव नयनाभ्याम् दृष्टेन प्रियेन सुखासिका भवति।

'કસરક' 'કસરક' (='બચ' 'બચ') ખવાતો નથી, કે 'ઘટ' 'ઘટ' પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ-(માત્ર) નયનો વડે જોયાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

वृत्ति इत्यादि । વગેરે.

ઉદા० (३) अज्ज-वि नाहु महु-ज्जि घरि सिद्धत्था वंदेइ ।
ताउँ-जि विरहु गवक्खेहिँ मक्कड-घुग्घिउ देइ ॥

શબ્દાર્થ अज्ज-वि–अद्य अपि । नाहु–नाथः । महु-ज्जि–मम एव । घरि–गृहे । सिद्धत्था–सिद्धार्थान् (=सर्षपान्) । वंदेइ–वन्दते । ताउँ-जि–तावत् एव । विरहु–विरहः । गवक्खेहिँ–गवाक्षेषु । मक्कड-घुग्घिउ (दे.)–मर्कट-चेष्टाः । देइ–ददाति ।

છાયા अद्य अपि नाथः मम गृहे एव सर्षपान् वन्दते । तावत् एव विरहः गवाक्षेषु मर्कट-चेष्टाः ददाति ।

હજી તો પતિ (મારા) ઘરમાં જ સરસવને વંદે છે; (પણ) તેટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે!

वृत्ति आदि-ग्रहणात् । (સૂત્રનો) आदि (શબ્દ) લેતાં :

ઉદા० (४) सिरि जर-खंडी लोअडी गलि मणिअडा न वीस ।
तो-वि गोट्ठडा कराविआ मुद्धएँ उट्ठ-बईस ॥

શબ્દાર્થ सिरि–शिरसि । जर-खंडी–जरा-खण्डिता । लोअडी–लोमपटी । गलि–गले । मणिअडा–मणयः । न–न । वीस–विंशतिः । तो-वि–तद् अपि । गोट्ठडा–गोष्ठाः । कराविआ–कारिताः । मुद्धएँ–मुग्धया । उट्ठ-बईस–उत्थानोपवेशनम् ।

છાયા शिरसि जरा-खण्डिता लोमपटी, गले (च) मणयः न विंशतिः (अपि) । तद् अपि मुग्धया गोष्ठाः उत्थानोपवेशनम् कारिताः ।

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોબડી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીશ મણકા (પણ) ન (હતા). (ને) તો યે મુગ્ધાએ ગોષ્ઠોને ઊઠબેસ કરાવી!

वृत्ति इत्यादि । વગેરે.

૪૨૪ घइमादयोऽनर्थकाः ।

घइँ વગેરે અર્થ વગરના.

વૃત્તિ अपभ्रंशे घइमित्यादयो निपाता अनर्थकाः प्रयुज्यन्ते ।

અપભ્રંશમાં અર્થ વગરના घइँ વગેરે નિપાતો પ્રયોજાય છે.

ઉદા० अम्मडि पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
घइँ विवरेरी बुद्धडी होइ विणासहों कालि ॥

શબ્દાર્થ अम्मडि–अम्ब । पच्छायावडा–पश्चात्तापः । पिउ–प्रियः । कलहिअउ–कलहायितः । विआलि–विकाले । घइँ–(पादपूरणः) नूनम् । विवरेरी–विपरीता । बुद्धडी–बुद्धिः । होइ–भवति । विणासहों–विनाशस्य । कालि–काले ।

છાયા अम्ब, (मे) पश्चात्तापः (यद्) प्रियः विकाले कलहायितः । नूनम् विनाशस्य काले बुद्धिः विपरीता भवति ।

માડી, (મને) પસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંજના (જ) ઝગડો થયો. અરે ! વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

વૃત્તિ आदि–ग्रहणात् खाइँ इत्यादयः ।

आदि લેતા, खाइँ વગેરે.

૪૨૫ तादर्थ्ये केहिँ-तेहिँ-रेसि-रेसिँ-तणेणाः ॥

'તે માટે' અર્થે केहिँ, तेहिँ, रेसि, रेसिँ, तणेण.

વૃત્તિ अपभ्रंशे तादर्थ्ये द्योत्ये केहिँ, तेहिँ, रेसि, रेसिँ, तणेण इत्येते पञ्च निपाताः प्रयोक्तव्याः ॥

અપભ્રંશમા, 'તે માટે' અર્થ સૂચવવા केहिँ, तेहिँ, रेसि, रेसिँ ને तणेण એવા પાંચ નિપાત પ્રયોજવા.

ઉદા० (१) ढोल्ला एह परिहासडी अइ भण, कवणहिँ देसि ।
हउँ झिज्जउँ तउ केहिँ पिअ तुहुँ पुणु अन्नहेँ रेसि ॥

શબ્દાર્થ ढोल्ला (दे.)–पियतम । एह–एषा । परिहासडी–परिभाषा । अइ–अयि । भण–भण (=वद) । कवणहिँ–कस्मिन् । देसि–देशे ।

हउँ–अहम् । झिज्जउँ–क्षिये । तउ–तव । केहिँ–कृते । पिअ–प्रिय । तुहुँ–त्वम् । पुणु–पुनः । अन्नहे–अन्यस्याः । रेसि–कृते ।

છાયા अयि प्रियतम, वद । एषा परिभाषा (=रीतिः) कस्मिन् देशे (वर्तते)– अहम् तव कृते क्षिये, त्वम् पुनः अन्यस्याः कृते ।

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરો) આ રીત કયા દેશમાં (હોય છે)?– હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં, ને તું બીજી માટે !

વૃત્તિ एवं तेहिँ-रेसिमावुदाहार्यौ ।

એ જ પ્રમાણે तेहिँ ને रेसिंनां ઉદાહરણ અપાય.

ઉદા૦ (૨) वड्डत्तणहो तणेण । (જુઓ ૩૬૬।૧).

૪૨૬ **पुनर्विनः स्वार्थे डुः ॥**

पुनर्, विनाને સ્વાર્થિક ડિત્ उ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्याम् परः स्वार्थे डुः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમાં, पुनर् ને विना એ બેની પછી સ્વાર્થિક ડિત્ उ પ્રત્યય આવે છે.

ઉદા૦ (૧) सुमरिज्जइ त वल्लहउँ जं वीसरइ मणाउँ ।
जहिँ पुणु सुमरणु जाउ गउ तहो नेहहो कइँ नाउँ ॥

શબ્દાર્થ सुमरिज्जइ–स्मर्यते । तं–तद् । वल्लहउँ–वल्लभम् । जं–यद् । वीसरइ–निस्मर्यते । मणाउँ–मनाक् । जहिँ–यत्र । पुणु–पुनः । सुमरणु–स्मरणम् । जाउ–जातम् । गउ–गतम् । तहो–तस्य । नेहहो–स्नेहस्य । कइँ–किम् । नाउँ–नाम ।

છાયા (यद्) स्मर्यते, मनाक् (एव) निस्मर्यते, तद् वल्लभम् । यत्र पुनः स्मरणम् जातम् (एव) गतम् तस्य स्नेहस्य किम् नाम ।

(ખરું) વહાલું તો તે (કહેવાય કે જેનું સતત) સ્મરણ રહે, ને (જે) જરાક (જ) વિસરાય. પણ જ્યાં સ્મરણ થયું તેવું જ ગયું (એવું હોય), તેવા સ્નેહને શું નામ (આપવું)?

ઉદા૦ (૨) विणु जुज्झें न वलाहुँ । (જુઓ ૩૮૬।૧)

४२७ **अवश्यमो डें-डौ ॥**

अवश्यम्‌नो डित् एं, अ.

वृत्ति अपभ्रंशे अवश्यमः स्वार्थे डें ड इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, अवश्यम्‌ને સ્વાર્થિક ડિત્ एं, अ એ બે પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉદા० (१) जिब्भिंदिउ नायगु वसिकरहु जसु अद्धिन्नइँ अन्नइँ ।
मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहें अवसें सुक्कहिँ पण्णइँ ॥

શબ્દાર્થ जिब्भिंदिउ–जिह्वेन्द्रियम् । नायगु–नायकम् । वसिकरहु–वशीकुरुत । जसु–यस्य । अद्धिन्नइँ–अधीनानि । अन्नइँ–अन्यानि । मूलि–मूले । विणट्ठइ–विनष्टे । तुंबिणिहें–तुम्बिन्याः । अवसें–अवश्यम् । सुक्कहिँ–शुष्कानि भवन्ति । पण्णइँ–पर्णानि ।

છાયા जिह्वेन्द्रियम् नायकम् वशीकुरुत, यस्य अन्यानि अधीनानि । तुम्बिन्याः मूले विनष्टे पर्णानि अवश्यम् शुष्कानि भवन्ति ।

બીજા જેને અધીન છે (તે) જીહ્વેંદ્રિય (રૂપી) નાયક ને (જ) વશ કરો. તુંબડીનું મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ જાય છે.

ઉદા० (२) अवस न सुआहिँ सुहच्छिआहिँ । (જુઓ ૩૭૬।૨)

४२८ **एकशसो डिः ।**

एकशस्‌नो डित् इ

वृत्ति अपभ्रंशे एकशश्शब्दात् स्वार्थे डिर्भवति ।

અપભ્રંશમાં, एकशस् એ શબ્દને સ્વાર્થે ડિત્ इ લાગે છે.

ઉદા० एक्कसि सील-कलंकिअहँ दिज्जहिँ पच्छित्ताइँ ।
जो पुणु खंडइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइँ ।

શબ્દાર્થ एक्कसि–एकशः । सील-कलंकिअहँ–शील-कलङ्कितानाम् । दिज्जहिँ–दीयन्ते । पच्छित्ताइँ–प्रायश्चित्तानि । जो–यः । पुणु–पुनः । खंडइ–खण्डयति । अणुदिअहु–अनुदिवसम् । तसु–तस्य । पच्छित्तें–प्रायश्चित्तेन । काइँ–किम् ।

છાયા एकशः शील-कलङ्कितानाम् प्रायश्चित्तानि दीयन्ते । यः पुनः अनु-दिवसम् (शीलम्) खण्डयति तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ।

એક વાર શીલ કલંકિત કર્યું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે રોજેરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

४२९ अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक-क-लुक् च ॥

अ, ડિત્ अड, ડિત્ उल्ल અને સ્વાર્થિક कનો લોપ.

वृत्ति अपभ्रंशे नाम्नः परतः स्वार्थे 'अ' 'डड' 'डुल्ल' इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्सन्नियोगे स्वार्थे क-प्रत्ययस्य लोपश्च ।

અપભ્રંશમાં, નામની પછી સ્વાર્થિક अ, ડિત્ अड, ડિત્ उल्ल એ ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે અને તેમના સંયોગે સ્વાર્થિક क પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઉદા० (१) विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ पंथि जं **दिट्ठउ** ।
त मेलवि सव्वहिँ पंथिअहिँ सो-जि किअउ **अग्गिट्ठउ** ॥

શબ્દાર્થ विरहाणल-जाल-करालिअउ—विरहानल-ज्वाला करालितकः (= पीडितः) । पहिउ—पथिकः । पंथि—पथि । जं—यद् । दिट्ठउ—दृष्टकः (= दृष्टः) । तं—तद् । मेलवि—मिलित्वा । सव्वहिँ—सर्वैः । पंथिअहिँ—पथिकैः । सो-जि—सः एव । किअउ—कृतकः (=कृतः) । अग्गिट्ठउ= अग्निष्ठिका (= अङ्गारधानी) ।

છાયા यद् विरहानल-ज्वाला-पीडितः पथिकः पथि दृष्टः, तद् सर्वैः पथिकैः मिलित्वा सः एव अङ्गारधानी कृतः ।

વિરહાનલની જ્વાલાથી પીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં જોયો એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીઠી (=સગડી) કર્યો !

वृत्ति डड । ડિત્ अड ।

ઉદા० (२) महु कंतहों बे **दोसडा** । (જુઓ ૩૭૯।૨).

वृत्ति डुल्ल । ડિત્ उल्ल ।

ઉદા० (३) एक **कुडुल्ली** पंचहिँ रुद्धी । (જુઓ ૪૨૨।૧

ઉદા० (४) वाहु-वलुल्लडउ । છાયા बाहु-बलम् । બાહુબળ.

વૃત્તિ अत्र त्रयाणाम् योगः । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

(૪૩૧) **स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥**

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ ઈ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रिया वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्र-द्वयोक्तप्रत्ययान्तेभ्यो डीः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમા, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અતે હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ડિત્ ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા० (१) पहिआ दिट्ठी **गोरडी** दिट्ठी मग्गु निअत ।
असूसासेंहिँ कञ्चुआ तिंतुव्वाणु करंत ।

શબ્દાર્થ पहिआ–पथिक । दिट्ठी–दृष्टा । गोरडी–गौरी । दिट्ठी–दृष्टा । मग्गु–मार्गम् । निअत (दे.)–अवलोकयन्ती । असूसासेंहिँ–अश्रूच्छ्वासैः । कञ्चुआ–कञ्चुकम् । तिंतुव्वाणु–तिमितोद्वानम् (=आर्द्र-शुष्कम्) । करंत–कुर्वन्ती ।

४३० **योगजाश्चैषाम् ॥**

અને તેમના સંયોગથી થયેલા.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अडडडुल्लाना योगभेदेभ्यो ये जायन्ते 'डडअ' इत्यादय प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्राय भवन्ति । डडअ ।

અપભ્રંશમા, अ, ડિત્ अड ને ડિત્ उल्ल ના ભિન્ન ભિન્ન સયોગથી જે ડિત્ अडअ વગેરે પ્રત્યયો બને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે લાગે છે (જેમ કે) ડિત્ अडअ—

ઉદા૦ (१) फोडेंति जे **हिअडउँ** अप्पणउँ । (જુઓ ૩૫૦।૨)

વૃત્તિ अत्र "**किसलय**" (१।२६९) इत्यादिना य–लुक् । डुल्लअ ।

અહીં "किसलय°" (૧।૨૬૯) વગેરે પ્રમાણે यનો લોપ (થયો છે) ડિત્ उल्लअ—

ઉદા૦ (२) **चूडुल्लउ** चुन्नीहोइसइ । (જુઓ ૩૯૫।૨).

વૃત્તિ डुल्लडड । ડિત્ उल्ल+ડિત્ अड—

ઉદા૦ (३) सामि-पसाउ स लज्जु पिउ सीमा-संधिहिँ वासु ।
पेक्खिवि बाहु-**बलुल्लडा** धण मेल्लइ नीसासु ॥

શબ્દાર્થ सामि-पसाउ—स्वामि-प्रसादम् । स लज्जु—स-लज्जम् । पिउ—प्रियम् । सीमा-सधिहिँ—सीमा-सन्धौ । वासु—वासम् । पेक्खिवि—प्रेक्ष्य । बाहु-बलुल्लडा—बाहु-बलम् । धण (दे.)—प्रिया । मेल्लइ (दे.)—मुञ्चति । नीसासु—नि.श्वासम् ।

છાયા स्वामि-प्रसादम्, स-लज्जम् प्रियम्, सीमा-सन्धौ वासम्, बाहु-बलम् (च) प्रेक्ष्य प्रिया नि.श्वासम् मुञ्चति ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યા વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) જોઈને પ્રિયા નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

વૃત્તિ अत्रामि "स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ" (३३०) इति दीर्घ । एव–

અહીં अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં 'स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ' (સૂત્ર ૩૩૦) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા૦ (૪) वाहु-बलुल्लडउ । છાયા बाहु-बलम् । બાહુબળ.

વૃત્તિ अत्र त्रयाणाम् योगः । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

(૪૩૧) स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ ई.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्र-द्वयोक्तप्रत्ययान्तेभ्यो डीः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અંતે હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ડિત્ ई પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા૦ (१) पहिआ दिट्ठी गोरडी दिट्ठी मग्गु निअंत ।
अंसूसासेंहिँ कंचुआ तिंतुव्वाणु करंत ।

શબ્દાર્થ पहिआ—पथिक । दिट्ठी—दृष्टा । गोरडी—गौरी । दिट्ठी—दृष्टा । मग्गु—मार्गम् । निअंत (दे.)—अवलोकयन्ती । अंसूसासेंहिँ—अश्रूच्छ्वासैः । कंचुआ—कञ्चुकम् । तिंतुव्वाणु—तिमितोद्वानम् (=आर्द्र-शुष्कम्) । करंत—कुर्वन्ती ।

છાયા 'पथिक, गौरी दृष्टा' ? 'दृष्टा, मार्गम् अवलोकयन्ती अश्रूच्छ्वासैः च कञ्चुकम् आर्द्र-शुष्कम् कुर्वन्ती ।'

'પથિક, ગૌરીને દીઠી ? '(હા) દીઠી–(તારી) વાટ જોતી (અને) આંસુ ને નીસાસાથી કંચવાને ભીનો ને સૂકો કરતી !'

ઉદા૦ (२) एक्क कुडुल्ली पचहिँ रुद्धी । (જુઓ ૪૨૨ । १४)

૪૩૨ आन्तान्ताड्डाः ॥

અંતે अ વાળો અંતે હોય તે પછી ડિત્ आ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रिया वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् डा-प्रत्ययो भवति । ड्यपवादः ।

અપભ્રંશમાં, અંતે अ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=अडअ) જેને અંતે છે તેવાં નામોના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ आ પ્રત્યય લાગે છે. (આ) ડિત્ ई નો અપવાદ છે.

४३० **योगजाश्चैषाम् ॥**

અને તેમના સંયોગથી થયેલા.

वृत्ति अपभ्रंशे अडडडुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते 'डडअ' इत्यादय· प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्रायः भवन्ति । डडअ ।

અપભ્રશમાં, अ, ડિત્ अड ને ડિત્ उल्ल ના ભિન્ન ભિન્ન સંયોગથી જે ડિત્ अडअ વગેરે પ્રત્યયો બને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે લાગે છે (જેમ કે) ડિત્ अडअ—

ઉદા૦ (१) फोडेंति जे **हिअडउँ** अप्पणउँ । (જુઓ ૩૫૦ । ૨)

वृत्ति अत्र **"किसलय"** (१ । २६९) इत्यादिना य—लुक् । डुल्लअ ।

અહીં "किसलय" (૧।૨૬૯) વગેરે પ્રમાણે यનો લોપ (થયો છે). ડિત્ उल्लअ—

ઉદા૦ (२) **चूडुल्लउ** चुन्नीहोइसइ । (જુઓ ૩૯૫ । ૨).

वृत्ति डुल्लडड । ડિત્ उल्ल+ડિત્ अड—

ઉદા૦ (३) सामि-पसाउ स लज्जु पिउ सीमा-संधिहिँ वासु ।
पेक्खिवि बाहु-**बलुल्लडा** धण मेल्लइ नीसासु ॥

શબ્દાર્થ सामि-पसाउ—स्वामि-प्रसादम् । स-लज्जु—स-लज्जम् । पिउ—प्रियम् । सीमा-संधिहिँ—सीमा-सन्धौ । वासु—वासम् । पेक्खिवि—प्रेक्ष्य । बाहु-वल्लुडा—बाहु-बलम् । धण (दे.)—प्रिया । मेल्लइ (दे.)—मुञ्चति । नीसासु—निःश्वासम् ।

છાયા स्वामि-प्रसादम्, स-लज्जम् प्रियम्, सीमा-सन्धौ वासम्, बाहु-बलम् (च) प्रेक्ष्य प्रिया निःश्वासम् मुञ्चति ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યાં વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) જોઈને પ્રિયા નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

वृत्ति अत्रामि "स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ" (३३०) इति दीर्घः । एवं—

અહીં अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં 'स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ' (સૂત્ર ૩૩૦) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા૦ (૪) बाहु-बलुल्लडउ । છાયા बाहु-बलम् । બાહુબળ.

વૃત્તિ अत्र त्रयाणाम् योगः । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

(૪૩૧) स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ ઈ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्र-द्वयोक्तप्रत्ययान्तेभ्यो डीः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અંતે હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ડિત્ ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા૦ (१) पहिआ दिट्ठी **गोरडी** दिट्ठी मग्गु निअंत ।
अंसूसासेँहिँ कंचुआ तिंतुव्वाणु करंत ।

શબ્દાર્થ पहिआ–पथिक । दिट्ठी–दृष्टा । गोरडी–गौरी । दिट्ठी–दृष्टा । मग्गु–मार्गम् । निअंत (दे.)–अवलोकयन्ती । अंसूसासेँहिँ–अश्रूच्छ्वासैः । कंचुआ–कञ्चुकम् । तिंतुव्वाणु–तिमितोद्वानम् (=आर्द्र-शुष्कम्) । करंत–कुर्वन्ती ।

છાયા 'पथिक, गौरी दृष्टा' ? 'दृष्टा, मार्गम् अवलोकयन्ती अश्रूच्छ्वासैः च कञ्चुकम् आर्द्र-शुष्कम् कुर्वन्ती ।'

'પથિક, ગોરીને દીઠી ?' '(હા) દીઠી–(તારી) વાટ જોતી (અને) આંસુ ને નીસાસાથી કંચવાને ભીનો ને સૂકો કરતી !'

ઉદા૦ (२) एक कुडुल्ली पंचहिँ रुद्धी । (જુઓ ૪૨૨ । १४)

૪૩૨ आन्तान्ताड्डाः ॥

અંતે अ વાળો અંતે હોય તે પછી ડિત્ आ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रिया वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् डा-प्रत्ययो भवति । ड्यपवादः ।

અપભ્રંશમાં, અંતે अ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=अडअ) જેને અંતે છે તેવાં નામોના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ आ પ્રત્યય લાગે છે. (આ) ડિત્ ई નો અપવાદ છે.

ઉદા૰ पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइट्ठ ।
तहोँ विरहहोँ नासंतअहोँ धूलडिआ-वि न दिट्ठ ॥

શબ્દાર્થ पिउ–प्रियः । आइउ–आगतः । सुअ–श्रुता । वत्तडी–वार्ता । झुणि–ध्वनिः । कन्नडइ–कर्णे । पइट्ठ–प्रविष्टा (=प्रविष्टः) । तहोँ–तस्य । विरहहोँ–विरहस्य । नासंतअहोँ–नश्यतः । धूलडिआ-वि–धूलिः अपि । न–न । दिट्ठ–दृष्टा ।

છાયા प्रियः आगतः (इति) वार्ता श्रुता । (तस्य) ध्वनिः (मम) कर्णे प्रविष्टः । तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिः अपि न दृष्टा ।

વાત સાંભળી (કે) પ્રિયતમ આવ્યો. (તેનો) અવાજ (મારા) કાનમાં (જેવો) પેઠો, (તેવા જ) નાસતા પેલા વિરહની ધૂળ પણ (ઊડતી) ન દેખાઈ!

૪૩૩ अस्येदे ॥

आ લાગતાં अનો इ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામનો જે अકાર (છે), તેની પછી आ પ્રત્યય આવતાં, તેનો इકાર થાય છે.

ઉદા૰ (१) धूलडिआ-वि न दिट्ठ । (જુઓ ૪૩૨)

વૃત્તિ स्त्रियामित्येव । એ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગમાં જ.

ઉદા૰ (२) झुणि कन्नडइ पइट्ठ (જુઓ ૪૩૨)

૪૩૪ युष्मदादेरीयस्य डारः ॥

युष्मद् વગેરેના પરવર્તી ईयनो ડિત્ आर.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, युष्मद् વગેરેના પરવર્તી ईय પ્રત્યયનો ડિત્ आर એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) संदेसेँ काइँ **तुहारेँण** जं संगहोँ न मिलिज्जइ ।
– सुइणंतरि पिएँ पाणिएँण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥

શબ્દાર્થ संदेसेँ–संदेशेन । काइँ–किम् । तुहारेँण–त्वदीयेन । जं–यद् । संगहोँ–संगाय । न–न । मिलिज्जइ–मिल्यते । सुइणंतरि–स्वप्नान्तरे । पिएँ–पीतेन । पाणिएँण–पानीयेन । पिअ–प्रिय । पिआस–पिपासा । किं–किम् । छिज्जइ–छिद्यते ।

છાયા यद् संगाय न मिल्यते (तद्) त्वदीयेन संदेशेन किम् । प्रियतम, किं स्वप्नान्तरे पीतेन पानीयेन पिपासा छिद्यते ?

જો સંગે ન મળાય તો તારા સંદેશાથી શું (વળે)? પ્રિયતમ, સ્વપ્નાવસ્થામાં પાણી પીધે પ્યાસ છીપે ખરી?

ઉદા० (२) देक्खि **अम्हारा** कंतु । (જુઓ ૩૪૫).

ઉદા० (३) बहिणि **महारा** कंतु (જુઓ ૩૫૧).

૪૩૫ अतोर्डेत्तुलः ॥

अतुनो डेत्तुल.

વૃત્તિ अपभ्रंशे इदं-किं-यत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य 'डेत्तुल' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, इदम्, किम्, यद्, तद्, एतद्ના પરવર્તી अतु પ્રત્યયનો ડિત્ एत्तुल એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ॥ इयान् । कियान् । यावान् । तावान् । एतावान् ।

૪૩૬ त्रस्य डेत्तहे ॥

त्रनो ડિત્ एत्तहें.

વૃત્તિ अपभ्रंशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात् परस्य त्र-प्रत्ययस्य 'डेत्तहे' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, સપ્તમ્યન્ત सर्व વગેરેના પરવર્તી त्र પ્રત્યયનો ડિત્ एत्तहें એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० **एत्तहें तेत्तहें** वारि घरि लच्छि विसंठुल धाइ ।
पिअ-पब्भट्ठ व गोरडी निच्चल कहिँ-वि न ठाइ ॥

શબ્દાર્થ एत्तहें—अत्र । तेत्तहें—तत्र । वारि—द्वारे । घरि—गृहे । लच्छि—लक्ष्मीः । विसंठुल(दे.)—विह्वला । धाइ—धावति । पिअ-पब्भट्ठ—प्रिय-प्रभ्रष्टा । व—इव । गोरडी—गौरी । निच्चल—निश्चला । कहिँ-वि—कुत्र अपि । न—न । ठाइ—तिष्ठति ।

ઉદા० अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विह्वला धावति । प्रिय-प्रभ्रष्टा गौरी इव कुत्र अपि निश्चला न तिष्ठति ॥

અહીં ને તહીં, ઘરે ને બારણે વિહ્વળ લક્ષ્મી દોડે છે: પ્રિયતમથી ભ્રષ્ટ થયેલી ગોરીની જેમ ક્યાંયે નિશ્ચળ (બની) નથી રહેતી.

(४३७) **त्व-तलोः प्पणः ॥**

त्व ने तल्नो प्पण.

वृत्ति अपभ्रंशे त्व-तलोः प्रत्ययोः 'प्पण' इत्यादेशो भवति ।
અપભ્રંશમાં, त्वને तल् પ્રત્યયોનો प्पण એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) **वड्डप्पणु** परिपाविअइ । (જુઓ ३६६ । १)

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् । प्रायः એ અધિકારથી :

ઉદા० (२) वड्डत्तणहों तणेण । (જુઓ ३६६ । १).

(४३८) **तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा ॥**

तव्यના इएव्वउं, एव्वउं, एवा.

वृत्ति अपभ्रंशे तव्य-प्रत्ययस्य 'इएव्वउँ', 'एव्वउँ', 'एवा' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, तव्य પ્રત્યયના इएव्वउँ, एव्वउँ ને एवा એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) एउ गृण्हेप्पिणु ध्रुं मइँ जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ ।
महु **करिएव्वउँ** किं-पि न-वि **मरिएव्वउँ** पर दिज्जइ ॥

છાયા यदि सः वेदः प्रमाणम् (तथापि) पुष्पवतीभिः समम् स्वपितव्यम् वारितम् । जागर्तव्यम् पुनः कः धरति ।

જો એ વેદ પ્રમાણરૂપ (હોય, તો પણ) રજસ્વલા સાથે સૂવું (એ) નિષિદ્ધ છે, પણ જાગવાને કોણ અટકાવે છે ?

(૪૩૯) क्त्व इ-इउ-इवि-अवयः ॥

क्त्वाના इ, इउ, इवि, अवि.

વૃત્તિ अपभ्रंशे क्त्वा-प्रत्ययस्य 'इ,' 'इउ,' 'इवि,' 'अवि' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં क्त्वा પ્રત્યયના इ, इउ, इवि, अवि એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) हिअडा जइ वेरिअ घणा तो किं अब्भि चडाहुँ ।
अम्हाह वे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुँ ॥

શબ્દાર્થ हिअडा—हृदय । जइ—यदि । वेरिअ—वैरिणः । घणा—बहव. । तो—तत. । किं—किम् । अब्भि—अभ्रे । चडाहुँ (दे.)—आरुहामः । अम्हाह—अस्माकम् । वे—द्वौ । हत्थडा—हस्तौ । जइ—यदि । पुणु—पुनः । मारि—मारयित्वा । मराहुँ—म्रियामहे ।

છાયા हृदय, यदि वैरिणः बहवः तत. किम् अभ्रे आरुहामः । अस्माकम् (अपि) द्वौ हस्तौ । यदि पुनः म्रियामहे, (तर्हि) मारयित्वा ॥

હે હૈયા, વેરી ઘણા (છે), તો (તેથી) શું આકાશમાં ચડી જઈશું ? આપણને (પણ) બે હાથ (તો છે). જો મરીશું, (તો) પણ મારીને (મરીશું).

વૃત્તિ इउ—

ઉદા૦ (२) गय-घड भज्जिउ जंति । (જુઓ ૩૯૫ । ૫)

વૃત્તિ इवि—

ઉદા૦ (३) रक्खइ सा विस-हारिणि वे कर चुम्बिवि जीउ ।
पडिबिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिँ अ-डोहिउ पीउ ॥

શબ્દાર્થ रक्खइ–रक्षति । सा–सा । विस-हारिणि–विष-हारिका (=पानीय-हारिका) । बे–द्वौ । कर–करौ । चुम्बिवि–चुम्बित्वा । जीउ–जीवितम् । पडिबिम्बिअ-मुंजालु–प्रतिबिम्बित-मुञ्जवत् । जलु–जलम् । जेहिँ–याभ्याम् । अ-डोहिउ (દે.)–अ-कलुषितम् । पीउ–पीतम् ।

છાયા सा पानीय-हारिका (तौ) द्वौ करौ चुम्बित्वा जीवितम् रक्षति, याभ्याम् प्रतिबिम्बित-मुञ्जवत् जलम् अ-कलुषितम् पीतम् ।

તે પનીહારી (પોતાના એ) બે કર ચૂમીને જીવતર ટકાવી રાખે છે, જે (કરો)એ મુંજના પ્રતિબિંબવાળું જળ ડહોળ્યા વિના પીધું હતું.

वृत्ति अवि—

ઉદા૦ (४) बाह विछोडवि जाहि तुहुँ हउँ तेवँइ को दोसु ।
हिअय-ट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउँ मुंज स-रोसु ॥

શબ્દાર્થ बाह–बाहुम् । विछोडवि (દે.)–विमोच्य । जाहि–यासि । तुहुँ–त्वम् । हउँ–अहम् । तेवँइ–तथा अपि । को–कः । दोसु–दोषः । हिअय-ट्ठिउ–हृदय-स्थितः (=हृदयात्) । जइ–यदि । नीसरहि–निःसरसि । जाणउँ–जानामि । मुंज–मुञ्ज । स-रोसु–सरोषः ।

છાયા बाहुम् विमोच्य (यथा) त्वम् यासि, तथा अहम् अपि । कः दोषः । मुञ्ज, यदि हृदयात् निःसरसि (ततः) जानामि (त्वम्) स-रोषः (इति).

બાવડું છોડાવીને તું ચાલ્યો જાય છે, તેમ હું પણ (જાઉં)–(એમાં) કયો દોષ (થયો) ? (પણ) જો (મારા) હૃદયમાંથી નીસરી જા તો, હે મુંજ, (હું) જાણું (કે તું ખરેખર) રોષે ભરાયો છે.

(४४०) एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ।

एपि, एप्पिणु, एवि, एविणु.

वृत्ति अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य 'एप्पि' 'एप्पिणु,' 'एवि,' 'एविणु' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, क्त्वा પ્રત્યયના एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ जेप्पि असेसु कसाय-बलु देप्पिणु अभउ जयस्सु ।
लेवि महव्वय सिवु लहहिँ झाएविणु तत्तस्सु ॥

શબ્દાર્થ जेप्पि–जित्वा । असेसु–अशेषम् । कसाय-बलु–कषाय-बलम् । देप्पिणु–दत्वा । अभउ–अभयम् । जयस्सु–जगते । लेवि–गृहीत्वा । महव्वय–महाव्रतानि । सिवु–शिवम् । लहहिँ–लभन्ते । झाएविणु–ध्यात्वा । तत्तस्सु–तत्त्वस्य (=तत्त्वम्) ।

છાયા अशेषम् कषाय-बलम् जित्वा, जगते अभय दत्वा, महाव्रतानि गृहीत्वा, तत्त्वम् (च) ध्यात्वा, (साधव) शिवम् लभन्ते ।

અશેષ કષાયસેનાને જીતી, જગતને અભયદાન દઈ, મહાવ્રત લઈ ને તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને (સાધુઓ) શિવપદ (=મોક્ષ) પામે છે.

વૃત્તિ पृथग्योग उत्तरार्थ. ।

(પ્રત્યયો) જુદાજુદા આપ્યા છે તે પછીના (સૂત્ર) માટે.

૪૪૧ तुम एवमणाणहमणहिं च ॥

तुम्‌ના एवम्, अण, अणह, अणहिं પણ

વૃત્તિ अपभ्रंशे तुम प्रत्ययस्य 'एव,' 'अण,' 'अणहँ' 'अणहिँ' इत्येते चत्वार । चकारात् 'एप्पि,' 'एप्पिणु,' 'एवि,' 'एविणु' इत्येते । एव चाष्टावादेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમા, तुम् પ્રત્યયના एव, अण, अणहँ, अणहिँ એવા ચાર, અને ચકારથી एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु એ ચાર—એમ આઠ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (१) देवं दुक्करु निअय-धणु करण न तउ पडिहाइ ।
एवँइ सुहु भुंजणहँ मणु पर भुंजणहिँ न जाइ ॥

શબ્દાર્થ देव–दातुम् । दुक्करु–दुष्करम् । निअय धणु–निज-धनम् । करण–कर्तुम् । न–न । तउ–तप । पडिहाइ–प्रतिभाति । एवँइ–एवम् एव । सुहु–सुखम् । भुंजणहँ–भोक्तुम् । मणु–मन. । पर–परम् । भुंजणहिँ–भोक्तुम् । न–न । जाइ–याति ।

છાયા निज-धनम् दातुम् दुष्करम् । तपः कर्तुम् न प्रतिभाति । एवम् एव सुखं भोक्तुम् मनः, परम् भोक्तुम् न याति ।

પોતાના ધનનું દાન કરવું દુષ્કર છે. તપ કરવાનું સૂઝતું નથી. એમને એમ સુખ ભોગવાનું મન છે, પણ ભોગવ્યું જતું નથી.

ઉદા૦ (२) **जेप्पि चएप्पिणु** सयल धर **लेविणु** तउ **पालेवि** ।
विणु संतें तित्थेसरेंण को सक्कइ भुवणे-वि ॥

શબ્દાર્થ जेप्पि–जेतुम् । चएप्पिणु–त्यक्तुम् । सयल–सकलाम् । धर–धराम् । लेविणु–स्वीकृत्य । तउ–तपः । पालेवि–पालयितुम् । विणु–विना । संतें–शान्तिना । तित्थेसरेण–तीर्थेश्वरेण । को–कः । सक्कइ–शक्नोति । भुवणे-वि–(त्रि)भुवने अपि ।

છાયા शान्तिना तीर्थेश्वरेण विना सकलाम् धराम् जेतुम् त्यक्तुम् च, तपः स्वीकर्तुम् पालयितुम् च, (त्रि)भुवने अपि कः शक्नोति ?

(એક) શાંતિનાથ તીર્થંકર વિના જગતભરમાં કોણ (એવો છે જે) સકળ પૃથ્વીને જીતી લઈ (ને પછી) ત્યજી દઈ શકે છે, (ને) તપ (કરવાનું) સ્વીકારી ને પાળી શકે છે ?

૪૪૨ गमेरेप्पिण्वेप्प्योरेर्लुग् वा ॥

વૃત્તિ अपभ्रंशे गमेर्धातोः परयोरेप्पिणु एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् भवति वा ।

અપભ્રંશમાં, गम् ધાતુના પરવર્તી एप्पिणु, एप्पि એ આદેશોના एકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

ઉદા૦ (१) **गंपिणु** वाणारसिहिँ नर अह उज्जेणिहिँ **गंपि** ।
मुआ परावहिँ परम-पउ दिव्वंतरइँ म जंपि ॥

શબ્દાર્થ गंपिणु–गत्वा । वाणारसिहिँ–वाराणस्याम् (=वाराणसीम्) । नर–नराः । अह–अथ । उज्जेणिहिँ–उज्जयिन्याम् (=उज्जयिनीम्) । गंपि–गत्वा । मुआ–मृताः । परावहिँ–प्राप्नुवन्ति । परम-पउ–परम-पदम् । दिव्वंतरइँ–दिव्यान्तराणि । म–मा । जंपि–कथय ।

છાયા नरा वाराणसीम् गत्वा, अथ उज्जयिनीम् गत्वा मृता परम-पदम् प्राप्नु-
वन्ति । (अत) दिव्यान्तराणि (=तीर्थान्तराणि) मा कथय ।

લોકો વાગણસી જઈને-અથવા ઉજ્જયિની જઈને મરવાથી
પરમપદ પામે છે (એટલે) બીજા તીર્થોની વાત ન કર.

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે

ઉદા૦ (२) गग गमेप्पिणु जो मुअइ जो सिव-तित्थु गमेप्पि ।
कीलदि तिदसावास-गउ सो जम-लोउ जिणेप्पि ॥

શબ્દાર્થ गग—गङ्गाम् । गमेप्पिणु—गत्वा । जो—य । मुअइ—म्रियते । जो—
य । सिव-तित्थु—शिव-तीर्थम् । गमेप्पि—गत्वा । कीलदि—क्रीडति ।
तिदसावास-गउ—त्रिदशावास गत । सो—स । जम-लोउ—यम-लोकम् ।
जिणेप्पि—जित्वा ।

છાયા य गङ्गाम् गत्वा शिव-तीर्थम् गत्वा (वा) म्रियते, स यम-लोकम्
जित्वा त्रिदशावास गत क्रीडति ।

જે ગગા (કાઠે) જઈને કે શિવને તીર્થ જઈને મરે છે, તે
જમલોકને જીતીને દેવલોકમા ક્રીડા કરે છે

૪૪૩ तृनोऽणअः ॥

तृन्‌नो अणअ.

वृत्ति अपभ्रंशे तृन प्रत्ययस्य 'अणअ' इत्यादेशो भवति ।
અપભ્રશમા तृन् પ્રત્યયનો अणअ એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ हत्थि मारणउ लोउ बोल्लणउ ।
पडहु वज्जणउ सुणहु भसणउ ॥

શબ્દાર્થ हत्थि—हस्ती । मारणउ—मारयिता । लोउ—लोक । बोल्लणउ—
वक्ता । पडहु—पटह । वज्जणउ—वदिता । सुणहु—श्वा । भसणउ—
भषिता ।

છાયા हस्ती मारयिता । लोक वक्ता । पटह वदिता । श्वा भषिता ।

હાથી મારકણો, લોક બોલકણા, પટહ વાગવાની ટેવ વાળો (ને)
કૂતરો ભસવાની ટેવ વાળો.

४४४ इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥

वृत्ति अपभ्रंशे इव-शब्दस्यार्थे 'नं,' 'नउ', 'नाइ', 'नावइ', 'जणि', 'जणु' इत्येते षट् भवन्ति । नं–

અપ્રંશમાં इव એ શબ્દના અર્થમાં नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि, जणु, એ ૭ હોય છે. (જેમ કે) नं–

ઉદા૦ (१) नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिं । (જુઓ ૩૮૨).

वृत्ति नउ–

ઉદા૦ (२) रवि-अत्थमणि समाउलेण कंठि विइण्णु न छिण्णु ।
चक्कें खंडु मुणालिअहे नउ जीवग्गलु दिण्णु ॥

શબ્દાર્થ रवि-अत्थमणि–रव्यस्तमने । समाउलेण–समाकुलेन । कंठि–कण्ठे । विइण्णु–वितीर्णः । न–न । छिण्णु–छिन्नः । चक्कें–चक्रवाकेन । खडु–खण्डः । मुणालिअहे–मृणाल्याः । नउ–इव, यथा । जीवग्गलु–जीवार्गलः । दिण्णु–दत्तः ।

છાયા रव्यस्तमने समाकुलने चक्रवाकेन कंठे वितीर्णः मृणाल्याः खण्डः न छिन्नः, यथा जीवार्गलः दत्तः ।

સૂરજ આથમતાં વ્યાકુળ ચક્રવાકે કમળતંતુનો ટુકડો કંઠમાં (=મોંમાં) મૂકયો પણ તોડ્યો નહીં—જાણે કે જીવ આડે આગળિયો દીધો !

ઉદા૦ (३) वलयावलि-निवडण-भएँण धण उद्ध-ब्भुअ जाइ ।
वल्लह-विरह-महादहहों थाह गवेसइ नाइ ॥

શબ્દાર્થ वलयावलि-निवडण-भएँण–वलयावलि-निपतन-भयेन । धण (दे.)–नायिका । उद्ध-ब्भुअ–उर्ध्व-भुजा । जाइ–याति । वल्लह-विरह-महादहहों–वल्लभ-विरह-महाह्रदस्य । थाह–स्ताधम् । गवेसइ–गवेषयति । नाइ–इव ।

છાયા नायिका वलयावलि-निपतन-भयेन उर्ध्व-भुजा याति । वल्लभ-विरह-महाह्रदस्य स्ताधम् गवेषयति इव ।

વલયો નીચે પડવાની બીકે નાયિકા ઊંચા હાથ રાખીને જાય છે—જાણે કે (તે) વાલમના વિરહરૂપી મોટા ધરાનો તાગ લેંધાલી (=લઈ) રહી છે!

વૃત્તિ नावइ–

ઉદા૦ (૪) पेक्खेविणु मुहु जिणवरहों दीहर-नयण-सलोणु ।
नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पवीसइ लोणु ॥

શબ્દાર્થ पेक्खेविणु–प्रेक्ष्य । मुहु–मुखम् । जिणवरहों–जिनवरस्य । दीहर-नयण-सलोणु–दीर्घ-नयन-सलावण्यम् । नावइ–इव । गुरु-मच्छर-भरिउ–गुरु-मत्सर-भृतः । जलणि–ज्वलने । पवीसइ–प्रविशति । लोणु–लवणम् ।

છાયા जिनवरस्य दीर्घ-नयन-सलावण्यम् मुखम् प्रेक्ष्य लवणम् गुरु-मत्सर-भृतम् इव ज्वलने प्रविशति ।

જિનવરનું વિશાળ નયનોને લઈને સલવણ (=સલૂણું) (એવું) મુખ જોઈને બહુ મત્સરથી ભરેલું લવણ અગ્નિમાં પ્રવેશે છે.

વૃત્તિ जणि–

ઉદા૦ (૫) चंपय-कुसुमहों मज्झि सहि भसलु पइट्ठउ ।
सोहइ इंदणीलु जणि कणइ बइट्ठउ ॥

શબ્દાર્થ चंपय-कुसुमहों–चम्पक-कुसुमस्य । मज्झि–मध्ये । सहि–सखि । भसलु (दे.)–भ्रमरः । पइट्ठउ–प्रविष्टः । सोहइ–शोभते । इंदणीलु–इन्द्र-नीलः । जणि–इव । कणइ–कनके । बइट्ठउ–उपविष्टः ।

છાયા सखि, चम्पक-कुसुमस्य मध्ये प्रविष्टः भ्रमरः कनके उपविष्टः इन्द्रनीलः इव शोभते ।

સખી, ચંપાના ફૂલમાં પેઠેલો ભ્રમર સોનામાં બેઠેલા (=બેસાડેલા) ઇન્દ્રનીલ જેવો શોભે છે.

વૃત્તિ जणु—

ઉદા૦ (૬) निरुवम-रसु पिएँ पिअवि जणु । (જુઓ ૪૦૧।૩).

लिङ्गमतन्त्रम् ॥

લિંગ અતંત્ર.

વૃત્તિ अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

અપભ્રંશમાં લિંગ ઘણીવાર અતંત્ર—એટલે કે અનિયમિત હોય છે.

ઉદા૦ (१) गय-कुंभइँ दारंतु । (જુઓ ૩૪૫).

વૃત્તિ अत्र पुंलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

અહીં પુંલ્લિંગનું નપુંસક થયું.

ઉદા૦ (२) अब्भा लग्गा डुंगरेंहिँ पहिउ रडंतउ जाइ ।
जो एहा गिरि-गिलण-मणु सो किं धणहेँ धणाइ ॥

શબ્દાર્થ अब्भा—अभ्राणि । लग्गा—लग्नानि । डुंगरेंहिँ—गिरिषु । पहिउ—पथिकः । रडंतउ—रटन् । जाइ—याति । जो—यः । एहा—ईदृक् । गिरि-गिलण-मणु—गिरि-गिलन-मनाः । सो—सः । किं—किम् । धणहेँ (दे.)—प्रियायाः (=प्रियाम् प्रति) । धणाइ—धनम् इव आचरति (=रक्षते) ।

છાયા अभ्राणि गिरिषु लग्नानि । पथिकः रटन् याति—यः ईदृक् गिरि-गिलन-मनाः सः किम् प्रियाम् रक्षते (इति) ।

વાદળ ડુંગરને વળગ્યાં. પથિક રટતો (રટતો) જાય છે: જે આવા ડુંગરોને ગળવા ઇચ્છે છે તે પ્રિયાનું શું રક્ષણ કરે (=કરવાનો હતો)?

વૃત્તિ अत्र 'अब्भा' इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ।

અહીં अब्भा એમ નપુંસકનું પુંલ્લિંગ થયું.

ઉદા૦ (३) पाइ विलग्गी अंत्रडी सिरु ल्हसिउ खन्धस्सु ।
तो-वि कटारइ हत्थडउ बलिकिज्जउँ कंतस्सु ॥

શબ્દા૦ पाइ—पादे । विलग्गी—विलग्ना (= विलग्नम्) । अंत्रडी—अन्त्रम् । सिरु—शिरस् । ल्हसिउ (दे.)—स्रस्तम् । खंधस्सु—स्कन्धस्य (=स्कन्धम् प्रति) । तो-वि—ततः अपि । कटारइ (दे.)—क्षुरिकायाम् । हत्थडउ—हस्तः । बलिकिज्जउँ—बलीक्रिये । कंतस्सु—कान्ताय ।

છાયા अन्त्रम् पादे विलग्नम् । शिरः स्कन्धम् (प्रति) स्रस्तम् । ततः अपिः हस्तः क्षुरिकायाम् । (एतादृशः) कान्ताय बलीक्रिये ।

આંતરડું પગે વળગ્યું છે, શિર સ્કંધ પર ઢળી ગયું છે, (પણ) તો યે હાથ (તો) કટારીની ઉપર (જ) છે: (આવા) કંથ પર હું બલિદાન રૂપે અપાઉં છું (=વારી જાઉં છું).

वृत्ति अत्र 'अंत्रडी' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम्।
અહીં अंत्रडी એમ નપુંસકનું સ્ત્રીલિંગ થવું.

ઉદા० (४) सिरि चडिआ खंति प्फलइँ पुणु डालइँ मोडंति।
तो-वि महद्दुम सउणाहँ अवराहिउ न करंति॥

શબ્દાર્થ० सिरि–शिरसि। चडिआ (दे.)–आरूढाः। खंति–खादन्ति। प्फलइँ–फलानि। पुणु–पुनः। डालइँ–शाखाः। मोडंति–मोटयंति (=भञ्जन्ति)। तो-वि–ततः अपि। महद्दुम–महाद्रुमाः। सउणाहँ–शकुनानाम्। अवराहिउ–अपराधम्। न–न। करंति–कुर्वन्ति।

છાયા शिरसि आरूढाः फलानि खादन्ति। पुनः शाखाः भञ्जन्ति। ततः अपि महाद्रुमाः शकुनानाम् अपराधम् न कुर्वन्ति।

માથે ચડીને ફળ ખાય છે, (ને) ડાળીઓ તોડે છે–તો યે મહાન વૃક્ષો પક્ષીઓને શિક્ષા કરતા નથી.

वृत्ति अत्र 'डालइँ' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम्।
અહીં डालइँ એમ સ્ત્રીલિંગનું નપુંસકલિંગ થવું.

(४४६) शौरसेनीवत्॥
શૌરસેની પ્રમાણે.

वृत्ति अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति।
અપભ્રંશમાં ઘણીવાર શૌરસેની પ્રમાણે પ્રક્રિયા થાય છે.

ઉદા० सीसि सेहरु खणु विणिम्मविदु।
खणु कंठि पालंबु किदु रदिएँ विहिदु खणु मुंडमालिएँ।
जं पणएण तं नमहु कुसुम-दाम-कोदंडु कामहों॥

શબ્દાર્થ सीसि–शीर्षे। सेहरु–शेखरः। खणु–क्षणम्। विणिम्मविदु–विनिर्मापितम्। खणु–क्षणम्। कंठि–कण्ठे। पालंबु–प्रालम्बम्। किदु–कृतम्। रदिएँ–रत्या। विहिदु–विहितम्। खणु–क्षणम्। मुंडमालिएँ–

मुण्डमालिकया (=मुण्डमालिका) । जं-यद् । पणएँण-प्रणयेन । तं-तद् । नमहु-नमत । कुसुम-दाम-कोदण्डु-कुसुम-दाम-कोदण्डम् । कामहों-कामस्य ।

છાયા यद् रत्या प्रणयेन क्षणम् शीर्षे शेखरः विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बम् कृतम्, क्षणम् (च) मुण्डमालिका विहितम् तद् कामस्य कुसुम-दाम-कोदण्डम् नमत ।

જેને પ્રેમથી રતિએ પળમાં શીશ પર શેખરરૂપ બનાવ્યું, પળમાં કંઠે પ્રાલંબરૂપ કર્યું, (તો) પળમાં મુંડમાલિકારૂપે રાખ્યું, તે કામદેવના પુષ્પમાળાના ધનુષ્યને પ્રણામ કરો.

૪૪૭ व्यत्ययश्च ।

મર્યાદાની બહાર પણ.

વૃત્તિ प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां 'तिष्ठ-श्चिष्ठ-' (४।२९८) इत्युक्तं तथा प्राकृत-पैशाची-शौरसेनीष्वपि भवति ।

પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનાં લક્ષણો મર્યાદાની બહાર પણ જાય છે. જેમ કે માગધીમાં तिष्ठश्चिष्ठ (૪।૨૯૮) એમ કહ્યુ છે, તે પ્રાકૃત, પૈશાચી ને શૌરસેનીમાં પણ હોય છે.

ઉદા૦ (१) चिष्ठदि ॥ तिष्ठति 'ઊભો રહે છે'.

વૃત્તિ अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति ।

અપભ્રંશમાં પાછળના રેફનો વિકલ્પે લોપ કહ્યો તે માગધીમાં પણ થાય છે.

ઉદા૦ (२) शद-माणुश-मश-मालके कुम-शहश्र-वशाहेँ शंचिदे ।

શબ્દાર્થ शत-मानुष-मास-भारकः कुंभ-सहस्र-वशाया सचितः ।

સેંકડો મનુષ્યોના માંસથી લદાયેલો, ચરબીના સહસ્ર કુંભના સંચયવાળો.

વૃત્તિ इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलम् भाषा-लक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति ।

- ઇત્યાદિ બીજું પણ જાણવું. માત્ર ભાષાલક્ષણો જ નહીં, કાળવાચક પ્રત્યયોના આદેશો પણ મર્યાદા બહાર જાય છે. જે વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તે ભૂતકાળમાં પણ વપરાય છે.

ઉદા૦ (३) अह पेच्छइ रहु-तणओ ।

वृत्ति 'अथ प्रेक्षांचक्रे [रघु-तनयः]' इत्यर्थः ।

'પછી રઘુના વંશજે (=રામે) જોયું ' એવો અર્થ છે.

ઉદા૦ (४) आमासइ रयणीअरे ।

वृत्ति 'आवभाषे रजनीचरान्' इत्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि ।

'નિશાચરોને કહ્યું ' એવો અર્થ છે. (વળી) ભૂતકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે વર્તમાનમાં પણ (વપરાય છે).

ઉદા૦ (५) सोहीअ एस वंठो ।

वृत्ति 'शृणोत्येप वण्ठः' इत्यर्थः ।

'એ વંઠેલો સાંભળે છે' એવો અર્થ છે.

४४८ शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् ॥

બાકીનું સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ.

वृत्ति शेषं यदत्र प्राकृत-भाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्ताध्यायी-निबद्ध-संस्कृतवदेव सिद्धम् ।

બાકીનું જે અહીં પ્રાકૃત ભાષાઓના (પ્રતિપાદન)માં આઠમા (અધ્યાય)માં નથી કહ્યું, તે સાત અધ્યાયમાં નિબદ્ધ સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ (થાય છે).

ઉદા૦ हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय छत्तं अहो इव वहंती ।
जयइ स-सेसा वराह-सास-दूरुक्खया पुहवी ॥

શબ્દાર્થ हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय–अधः-स्थित-सूर्य-निवारणाय। छत्तं–छत्रम्। अहो–अधः । इव–इव । वहंती–वहन्ती । जयइ–जयति । स-सेसा–स-शेषा । वराह-सास-दूरुक्खया–वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता । पुहवी–पृथ्वी ।

છાયા अधः-स्थित-सूर्य-निवारणाय अधः छत्र वहन्ती इव वराह-श्वास-दूरो-
त्क्षिप्ता स-शेषा पृथ्वी जयति ।

નીચે રહેલા સૂર્ય(ના તાપ)ના નિવારણ માટે નીચે છત્ર ધારણ કરતી, વરાહના શ્વાસથી દૂર ઉછાળાયેલી શેષસહિત પૃથ્વીનો જય થાય છે.

વૃત્તિ अत्र चतुर्थ्या आदेश नोक्तः स संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि क्वचित्संस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते 'उरस्'—शब्दस्य सप्तम्येक-वचनान्तस्य 'उरे' 'उरम्मि' इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिद् 'उरसि' इत्यपि भवति । एव 'सिरे' 'सिरम्मि' 'सिरसि'; 'सरे' 'सरम्मि' 'सरसि' ।

सिद्ध-ग्रहणम् मङ्गलार्थम् । ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतृकताभ्युदयश्चेति ॥

આમાં, ચતુર્થીનો આદેશ નથી કહ્યો તે સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ છે. (વળી) કહેલું હોય તે પણ કોઈ વાર સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થાય છે. જેમ કે પ્રાકૃતમાં उरस् શબ્દના, સપ્તમી એકવચનનો (પ્રત્યય) અંતે લાગતાં उरे, उरम्मि એવા પ્રયોગો થાય છે તેમ કોઈ વાર उरसि એમ પણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે सिरे, सिरम्मि, सिरसि, सरे, सरम्मि, सरसि.

સૂત્રમાં सिद्ध છે તે મંગલ માટે. તેથી શ્રોતાને આયુષ્મત્તા ને અભ્યુદય (પ્રાપ્ત થાય છે).

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

આમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્રનામક વ્યાકરણની સ્વરચિત વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત થયો.

समाप्ता चेयं सिद्धहेमशब्दानुशासनवृत्तिः प्रकाशिका नामेति ।

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની આ પ્રકાશિકા નામક વૃત્તિ પણ સમાપ્ત થઈ.

ટિપ્પણ

પ્રાસ્તાવિક

હેમચંદ્રે રચેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર ને સ્વયંપર્યાપ્ત રચના રૂપે નથી. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનો જ એક પ્રકાર હોવાથી હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો જ એક ભાગ છે, અને એ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એક અંશ છે, હેમચંદ્રના એ બૃહત વ્યાકરણનું નામ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' કે ટૂંકમાં 'સિદ્ધહેમ.' 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે, આઠમામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ. પ્રાકૃત અધ્યાયમાં અપભ્રંશસહિત ૭ પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન નીચેની યોજના પ્રમાણે થયું છે:

પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાદ: વ્યાપક પ્રાકૃત કે માહારાષ્ટ્રી.

ચોથો પાદ સૂત્ર ૧–૨૫૯: સંસ્કૃત ધાતુઓને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતા ધાતુઓ—એટલે કે ધાત્વાદેશો.

"	"	૨૬૦–૨૮૬:	શૌરસેની
"	"	૨૮૭–૩૦૨:	માગધી
"	"	૩૦૩–૩૨૪:	પૈશાચી
"	"	૩૨૫–૩૨૮:	ચૂલિકા-પૈશાચી
"	"	૩૨૯–૪૪૬:	અપભ્રંશ
"	"	૪૪૭–૪૪૮:	પ્રાકૃતો વિશે સર્વસામાન્ય

આમ અપભ્રંશના વ્યાકરણે 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી છેલ્લા અધ્યાયના ચોથા પાદનો પાછલો અંશ રોક્યો છે—ચોથા પાદનાં કુલ ૪૪૮ સૂત્રોમાંથી અપભ્રંશને ફાળે ૧૧૮ સૂત્રો આવ્યાં છે.

વરરુચિથી લઈને માર્કંડેય કે અપ્પય દીક્ષિત સુધીના બધાયે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પ્રાકૃતોનું સ્વતંત્ર, અન્યનિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન નથી કરતા. પહેલાં તો સંસ્કૃતની તુલનાએ પ્રાકૃતનાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા ઘણાં નીચાં હતાં, અને એમાં સુધારો થતો ગયો ત્યારે પણ પ્રાકૃતોનો સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારમાં મર્યાદિત વપરાશ જ હતો, એટલે પ્રાકૃતના અભ્યાસનું એવું કોઈ મહત્ત્વ ન હતું. આથી જેમ સંસ્કૃતનું સ્વતંત્ર રીતે તેના તત્કાલીન

સ્વરૂપનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણને આધારે વ્યાકરણ રચાયું, તે જ પદ્ધતિએ કે તેવી નિષ્ઠાથી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચાવાની શક્યતા ન હતી. વસ્તુતઃ, સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યપ્રિય સંસ્કારી શિષ્ટવર્ગને પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી હોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં શા શા ફેરફાર કરવા જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય—મુખ્યત્વે એ દૃષ્ટિએ જ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમો ઘડાતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેનાં ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમજ શબ્દભંડોળમાં થયેલા વિકારો રૂપે જ પ્રાકૃતો જોવામાં આવતી. અને પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એવા વિકારોની જે નોંધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ દ્વારા તારવેલી વિગતોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને, કે ભાષાનું સ્વરૂપ અને હાર્દ સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેના પચીસપચાસ વિકારો ને ભેદક લક્ષણોની એક નોંધપોથી રજૂ કરવાના આશયથી આપી હોય છે. આ પરંપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હેમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી મુખ્ય પ્રાકૃત કેમ બનાવવો તેના નિયમો આપી, તે પછી, એ નિયમો ઉપરાંત બીજા જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે સિદ્ધ થાય છે, તેની નોંધ આપી છે. આટલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હેમચંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોમાં—અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં—શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સૂક્ષ્મદર્શી વ્યાકરણ નહીં, પણ થોડીક, તરત જ પકડાઈ આવે તેવી લાક્ષણિકતાઓની ઉપર ટપકેની નોંધ જ મળે આમ સિદ્ધહેમનો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવો છે, તો અપભ્રંશસહિત ઇતર પ્રાકૃતોને લગતા વિભાગો માહારાષ્ટ્રીવિભાગનાં પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવા છે. જોઈ શકાશે કે અપભ્રંશવિભાગના અભ્યાસીને આગલો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ જાણવો એ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતવિભાગ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અને સૂત્રશૈલીમાં રચેલો છે. સૂત્રોમાં તો ખૂબ જ સંક્ષિપ્તતા ને પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ હોય આથી સૂત્રોનો અર્થ ઘટાવવા વિશિષ્ટ નિયમો આપવામાં આવે છે. આ નિયમો ને પરિભાષા સંસ્કૃતવિભાગમાં આપેલાં છે. અપભ્રંશ-વિભાગનાં સૂત્રો સમજવા માટે એ નિયમો ને પરિભાષામાંથી કેટલુંક જાણી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. સૂત્રોને સમજાવવા હેમચંદ્રે પોતે

'પ્રકાશિકા' નામક સંસ્કૃત વૃત્તિ રચેલી છે અને તેમાં તેમણે સૂત્રમાં ગૂંથેલા નિયમનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે.

અપભ્રંશના ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્રોનું વિષયવાર પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિકાર કે ધ્વનિપ્રક્રિયા—સૂત્ર ૩૨૮, ૩૯૬ થી ૪૦૦, [૪૧૦ થી ૪૧૨

નામિક રૂપાખ્યાન	—	સૂત્ર ૩૩૦ થી ૩૫૪.
સામાન્ય	—	૩૩૦, ૩૪૪ થી ૩૪૬.
અકારાંત પુંલ્લિંગ	—	૩૩૨ થી ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૪૭.
ઇકારાંત-ઉકારાંત ,,	—	૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩.
સ્ત્રીલિંગ	—	૩૪૮ થી ૩૫૨.
નપુંસકલિંગ	—	૩૫૩, ૩૫૪.
સાર્વનામિક રૂપાખ્યાન	—	સૂત્ર ૩૫૫ થી ૩૮૧.
આખ્યાતિક ,,	—	સૂત્ર ૩૮૨ થી ૩૮૯.
ધાત્વાદેશ	—	સૂત્ર ૩૯૦ થી ૩૯૫.
અવ્યય	—	સૂત્ર ૪૦૧, ૪૦૪ થી ૪૦૬, ૪૧૪ થી ૪૨૦, ૪૨૪ થી ૪૨૮, ૪૩૬, ૪૪૪.
ઇતર આદેશો	—	સૂત્ર ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭ થી ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૧–૪૨૩, ૪૩૪, ૪૩૫.
તદ્ધિત પ્રત્યયો	—	સૂત્ર ૪૨૯ થી ૪૩૩, ૪૩૭.
કૃત્ પ્રત્યયો	—	સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩.
લિંગ	—	સૂત્ર ૪૪૫.
સામાન્ય સ્વરૂપ	—	સૂત્ર ૪૪૬.

આ નિરૂપણક્રમ કેટલેક અંશ દેખીતો જ તર્કવિરુદ્ધ છે, ને તેમાં સૂત્રોની અને તેટલી કરકસર કરવી એ એક કારણ છે.

આ પૃથક્કરણ ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે પ્રાકૃતથી જે જે બાબતમાં અપભ્રંશ જુદી પડતી હોવાનું તરત જ દેખાઈ આવે, તેવી બાબતોની અહીં હેમચંદ્રે ઠીકઠીક અવ્યવસ્થિત એવી એક યાદી બનાવી છે.

સૂ. ૩૨૯. એક સ્વરને સ્થાને બીજો સ્વર:

અહીં ઘણી વાર મૂળના એક સ્વરને સ્થાને અપભ્રંશમાં કોઈ પણ બીજો સ્વર આવતો હોવાનું કહ્યું છે. આગળ ઉપર ૪૪૫મા સૂત્રમાં જુદી

જુદી પ્રાકૃતોનાં લક્ષણો તેમની ભાષાની કે અર્થની વ્યાકરણકારે બાંધેલી મર્યાદાની બહાર પણ જોવા મળતાં હોવાનું કહ્યું છે. આવી આવી વસ્તુઓ પરંપરાગત અપભ્રંશ વ્યાકરણની પદ્ધતિ અમુક અંશે સ્થૂળ કે શિથિલ હોવાની દ્યોતક છે. વ્યાકરણનો નિયમ એટલે કહેલી શરતો ને મર્યાદાઓની અંદર આવતી બધીયે ઘટનાઓને લાગુ પડતું એક સામાન્ય વિધાન. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમાં અપવાદ ન હોય. અપવાદ કાં તો બીજા કોઈ નિયમનો—જુદી શરતો ને મર્યાદાઓનો સૂચક હોય. અથવા તો તે કોઈક બાહ્ય પ્રભાવનું પરિણામ હોય. એક સ્વરને સ્થાને કઈ શરતોએ બીજો સ્વર આવે છે કે શા કારણે એક ને બદલે બીજું લિંગ પ્રયોજાય છે એની સમજને અભાવે જ ઉપરકહ્યાં તેવાં વિધાનો કરવાનાં રહે. એના ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અપભ્રંશમાં થોડીઘણી અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા ચાલતી. અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા કોઈ પણ ભાષામાં ન ચાલે—ન હોય. ખરી રીતે આવી બાબતમાં નિરીક્ષણ કે વર્ગીકરણ જ ખામીવાળુ હોય છે. વ્યાકરણકાર અમુક સામગ્રીનો પોતાના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ નથી કરી શક્યો—એનું પૃથક્કરણ એટલે અંશે અધૂરું છે એમ જ સમજવું.

ઘણી વાર દેખીતા અપવાદો કાં તો ભાષાની આગલી ને પાછલી ભૂમિકાની અથવા તો બે કે વધારે બોલીઓની સામગ્રીની ભેળસેળને આભારી હોય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી ભિન્નભિન્ન સમયગાળાની ને ભિન્નભિન્ન પ્રદેશની હતી, એટલે તેના પ્રતિપાદનમાં વિકલ્પો ને અપવાદો આવ્યા વિના ન જ રહે.

અપભ્રંશમાં દેખાતી શૌરસેની ને માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની છાંટ:

આ ઉપરાંત વૃત્તિમાં, કોઈ વાર વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ ને બદલે માહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની પ્રયોગ પણ થતો હોવાનું કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આનો અર્થ એટલો જ થાય કે અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલી રચનાઓમાં કવચિત્ પ્રાકૃત કે શૌરસેની રૂપો પણ વપરાયેલાં છે. અને પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય જોતાં પ્રાકૃત અમરનું મૂળ શું છે તે સમજાઈ જશે. અપભ્રંશમાં માત્ર પદ્યસાહિત્ય જ છે. અને અપભ્રંશ કાવ્યોમાં અપભ્રંશ છંદો ઉપરાંત કેટલીક વાર વિશિષ્ટપણે પ્રાકૃત ગણાતા ગાથા, શીર્ષક, દ્વિપદી વગેરે તેમજ અક્ષરગણાત્મક વૃત્તો પણ વપરાયાં છે. આવા છંદોની ભાષા પ્રાકૃતબહુલ હોય છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ છંદોમાં

કેટલીક વાર છંદોભંગથી બચવા માટે પ્રાકૃત રૂપ વપરાતું. ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોનો અંત્યાક્ષર લઘુ હોય છે, પ્રાકૃત શબ્દોનો ગુરુ. એટલે જ્યાં છંદ-સંકટ લાગે ત્યાં કોઈ વાર અંત્યલઘુ અપભ્રંશ રૂપને બદલે અંત્યગુરુ પ્રાકૃત રૂપ વાપરી કવિ નભાવી લેતો. અપભ્રંશને બદલે ક્યાંક પ્રાકૃત પ્રયોગ થતા હોવાનું આ જ રહસ્ય છે.

શૌરસેની પ્રભાવનો જેમ અહીં ઉલ્લેખ છે તેમ અપભ્રંશ-વિભાગના છેલ્લા (=૪૪૬મા) સૂત્રમાં પણ અપભ્રંશમાં ઘણી વાર પ્રક્રિયા શૌરસેનીની જેવી થતી હોવાની વાત કરી છે. આના ખુલાસા માટે સૂત્ર ૩૯૬ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

ઉદાહરણોમાં સ્વરપરિવર્તન આ પ્રમાણે છે:

इ > उ, अ : कच्चित् > कच्चु, कच्च
आ > अ : वीणा > वीण, > वेण; लेखा > लेह, लीह, ल्हि
ई > ए : वीणा > वेण
उ > आ કે अ : बाहु > बाहा, बाह
ऋ > अ : पृष्ठम् > पट्ठि; तृणम् > तणु
ऋ > इ : पृष्ठम् > पिट्ठि, तृणम्>तिणु; सुकृतम् > सुकिदु, सुकिउ
ऋ > उ : पृष्ठम् > पुट्ठि
अ > इ : पृष्ठम् > पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि
ऌ > इ : कॢन्नक : > किन्नउ
ऌ > इलि : ,कॢन्नकः > किलिन्नउ
ए > ई : लेखा > लीह
ए > इ : लेखा > लिह
औ> ओ : गौरी > गोरि
औ> अउ : गौरी > गउरि
ई > इ : गौरी > गोरि, गउरि

ભાષામાં થતાં પરિવર્તન નિયમબદ્ધ કરી શકાય તેટલા વ્યવસ્થિત હોય છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત ફેરફારો અપભ્રંશમાં સાવ અતંત્રતા પ્રવર્તતી હતી કે શું, એવી શંકા ઊભી કરે તેમ છે. ખરી રીતે તો આ ફેરફારો જે રીતે રજૂ કરવામા આવ્યા છે તે રીત જ વાંધાભરી છે. જુદાંજુદાં બળો

ને વ્યાપારો દ્વારા સિદ્ધ થયેલા ફેરફારોની ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ભેળસેળ કરી દીધેલી છે. ऋ ના अ, इ, उ ને ऋ; ऌ ના इ, इलि; ए નો ई, इ; ई નો ए; औ ના अउ, ओ; અને आ, ई ના अ, इ એ પરિવર્તનો ક્રમિક ધ્વનિવિકાસનું પરિણામ છે, જ્યારે बाहुના बाहा, बाह; पृष्ठम्‌ના ઇકારાંત पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि ને कचित्‌ ના कच्चु, कच्च એ પરિવર્તનો સાદૃશ્યમૂલક છે. ક્રમિક ધ્વનિપરિર્તનોમાં પણ શબ્દારંભે રહેલા ऋ > रि, ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનો પછી ऋ > उ, ઇતર વ્યંજનો પછી બોલીભેદે ऋ > इ કે ऋ > अ ને અપભ્રંશના એક પ્રકારમાં ऋ અવિકૃત (લેખનપૂરતો જ—તેનું ઉચ્ચારણ તો 'રિ' જ હતું); औના બોલી-ભેદે કે સમયભેદે अउ ને ओ; ऌ નો સારૂપ્ય દ્વારા इ ને વિશ્લેષ દ્વારા इलि; પ્રાકૃત ભૂમિકાના અંત્ય દીર્ઘ સ્વરો અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ બનતાં, बाहा નું बाह; गौरीનું गउरि કે गोरि; ભૂમિકાભેદે वीण ને वेण, તથા लेह, लीह ને लिह; એ રીતે બોલીભેદ કે પ્રક્રિયાભેદને આધારે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનો વ્યવસ્થિત રૂપે સમજી શકાય. સાદૃશ્યમૂલક પરિવર્તનોમાં પુંલ્લિગ बाहु ને નપુંસકલિંગ पृष्ठम्‌ બીજાં કોઈ અંગોના સાદૃશ્યે સ્ત્રીલિંગ બનતાં તેમનો અંત્ય સ્વર સ્ત્રીલિંગ અગોને અનુરૂપ બને છે. कचित्‌ નું कचि ને બદલે कच्चु, कच्च થાય છે તે બીજા ઉકારાંત ને અકારાંત અવ્યયોના સાદૃશ્યે એમ અનુમાન કરી શકાય. સરખાવો विना>विणु, अद्य>अज्जु, सह>सहुँ, जेत्थु, तेत्थु વગેરે, अनु, તથા पर, अवस, जेम, तेम વગેરે, जिह, तिह વગેરે.

આગલી આવૃત્તિઓ તથા હસ્તપ્રતોમાં काच्च એવો પાઠ છે, પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ અશક્ય છે. પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો દીર્ઘ સ્વર વિના અપવાદે હ્રસ્વ હોય છે. એટલે कच्च એવો પાઠ રાખ્યો છે. મૂળે कव्वु, कावु=काव्यम्‌ હોવાની શંકા રહે છે. હસ્તપ્રતોમાં च ને व નો સંભ્રમ સહજ છે. પ્રાચીન ટીકામાં તથા તેને અનુસરીને પીશલ ને વૈદ્ય वेण, वीणની પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત वेणी આપે છે. ઈકારાંત સ્ત્રીલિંગ અકારાંત બની ગયાનો કોઈ દાખલો આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ નથી. એટલે અહીં મૂળ શબ્દ તરીકે वीणा સ્વીકાર્યો છે. क्विन्नउ, किलिन्नउના મૂળ તરીકે વૈદ્ય क्लिन्न આપે છે તે બરાબર નથી. ૮।૧।૧૪૫ માં હેમચંદ્રે આપેલો क्लृप्त સ્વીકારીએ તો જ એ सराणाम्‌ सराःનું ઉદાહરણ બની શકે. सुकिदुને सुकिउ પણ શંકા નોતરે તેવાં છે, કેમ કે બંનેમાં ऋ > इ એ એકનો એક ફેરફાર છે. तणु, तिणु, तृणुની જેમ सुकिदु, सुकदु (કે सुकउ), सुकृदु એવી અપેક્ષા રહે છે.

૩૩૦. આ સૂત્રથી અપભ્રંશ રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. પહેલાં નામિક રૂપાખ્યાન લીધું છે અને તેમાં નિરૂપણનો ક્રમ એવો છે કે વિભક્તિપ્રત્યયો લાગતાં નામિક અંગના અંત્ય સ્વરમાં શા શા ફેરફાર થાય છે તે ૩૩૦થી ૩૩૫ સુધીનાં સૂત્રોમાં આપ્યું છે, ને પછીનાં સૂત્રોમાં સંસ્કૃત વિભક્તિપ્રત્યયોનું અપભ્રંશમાં કેવું રૂપાંતર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

શેને માત્ર અંગમાં થયેલો ફેરફાર ગણવો અને શેને વિભક્તિ-પ્રત્યય ગણવો તે અંગેની હેમચંદ્રની દૃષ્ટિની ચર્ચા માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૧ પરનું ટિપ્પણ.

આગલા સૂત્રમાં આપેલા નિયમની જેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપેલો નિયમ પણ સ્થૂળ સ્વરૂપનો છે ઉદાહરણોમાં અકારાન્ત પુંલિંગના પ્રથમા, દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં ઢોલ્લા, सामला (वारिआ, दीहा)માં ને તેના પ્રથમા બહુવચનમાં घोडा ને निसिआमां નામના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર-(अ)નો દીર્ઘ (आ) થતો હોવાનું ગણ્યું છે, જ્યારે તે જ રીતે અકારાંત સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં मणिअ, पुत्ति, मह्नि ને पइट्ठि ('रेह, वग्ग)માં દીર્ઘ(आ, ई)નો હ્રસ્વ (अ, इ) થયો છે. આગળ ૩૪૪ સૂત્ર પ્રમાણે અપભ્રંશમાં પ્રથમા (સંબોધન) ને દ્વિતીયાના પ્રત્યયો લુપ્ત થાય છે–એ વિભક્તિઓમાં કશો પ્રત્યય લાગતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ખરી રીતે તો અકારાત પુંલિંગ રૂપોમાં અંગને અંતે ઘણી વાર अને બદલે आ હોય છે તે સ્વાર્થિક क પ્રત્યય દ્વારા થયેલા અંગવિસ્તારનું જ પરિણામ છે. श्यामल પરથી सामल થાય ને "क પ્રત્યય લાગતાં श्यामलक પરથી सामलअ દ્વારા सामला થાય."

સ્ત્રીલિંગ અંગોમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે તે અપભ્રંશની એક અગત્યની લાક્ષણિકતા છે. સૂત્ર ૩૨૯ પરના ટિપ્પણમાં કહ્યું હતું તેમ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ છે. આમ દીર્ઘનો હ્રસ્વ ને હ્રસ્વનો દીર્ઘ થાય છે તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ નિયમ રહેલા છે અને તે સાવ જુદીજુદી પ્રક્રિયાને આભારી છે.

सामला, वारिआ, दीहा વગેરે દ્વારા હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છતું થાય છે. शामलक પરથી પ્રથમા એકવચનમાં सामला તેમ सामलउ પણ થાય છે. વખત જતાં सामला જેવાં આકારાંત રૂપો ખડી

બોલી જેવી હિન્દી બોલીઓમાં (જેમ કે ઘોડા, लडका) અને सामलो જેવાં ઓકારાંત રૂપો (જેમ કે 'ઘોડો,' 'છોકરો') ગુજરાતી જેવી ભાષામાં લાક્ષણિક બની જાય છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં આકારાંત રૂપવાળાં તેમ अउकारांत રૂપવાળાં એમ બંને છે. એટલે આશરે અગીઆરમી શતાબ્દીથી તો આ જાતના ભેદનાં બીજ ફૂટી ચૂક્યાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણોમાં પ્રથમા એકવચનનાં આકારાંત રૂપ માટે જુઓ વ્યાકરણ.

ઉપર કહ્યું છે તેમ વિકલ્પે સ્વાર્થિક क ઉમેરાઈને ઘણાં યે નામો(ને ખાસ કરીને વિશેષણો ને કૃદંતો)નાં, અપભ્રંશમાં બબ્બે અંગ થતાં અને તેમને વિભક્તિપ્રત્યયો લાગી ઉપાંત્ય अ અથવા आ ધરાવતાં બેવડાં રૂપો થતાં. એ જ રીતે અંગને અંતે ई (જૂનો) કે इ(નવો)નો અને ऊ (જૂનો) કે उ(નવો)નો વિકલ્પ હતો. છંદની અનુકૂળતા પ્રમાણે આમાંથી એક કે બીજું રૂપ વપરાતું. આ કારણે પણ અંત્ય સ્વરનું માન અનિશ્ચિત કે શિથિલ હોવાની છાપ ઊભી થાય તેમ છે.

૩૩૦/૧. 'ધણ' ને 'ઢોલો' આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં જાણીતા છે. કેટલાક ચાલુ ગવાતાં સીમંતનાં ગીતોમાં 'ધણ' સીમંતિની માટે વપરાયો છે, ને 'ઢોલામારૂ' ની લોકકથાનું નામ કોણે નથી સાંભળ્યું?

नाइ (હિં. नाईं) એ नावइનું ટૂંકું રૂપ છે. नावइ<नव्वइ=સંસ્કૃત ज्ञा- નું કર્મણિ વર્તમાન ત્રીજો પુરુષ એકવચન છે. ગુજરાતી 'જાણે'ની જેમ જ તે ઉત્પ્રેક્ષા સૂચવવા વપરાય છે. ગુજરાતીમાં પું. कसवट्टअ નહીં, પણ સ્રી. कषपट्टिका—कसवट्टिअ—'કસોટી' આવ્યો છે.

'લથબથ', 'લદબદ', 'કલબલ' ને 'રસબસ' જેવા, તથા 'તરવર', 'ચળવળ', 'ટળવળ', 'લળવળ', 'સળવળ' જેવા દ્વિરુક્તિમૂલક શબ્દોનું ઘડતર સરખાવી શકાય. विहाणु નું મૂળરૂપ કલ્પિત विमानम् (=वि+मा નું ભૂ. કૃ.) સમજવું.

છંદ: દોહા. માપ ૧૩ (=૬+૪+⏑⏑–કે–)/૧૧ (=૬+⏑⏑–+⏑ કે ૬+ – – +⏑). મોટા ભાગના ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાં જ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિશે કશું કહ્યું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

૩૩૦/૩. માતાની—સંભવતઃ વેશ્યામાતાની, અક્કાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને ઉક્તિ. ભોજકૃત 'શૃંગારમંજરી કથા' જેવી કૃતિઓમાં, કેવી યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેનું ધંધાદારી શિક્ષણ અક્કા વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

૩૩૦/૪. मुणीसिम 'અનિયમિત' રીતે ઘડાયો છે. मनुष्य- નુ પ્રા. मणूस-, पुरिस- ની અસર નીચે. मणूस-નું मुणीस-, ને ભાવવાચક- इम- (સ્ત્રી.) પ્રત્યય લાગી मुणीसिम=मनुष्यत्व.

૩૩૧. હેમચંદ્ર, ઘણુંખરું (અંગ+ઉમરણ) એવી રીતે નામિક રૂપ છૂટું પાડી શકાય ત્યાં જ ઉમરેણને વિભક્તિ-પ્રત્યય ગણતા જણાય છે. ને જ્યાં માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો ને વિભક્તિ પ્રત્યય લુપ્ત થયેલો માને છે. આમાં એક સપ્તમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ જણાય છે. આથી અકારાંત પુંલ્લિગ—નપુંસકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં नरु, कमलु જેવાં રૂપ नर-,कमल-ના અંત્ય અકારનો ઉકાર બનતા સિદ્ધ થયાં છે ને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુંલ્લિગ પ્રથમા બહુવચનમાં પણ नरा જેવામાં પ્રત્યય લુપ્ત ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમ જ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના उ, आ પ્રત્યય જ ગણાય. સં. नर—પ્રા. नरो (સં. नरो याति જેવામાં વપરાતા नर-ના સંધિરૂપ પરથી) અને नरोના અંત્ય ओનુ ઉચ્ચારણ નબળું પડતાં नरो̆ દ્વારા नरु. એજ પ્રમાણે સં. कमलम्—कमलं નું *कमलो̆ ને પછી कमलु; नराः નું नरा. नावइ—પ્રા. नव्वइ એ સં. ज्ञा નુ કર્મણિ રૂપ છે. મૂળ અર્થ 'જણાય છે.'

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જૈનેતર-બ્રાહ્મણીય પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદ્ધરણ હોય. છંદ જોતાં એ મૂળ રચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની જેમ સંધિબદ્ધ હોય. છંદ ષટ્પદી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું-બીજું, ચોથું-પાંચમું ને ત્રીજું-છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા માપનો છે. સંધિ-કડવક-યમકમાં વહેંચાયેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણ જેવી) ઘત્તામાં ઉપરના જેવી ષટ્પદીઓ વપરાતી. બ્રાહ્મણીય પરંપરાની કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉદાહરણનું સારું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્મુખ (અપ. ચઉમુહ) નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉલ્લેખો તથા તેની રામાયણ-મહાભારત-વિષયક રચનાઓમાંથી ટાંચણો મળે છે, તે જોતાં આ ઉદાહરણ તેના કોઈ કાવ્યમાંથી લેવાયું હોવાની પણ સંભાવના છે.

૩૩૦. વિભક્તિ-પ્રત્યયોનો સૂત્રોમાં નિર્દેશ 'પ્રથમા એકવચન' વગેરે રૂપે નથી થતો. તે માટે ખાસ સંજ્ઞાઓ યોજેલી છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सि (=स्)	जस् (=अस्)
દ્વિતીયા	अम्	शस् (=अस्)
તૃતીયા	टा (=आ)	भिस्
ચતુર્થી	ङे (=ए)	भ्यस्
પંચમી	ङसि (=अस्)	,,
ષષ્ઠી	ङस् (=अस्)	आम्
સપ્તમી	ङि (=इ)	सु

जो ને सो નામિક રૂપો નથી, સાર્વનામિક છે, જ્યારે અહીં તો નામિક રૂપાખ્યાન પ્રસ્તુત છે. પહેલા બીજા પુરુષ સર્વનામોનાં તથા ઇતર સર્વનામોનાં કોઈ કોઈ રૂપના અપવાદે, સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન નામ જેવાં જ છે

૩૩૮ ના ઉદાહરણમાં પણ આવું છે.

૩૩૧. (૧) ठाउ નું મૂળ વૈદિક स्थाम 'સ્થાન' છે. स्थाम–ठाम–ठावँ–ठाउ. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ન જળવાયા હોય પણ વૈદિક ભાષામાં હોય એવાં કેટલાંક રૂપો, શબ્દો, પ્રત્યયો ને પ્રયોગો અપભ્રંશમાં મળે છે. અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી બોલીઓમાં વૈદિક સમયની બોલીઓનો પરંપરાએ વારસો જળવાયો હોવાના આ પુરાવા છે. ठाउ રૂપ મધ્યદેશીય છે. ગુજરાતીમા મૂળનો મકાર જળવાઈ રહે છે. એટલે પાશ્ચમી રૂપ ठाम થાય અર્વા. ગુજ. 'ઠામ.'

૩૩૨. (૨). विअ એ પ્રત્યયલુપ્ત પછીનું રૂપ છે. (જુઓ સૂત્ર ૩૪૫). છંદખાતર विअ मुद्द कमलु સમાસને તોડી વચ્ચે जोअतिहेँ મૂકી દીધો હોય એવું લાગે.

૩૩૩ પ્રાકૃત–અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતની ચતુર્થી ને પછી એક બની ગઈ છે, એટલે महु અહીં ચતુર્થી અર્થે છે. दिअहडा=दिअह-+-डा. दिअह–> સં. दिवस-. દ્વિસ્વરાંતર્ગત व્ના લોપનાં બીજાં ઉદાહરણ માટે તથા -स्>ह- એ પરિવર્તન માટે જુઓ 'વ્યાકરણ.'

पवसतेण, नहेण, ताण, गणंतिएँ અને जज्जरिआउ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી ચાલ્યાં આવેલાં રૂપો છે. અપભ્રંશ માટે पवसतें, नहें, ताहँ, गणतिहेँ ને जज्जरिअउ એવાં રૂપ લાક્ષણિક ગણાય. એ રીતે આ દોહાની ભાષા પ્રાકૃત તરફ ઢળતી છે. ताण गणतिएँમાં गण– ક્રિયાપદને યોગે કર્મવિભક્તિને બદલે સંબંધવિભક્તિનો પ્રત્યય વપરાયો છે. સંસ્કૃતની અને અપભ્રંશની સંબંધવિભક્તિના અલગ અલગ પ્રદેશો હતા અપભ્રશના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૩૪. આ સૂત્રમાં નામના અંત્ય સ્વરનું જ પરિવર્તન નહીં, વિભક્તિ પ્રત્યય સહિતના અત્ય સ્વરનું પરિવર્તન આપેલુ છે. -इ (तलि) ને -एँ (तलेँ) એમ બે પ્રત્યયો છે, તેનો ખુલાસો એવો છે કે સંસ્કૃત પ્રાકૃતનો સપ્તમી

એકવચનનો -ए અપભ્રંશમાં શરૂઆતમાં હ્રસ્વ (-ऍ) બને છે અને પછીથી -इ. આ પરિવર્તન પ્રથમા એકવચનના -ओ > -ओं > -उ ને મળતું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

घल्ल- નો 'ફેંકવું, નાખવું' અર્થ અર્વા. ગુજ.માં બદલાયો છે. 'ઘાલવું' એટલે 'ખોંસવું'. 'નાખવું'ના 'ફેંકવું' ને 'ખોંસવું' એ બે અર્થો પણ આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

संमाणेइમાં આખ્યાતિક અંગને પ્રત્યય સાથે જોડનાર સંયોજક સ્વર તરીકે अ નહીં, પણ ए છે (જુઓ 'વ્યાકરણ'). છંદમાં – એવા અંતવાળો શબ્દ જોઈતો હોય ત્યારે કેટલીક વાર એ વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં ए વાળાં રૂપોનો વિશેષ પ્રચાર હતો. મૂળે ए સંસ્કૃત દસમા ગણના –अयमांથી ઊતરી આવ્યો છે. खलाइँ—પુલ્લિંગને બદલે નપુંસકલિંગ જુઓ સૂત્ર ૪૪૫ તથા 'વ્યાકરણ.'

૩૩૫. 'બોડી' એ દ્રમ્મ, કાકિણી, વરાટિકા કે કપર્દિકા (='કોડી') વગેરે જેવો પહેલાં પ્રચલિત એક ચલણી સિક્કો હતો. ૨૦ કોડાની એક કાકિણી કે બોડી મધ્યકાળમાં થતી.

૩૩૬. આ સૂત્રથી હવે વિભક્તિ-પ્રત્યયોનું પરિવર્તન અપાય છે તે ૩૫૯ સુધી ચાલુ રહે છે.

પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પંચમી એકવચનમાં °हु કે °हों પ્રત્યયાંત રૂપો જ મળે છે. °हें પ્રત્યયાંત રૂપો મળતાં નથી.

गृण्हइમાં મૂળનો ઋકાર જળવાઈ રહ્યો છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'. वजेइ, करेइ—આવાં રૂપ માટે ૩૩૪માં संमाणेइ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

जिवँ એ जिमનું રૂપાંતર છે (સૂત્ર ૩૯૭). जिम માટે જુઓ સૂત્ર ૪૦૧.

चूरु એ નામ चूर् ધાતુ પરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં સધાયેલું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૩૮. સંસ્કૃતના स्-અંતી અંગો (मनसः, सरसः) ઉપરથી ષષ્ઠીનો °हों (કે °हु) પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે (मणसो, सरसो > मणहों, सरहों). °हुની અસર નીચે સં. जनस्य પરથી થયેલા પ્રા. जणस्सનું અપભ્રંશમાં जणस्सु થયું ને કેટલાક સાર્વનામિક રૂપોમાં સકાર એકવડો થતાં °सु પ્રત્યય

સધાયો (तस्सु>तसु). હેમચંદ્ર °हु પંચમી પૂરતો જ આવે છે. પણ સાહિત્યમાં ષષ્ઠીના પ્રત્યય તરીકે યે તે સુપ્રચલિત છે.

तसु सुजणस्सु—પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં ષષ્ઠી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી ને ષષ્ઠી અંનેનું કામ કરે છે.

वलिकर् 'બલિદાન આપવું'. 'ણ્વિરૂપ' કર્મણિ વર્તમાન પહેલો પુરુષ એકવચન. સરખાવો ૩૮૯ (૧).

૩૩૯. સં. °स्-અતી અંગોનું ષષ્ઠી બહુવચનમાં °साम् થાય; પ્રાકૃતમાં °सं, પછી °हँ. सहनुं અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ सहुँ થાય છે (સૂ. ૪૧૯). પણ અહીં सह એમને એમ વપરાયું છે. प्रायोधिकारात्. ઉદાહરણ એક અન્યોક્તિ છે. વાત સંગ્રામ ખેલતા સુભટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે, કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

૩૪૦. ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩ એ સૂત્રો ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ °हुँ પ્રત્યયાંત ષષ્ઠી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

૩૪૦. (૨) गरुआ એ ढोला सामलाની જેમ પ્રથમાદ્વિતીયા એકવચનનું આકારાંત રૂપ છે. ઉત્તરાર્ધમા જ जुत्तउ જેવું રૂપ સાથોસાથ વપરાયું છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે. किं ને બદલે किँ (એક માત્રા) છંદ જાળવવા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ધવલ(=જાતવાન બળદ)ને જાતવાન સ્વામીભક્ત સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

૩૪૧. (૧). मेल्ल- દેશ્ય છે. ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં 'મેલવું'= 'મૂકવું'. माणुसहँ એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને ષષ્ઠી છે. रण्ण-માં अरण्य-નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે. વિશેષ માટે જુઓ સૂ. ૩૯૮ પરનું ટિપ્પણ. रण्ण-પરથી 'રાન'. 'રણ' ને रण्ण-નો સંબંધ જોડવામાં ધ્વનિદૃષ્ટિએ મુશ્કેલી છે.

(૨). परिहणु સીધો परिधान- ઉપરથી નથી. परि+धा પરથી ધાતુ परिह- 'પહેરવું', ને તે પરથી નામ परिहण 'પહેરણ'. अग्गलय-સંસ્કૃત अग्र-, પ્રા. अग्ग- ને ल-તથા य-(<-क) પ્રત્યય લાગીને થયો છે. 'આગળ' अग्गल માંથી છે. અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો

છે. શામળમાં 'ગુણુ -આગળો'=ગુણથી અધિક–ચડિયાતો. गृहंति- અપભ્રંશમાં પ્રકારભેદે ऋ ને સંયુક્ત र જળવાઈ રહે છે. જુઓ 'વ્યાકરણ', તથા સૂત્ર ૩૯૮.

(૩). મૂળ પદ્યની એક જ પંક્તિ આપેલી હોવાથી અર્થ અધૂરો લાગે છે. છંદ પદ્ધડી. માપ : ૪+૪+૪+⏑–⏑=૧૬ માત્રા.

૩૪૩. (૧). अग्गिएँमां एँ હ્રસ્વ–એક માત્રાનો છે. वाएंमां બે માત્રાનો. પૂર્વાર્ધમાં उण्हउँ છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં सीअला (એકવચન) છે. સરખાવો ૩૪૦ (૨), गरुआ ને जुत्तउ. उण्हत्तणु–-त्तण પ્રત્યય માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૭.

(૨). विप्पिय=અપરાધ. છંદ ખાતર तंनुं तँ. સરખાવો ૩૪૦ (૨)માં किँ તથા ૩૮૮ (૧)માં करँतु. અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં 'आरउ ને ઉત્તરાર્ધમાં दड्ढा છે. સરખાવો ઉપર (૧), તથા ૩૪૦ (૨). ૩૪૪ થી ૩૪૭ એ સૂત્રો નામના સર્વસામાન્ય રૂપાખ્યાનને લગતા છે.

૩૪૪. હેમચંદ્રના પ્રતિપાદન પ્રમાણે घोडामां 'આ'કાર છે, તે પ્રત્યય નથી, પણ સૂત્ર ૩૩૦ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલો છે, તે ન ભૂલવું.

(૨). सिक्खेइ, तिक्खेइना 'ए' માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૪ પરનું ટિપ્પણ. वम्मह (સં. मन्मथ-) ને वम्म (સં. मर्म) એ રૂપોમાં આદ્ય म् > व् એવું પરિવર્તન વૈરૂપ્યનું (dissimilation) ઉદાહરણ છે.

'सरुनो ઉકાર હેમચંદ્રને મતે પ્રત્યય નથી, પણ સ્વરવિકાર છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૨.

૩૪૫. અપ્રત્યય ષષ્ઠી માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

गय कुंमइँ એમ गय ને સમસ્ત પણ ગણી શકાય. એમ કરતાં अइमत्तहँ चत्तंकुसहँ એ વિશેષણોનું વિશેષ્ય છૂટું હોવાને બદલે સમાસનું અંગ બની ગયું ગણવાનું રહે. આવા પ્રયોગો અમુક ધોરણે શિથિલ ગણાય તોપણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ને પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પ્રચલિત હતા. ટીકાકારો सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् साधुः 'સમસ્ત શબ્દ સંબંધની અપેક્ષા રાખતો હોવા, છતાં સમજાય જાય તેમ હોવાથી સાચો પ્રયોગ' કહીને તેમને સ્વીકારી લેતા. પણ પ્રત્યય-રહિત ષષ્ઠીના ઉદાહરણ લેખે ગણાવા માટે गय ને છૂટું પદ લેવું જરૂરી છે. ઉપરાંત જુઓ ૩૩૨ (૨), ૩૮૩ (૩).

અહીં अम्हारामां म्ह् સંયુક્ત વ્યંજન નથી, હિન્દી न्ह् જેમ તે સાદો વ્યંજન ગણવાનો છે. એથી जनी એક જ માત્રા છે. આથી ઊલટું ૩૫૭ (૨)માં गिम्हुमां म्ह संयुक्त વ્યંજન ગણવાનો છે. રકારયુક્ત વ્યંજનોના આવા જ ઢીલા ઉચ્ચારણ માટે જુઓ ૩૬૦ (૧).

૩૪૭. (૨). ત્રણ માર્ગ તે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જાણીતી ત્રણ રીતિઃ વૈદર્ભી, ગૌડી ને પાંચાલી. એક સુકુમાર, બીજી વિચિત્ર, ત્રીજી મધ્યમ. છંદ વસ્તુવદનક (કે વસ્તુક કે કાવ્ય)—પાછળથી ૧૧ ને ૧૪ માત્રાએ યતિ સાથે તે રોળા તરીકે જાણીતો. માપઃ ૬+૪+૪+૪+૬=૨૪ માત્રા.

૩૪૮ થી ૩૫૨ એ સૂત્રો સ્ત્રીલિંગ અંગોના રૂપાખ્યાનને લગતાં છે.

૩૪૮. (૨). છંદ સ્કંધક જણાય છે. સ્કંધકમાં ૪+૪+૪=૧૨ અને ૪+૪+⏑–⏑⏑+૪+૪=૨૦ મળીને ૩૨ માત્રા હોય છે. અહીં પહેલી છ માત્રા તૂટે છે. બાકીનો ૨૬ માત્રાનો ટુકડો છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. ૩૬૫ (૨), ૩૭૦ (૧), ૪૨૨ (૧૦) એ પણ અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે.

૩૪૯. (૧). विनुं સ્થાન करहिँ પછી છે, પણ अंधारइ પછી તેને ઘટાવીએ તો જ ઉત્તરાર્ધ સાથેનો વિરોધ ચોટથી પ્રગટ કરી શકાય. 'શું દૂર સુધી ન જોઈ શકે ?' એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

છંદ: ૧૩+૧૨ માત્રાનો છે. ૬+૪+૩ અને ૪+૪+૪ એમ ગણવિભાગ છે.

૩૪૯ (૨). છંદ માત્રાસમક. માપ : ૪+૪+⏑⏑–+⏑⏑⏑=૧૬ માત્રા.

૩૫૦ (૩). अक्खणउँ न जाइ—વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ પ્રયોગ છે. અમુક ક્રિયા કરવાની અતિ કઠિનતા, અશક્તિ કે અશક્યતા દર્શાવવા અપભ્રંશમાં, તે આખ્યાતના હેત્વર્થ કૃદંત સાથે न અને जा 'જવું'નાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ વપરાય છે. અર્વા. ગુજ. ને હિંદીમાં સ્વરૂપ અને અર્થના ફેરે એ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે. આપણે ત્યાં હેત્વર્થને બદલે ભૂતકૃદંત સાથે નકાર કે પ્રશ્નાર્થક અવ્યય તથા 'જવું'નું રૂપ કે વર્તમાન કૃદંત વપરાય છે ('જોયું જતું નથી', 'ખાધાં કેમ જાય ?' 'સહ્યું નહોતું જતું' વગેરે). હિંદીમાં ભૂતકૃદંત સાથે 'जाना' સહાભેદ (Passive Voice)

સિદ્ધ કરે છે (कहा जाता है। क्या किया जायँ।). આ પ્રયોગના બીજાં ઉદાહરણો માટે જુઓ 'વ્યાકરણ.'

મધ્યકાલીન ને જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ कटरि આશ્ચર્યદ્યોતક ઉદ્ગાર લેખે વપરાયો છે. कटरिનું મૂળ રૂપ कट्टरि હોવું જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત ट् શક્ય નથી. સ્વરાંતર્ગત क्, च्, ट्, त्, ख्, घ् વગેરે અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે. હેમચંદ્રના કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવો અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો कटारि, बप्पीकी, વગેરે. જુઓ 'વ્યાકરણ.'

सुद्धडहँમાં સ્વાર્થિક -ड- છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯. विचि=વચ્ચે, હિંદી 'બીચ.' જુઓ સૂત્ર ૪૨૧.

છંદ રડ્ડા. એ 'માત્રા' અને દોહા એ બે છંદોના સંયોજનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની ને પછીની કડી દોહાની. બંને મળીને એકાત્મક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રાછંદનું માપ : પાંચ ચરણ, પહેલું, ત્રીજું ને પાંચમું ચરણ પંદર માત્રાઓનું, બીજું ને ચોથું બાર માત્રાનું. પહેલા ચરણની પંદર માત્રાનો ગણવિભાગઃ ૩+૪+૩+૫, ત્રીજું તથા પાંચમું ચરણ : ૩ + ૩+૪+૫; બીજું તથા ચોથું ચરણ ૫+૪+૩.

ઘણુંખરું પહેલું ચરણ મુક્ત હોય છે, ને ત્રીજું ને પાંચમું પ્રાસબદ્ધ હોય છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૫૦ (૧) રડ્ડામાં ને ૪૨૨ (૬) ને ૪૪૬ માત્રા છંદમાં છે.

૩૫૦ (૨). હેમચંદ્ર बालहेँનો સંબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે લઈ, તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ ચોથા ચરણ સાથે જ છે; 'લોકો, જાતને જાળવજો. બાળાના સ્તન વિષમ બન્યા છે.' દેહલીદીપન્યાયે बालहेँ ને ત્રીજા ને ચોથા બંને ચરણો સાથે પણ જોડી શકાય. जेँ છંદ ખાતર હ્રસ્વ વાંચવાનો છે. अप्पणा એકવચન છે. સરખાવો હિંદી अपना—अपने को. છંદ કર્પૂર. માપ : ૨૮ માત્રા. પંદર માત્રાએ યતિ. (૪+૪+૪+૩=)૧૫+(૬+૪+ ⏑⏑⏑=)૧૩=૨૮. આ પદ્ય પ્રખ્યાત વિદ્યાવિલાસી પરમારરાજા મુંજનું બનાવેલું છે. ૩૯૫ (૨), ૪૧૪ (૪), તથા ૪૩૧ (૧) પણ મુંજકૃત છે.

૩૫૧. ઉદાહરણમાં હિન્દીની જેવાં પ્ર. એક. વ. નાં ઘણાં આકારાંત રૂપો છે.

लज्जेज्जंને સં. વિધ્યર્થ 'एयं-(गच्छेयम्) પ્રત્યયાંત પહેલા પુરુષ એકવચન પરથી આવેલું અને तुને વાકયયોગી ગણ્યાં છે. વિધ્યર્થનાં એવાં રૂપ અપભ્રંશ માટે ઘણાં અસાધારણ ગણાય. 'तुને બદલે 'त् હોય તો लज्जेज्जत સળંગ શબ્દ ગણી શકાય. એ રીતે તેને लज्जના ક્રિયાતિપાત્યર્થે વપરાયેલા કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત તરીકે ઘટાવી શકાય.

૩૫૨. જૂઠાં શુકન દેનારો છે એમ માનીને નાયિકાએ કાગડાને ઉડાડ્યો ને તે જ ઘડીએ તેણે એકાએક પ્રવાસેથી આવી રહેલા નાયકને જોયો. આથી તેનાં અરધાં બલોયાં વિરહજન્ય કૃશતાને કારણે હાથમાંથી નીકળી જઈ ભોંય પર પડ્યાં, જ્યારે બાકીનાં અરધાં પિયુના અણધાર્યા આગમને હર્ષાવેશથી થયેલા શરીરવિકાસને કારણે તડાક દઈને તૂટી ગયાં.

આ દોહાના પાછળથી થયેલા રૂપાંતરમાં અરધાં બલોયાં કાગડાનાં ગળામાં પરોવાઈ ગયાંની વાત છે ('આધા વલયા કાગ-ગલ').

૩૫૩. ૩૫૩ ને ૩૫૪ એ સૂત્રો નપુંસકલિંગનાં વિશિષ્ટ પ્રત્યયો આપે છે. અર્વાચીન ભાષાઓમાં નપુંસકલિંગ માત્ર ગુજરાતી, મરાઠી ને કોંકણીમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આવાં કેટલાંક લક્ષણોને કારણે ગુજરાતી હિન્દી કરતાં અપભ્રંશની વધુ સમીપ હોવાનું જોઈ શકાય છે. 'आइँ વાળાં રૂપ પરથી ગુજરાતી નપું. બ. વ.નો -आ ('સારાં', 'પાંદડાં') આવ્યો છે. असुलहमेच्छण=असुलह+एच्छण. વચ્ચેનો મકાર સંધિમૂલક છે. પ્રાકૃતમાં તે કેટલીક વાર સમાસમાં પાછળનો અવયવ સ્વરથી શરૂ થતો હોય, ત્યાં મળે છે. एच्छण (=इच्छण) इच्छ्નું હેત્વર્થ કૃદંત છે. જુઓ સૂ. ૪૪૧. આવા પ્રયોગોમાં પાછળથી અર્વાચીન ભાષાઓ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે (ગુ. 'ઇચ્છવું,' હિ. 'ઇચ્છના'). એ રીતે આવાં-अण-અંતી રૂપો હિન્દી करना, રાજસ્થાની करणो, મરાઠી करणेंનાં પુરોગામી છે.

૩૫૪. અહીં જે રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પરથી ગુજરાતી નપુંસકલિંગ એકવચનનું ઉં અંતી રૂપ ('કર્યું', 'સારું,' 'છોકરું') ઊતરી આવ્યું છે.

હેમચંદ્ર પ્રમાણે નામના વિભક્તિ-પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે છે :

અકારાંત પુંલ્લિંગ — **નરનાં રૂપાખ્યાન**

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	०	०	नरु, नरो, नर	नर
તૃતીયા	અનુસ્વાર, ण	हिँ	नरें, नरेंण	नरहिँ, नरेंहिँ
પંચમી	हेँ, हु	हुँ	नरहेँ, नरहु	नरहुँ
ષષ્ઠી	स्सु, सु, हों, ०	हँ, ०	नरस्सु, नरसु, नरहों, नर.	नरहँ, नर
સપ્તમી	इ, एँ	हिँ	नरि, नरें	नरहिँ
સંબોધન	०	हों	नर	नरहों

ઉપરાંત આમાં જ્યાં જ્યાં છૂટું કે પ્રત્યયની પૂર્વે नर છે ત્યાં ત્યાં વિકલ્પે नरा પણ થઈ શકે છે.

અકારાંત નપુંસકલિંગ

	સામાન્ય. અંતે क પ્રત્યયવાળાં		कमलनां રૂપાખ્યાન	कमलकनां રૂપાખ્યાન
	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન	એકવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	इँ	उँ	कमलइँ, कमलाइँ.	कमलउँ

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલ્લિંગ પ્રમાણે. બાકીનાં રૂપો नर પ્રમાણે.

इ અકારાંત ને ઉકારાંત પુંલ્લિંગ — **गिरिनां રૂપાખ્યાન**

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
તૃતીયા	ए, ण, અનુસ્વાર		गिरिएं, गिरिण, गिरिं	
પંચમી	हेँ		गिरिहेँ	
ષષ્ઠી	(हेँ), ०	हुँ, हँ, ०	गिरिहेँ, गिरि	गिरिहुँ गिरिहँ, गिरि
સપ્તમી	हि	हुँ, हिँ	गिरिहि	गिरिहुँ, गिरिहिँ

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલ્લિંગ પ્રમાણે. गिरिने બદલે गिरी બધે આવી શકે છે. साहुनां રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો — **बालनां રૂપાખ્યાન**

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	०	उ, ओं	वाल	बालउ, बालओ

તૃતીયા	एँ	हिँ	वालएँ	वालहिँ
પંચમી } ષષ્ઠી }	हें	हु	वालहें	वालहु
સપ્તમી	हि	हिँ	वालहि	वालहिँ
સંબોધન	०	हों	वाल	वालहों

वालને બદલે બધે वाला આવી શકે છે. मइ, नई, घेणु, वहूનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

હેમચંદ્રે સૂત્રોમાં જેમની નોંધ લીધી ન હોય તેવાં રૂપો વિશે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૫૫. ૩૫૫ થી ૩૮૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં સાર્વનામિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધેલી છે. કેટલેક સ્થળે હેમચંદ્રે સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નહીં, પણ તૈયાર કે 'ઘડી કાઢેલાં' હોય તેવાં ઉદાહરણો મૂકી દીધાં છે—પોતે ઘડી કાઢયાં હોય, કે પછી પહેલાંનાં વ્યાકરણોમાંથી લીધેલાં હોય. પ્રસ્તુત સૂત્રનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે. તેવું જ ૩૫૯, કદાચ ૩૬૧, ૩૬૩ (૨), ૩૬૯ ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬ (૩), ૩૭૯ (૧), ૩૮૦ (૧), ૩૮૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૭, ૪૦૩, ૪૦૪ (૨), ૪૦૮, ૪૧૩, ૪૩૫, ૪૪૦, ૪૪૧ ને કદાચ ૪૪૨ એ સૂત્રો નીચે આપેલાં ઉદાહરણનું છે.

यस्मात् > जम्हा > जहाँ. होन्तउं એ हो (સં. भव्) 'હોવું'નું વર્તમાન કૃદંત. આવા પ્રયોગોમાં પંચમીના અનુગ તરીકે કામ કરે છે. આપણા 'થી', 'થકી'ને સ્થાને એ છે. नयरहों होन्तउ 'નગરમાંથી'.

आगदो શૌરસેની રૂપ છે. આવી અસરવાળાં પ્રયોગો ૩૨૯, ૩૬૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૯ (૧), ૩૮૦, ૩૯૩, ૩૯૬, ૪૨૨ (૬), ૪૪૬ એ ઉદાહરણોમાં પણ છે.

૩૫૬. तुट्टउ અને नेहडा એક સાથે વપરાયાં છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ.

तिलतारનો અર્થ વૃત્તિકાર ઉદયસૌભાગ્યગણી 'તલ જેવી સ્નિગ્ધ જેની તારા (=કીકી) છે તે' એમ નાયકનું સંબોધન લે છે. પીશલ

તેને લુપ્તપ્રત્યય ષષ્ઠી ગણી तहो॑ સાથે સાંધે છે. વૈદ્ય તેનો 'જેમાં કીકી તલ જેવી સ્નિગ્ધ છે તેવો=તીવ્ર' એમ અર્થ લઈ नेहडाना વિશેષણ તરીકે ઘટાવે છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય પુષ્પદંતકૃત महापुराणમાં ૭૫,૬,૧૩ ઉપરના ટિપ્પણમાં तिलरिणનો અર્થ स्नेहक्षण કરેલો છે.

૩૫૭. (૨). यस्मिन्>जम्हि>जहिँ. વિરહિણીનું વર્ણન. ભોંયપથારી માઘમાસ જેટલી ઠંડી. તલના છોડ માગશરમાં બળી જાય. કમળ શિશિરના હિમે મ્લાન થાય.

૩૫૮. (૧). जासु. અહીં ષષ્ઠી સંસ્કૃત ચતુર્થીના અર્થમાં છે. ठाउ માટે જુઓ ૩૩૨ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૨). अवसरि निवडिअइ સતિ સપ્તમી છે.

૩૫૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૬૦. (૧). चिट्ठदि, करदिનો °दि સૂ. ૩૯૬ પ્રમાણે. भ्रान्तिના त्रमां રકારપ્રક્ષેપ થતાં भ्रंत्रि. ध्रुं અને भ्रं પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં નથી મળ્યાં. વર્તમાન ત્રી. પુ. એકવચનનો °दि પ્રત્યય, प्रंगणिने भ्रंत्रिमां રકારની જાળવણી તેમજ પ્રક્ષેપ અને ध्रुं ને भ्रं એ રકારવાળાં તેમ જ અસાધારણ ને વિરલ રૂપો સૂચવે છે કે ઉદાહરણમાં રજૂ થયેલો અપભ્રંશભેદ વિશિષ્ટ છે.

त्रंને तंमां રકારપ્રક્ષેપ થયેલો માની ઘટાવી શકાય. ध्रुंનો ધ્વનિદૃષ્ટિએ जं સાથે સંબંધ બાંધવો અશક્ય છે. ध्रुवम् ઉપરથી તે હોય અને ખોટી રીતે जं સાથે તેને સાંકળી દેવાયો હોય એવી શંકા જાય છે. ૪૩૮માં પણ ध्रुं વપરાયો છે, ત્યાં जं અર્થ થઈ શકે તેમ નથી. ध्रुवम् લેતાં અર્થ બરોબર બેસી જાય છે. ध्रुंમાં સંયોગનો ઉચ્ચાર ઢીલો છે. જુઓ ૩૪૫ (૨).

સંદર્ભ વિના અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય. પણ ધ્વનિ એવો સમજી શકાય કે મારો પતિ ઘરઆંગણમાં દેખાય તેટલો સમય જ તે રણભૂમિમાં નથી હોતો. ઘરબહાર જાય ત્યારે તેને રણભૂમિમાં જ જવાનું હોય.

(૨). बोल्लिअइ. વિધ્યર્થનો ભાવ છે. ગુજરાતીમાં તે વ્યાપક છે. 'એવું ન બોલીએ.' निव्वहइना રૂપાંતર निब्बहइ પરથી ગુજરાતી 'નભે.' ઉદાહરણ એક કહેવતરૂપ છે. છંદદૃષ્ટિએ એ દોહાનું ૧૩ માત્રાવાળું ચરણ છે.

૩૬૧. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૬૨. સાહિત્યમાં પુંલ્લિંગમાં एहु જ મળે છે. કવચિત્ एकार હ્રસ્વ હોય છે ને લેખનભેદે इहु પણ હોય છે. મૂળ સં. एषः. इहु પરથી હિન્દી यह. નપુંસકલિંગમાં સાહિત્યમાં एउ, ऍउ, इउ વિશેષ મળે છે.

૩૬૩. (૨). કામચલાઉ ઉદાહરણ.

૩૬૪. વૈદિક બોલીઓમાં एषःના ए'ની જેમ, વધુ દૂરના પદાર્થ માટે ओ' સર્વનામ હતું. *ओषः=ઓલો. *ओषः પરથી આવેલો ओहु, उहु અપભ્રંશમાં વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે તેની નોંધ નથી લીધી. આ इहु પરથી જ હિંદી वह આવ્યો છે. નપુંસકલિંગનું બ. વ. નું રૂપ ओइ. અર્વા. ગુજરાતીમાં 'ઓ.' પ્રાંતિક 'ઓલું' 'વાં' 'ઉઆં' 'ઓમ' વગેરેમાં પણ ओ મળે છે.

૩૬૫. (૨). ઉદાહરણની ભાષા શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે, અપભ્રંશ નથી. છંદ ગાથા—તેનો પથ્યા નામક ભેદ. માપ : ૪+૪+૪,+ ૪+૪+ ⏑⏑–⏑ +૪+–=૩૦ માત્રા. બારે યતિ. એકી ગણોમાં જગણ ન આવી શકે.

૩૬૬. ખરી રીતે साहुનું મૂળ सर्वः खलु છે. सव्वु हु, साहु हु, साव हु ને साहु એવો વિકાસક્રમ છે. પીશલ साहुનું મૂળ સં. शश्वत् માને છે, તે સાચું નથી. साहु પરથી सवि વગેરેની અસર નીચે અર્વા. ગુજ. 'સહુ' 'સૌ' થયાં.

तणेण પછી कारणेण અધ્યાહૃત સમજવું. पर અર્વા. હિંદીમાં પ્રચલિત છે. मोक्कलड–: સં. मुक्त-નું સાદૃશ્યબળે मुक्क-, તેમાં સ્વાર્થિક.-ल-પ્રત્યય ભળતાં मुक्कल-, સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો इ ને उ હ્રસ્વ ए કે હ્રસ્વ ओ રૂપે પણ પ્રાકૃતમાં મળતો હોવાથી मोक्कल-, ને मोक्कल માં સ્વાર્થિક-ड-પ્રત્યય ભળતાં मोक्कलड-.

सव्व-ઉપરાંત અપ સહિત્યમાં साव-પણ મળે છે. सव्व-માંથી હિંદી सब ને साव-પરથી આપણું 'સાવ'='તદ્દન' આવ્યા.

૩૬૭. काइँ=અર્વા.ગુજ. 'કાં.' कवण-હવે માત્ર કાવ્યભાષામાં આપણે વાપરીએ છીએ. ચાલુ 'કોણ.' कवणनो સંબંધ પાલિ को पन સં. क' पुनः સાથે છે.

(૧). નાયિકાનો સંદેશો લઈને ગયેલી દૂતી નાયકનો સંગ કરીને આવે છે, ત્યારે પરિસ્થિતિ પામી ગયેલી ચતુર નાયિકા, દંતક્ષત સંતાડવા નીચું જોતી દૂતીને સંબોધીને આ વ્યંગ્યોક્તિ કહે છે. वयण શ્લિષ્ટ છે. 'તારું વચન ન રાખે' ને 'તારું વદન—અધર ખંડિત કરે' એમ બે અર્થ.

(૪). कज्ज-(સં. कार्य-)નો અર્થ અહીં 'કારણ' છે. कज्जें कवणेण 'શું કામ?' 'કયા કારણે?'

૩૬૮થી ૩૭૪ એ સૂત્રો બીજા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૬૮. रण्णडइ.अरण्य-નો આદ્યસ્વર લુપ્ત થતાં रण्ण-, સ્વાર્થિક -ड- ને -अ- લાગતાં रण्णडअ-. रण्ण- પરથી 'રાન.' આદ્યસ્વરલોપ માટે સરખાવો સં. अरघट्ट-નું रहट्ट-('રહેંટ'), સં. आक्षेतिનું अच्छइ, પ્રા. ગુજ. छइ ('છે'), સં. अन्यद् अपि, अन्न-इ, પ્રા. ગુ. अनइ, नइ (અને, ને); સં उपविशति, પ્રા. बइसइ ('બેસે'); સં. उपवसथ-, પ્રા. पोसह ('પોસો'); સં. उपरि, उप्परि, ગુજ. 'ઉપર' 'પર' વગેરે. આ જાતનો આદ્યસ્વરલોપ વાક્યસંધિમૂલક હોય. વાક્યમાં અકારાંત શબ્દ પછી અકારાદિ શબ્દ આવતાં ને ઉકારાંત શબ્દ પછી ઉકારાદિ શબ્દ આવતાં આદ્ય 'અ' ને 'ઉ' લુપ્ત કરવાનું વલણ ઊભું થયું.

૩૬૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો. तुम्हइँનો હકાર 'તહુમે' જેવા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

૩૭૦. (૧). અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ ગાથા. લક્ષણ માટે જુઓ ૩૬૫ (૨), ટિપ્પણ.

(૩). પહેલા ચરણમાં સતિ સપ્તમી છે.

(૪). કૃદંત. त->द- ને ऋકાર જળવાઈ રહેવો એ પ્રાચીન લક્ષણો છે. જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ તથા 'વ્યાકરણ'.

૩૭૧. बहुअ-માં સ્વાર્થે क (=अ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯.

૩૭૨. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણો. तुध्र સાહિત્યમાં નથી મળતું, પણ तुध्दु મળે છે. आगदो ને तुध्र એ પ્રાચીન અપભ્રંશભેદનાં સૂચક. होंतउ માટે જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ.

(૨). આ ઉદાહરણ પણ રચી કાઢ્યું હોવાની છાપ પાડે છે. એક દોહામાં જ ત્રણે રૂપો ગૂંથી લીધાં છે. વૃત્તિકાર उपेत्य='પાસે આવીને' એવો અર્થ ઘટાવે છે. उप्पत्ति કયું રૂપ છે અને આ સંદર્ભમાં તેનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ નથી. પીશલ વૃત્તિકારને અનુસરીને उत्पाद्य 'ઉપજાવીને' અને વૈદ્ય उत्पद्य 'ઉત્પન્ન થઈને' એમ અર્થ લે છે.

૩૭૩.–૩૭૪. કામચલાઉ ઉદાહરણો. तुम्हासु ठिअं પ્રાકૃત છે.

૩૭૫ થી ૩૮૧ એ સૂત્રો પહેલા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૭૬. अम्हइँનો હકાર 'હમે' જેવા ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

(૧). थोवानुं મૂળ સં. स्तोक-, પ્રા. थोअ છે. બે સ્વર વચ્ચે વશ્રુતિ આવી છે.-डअ- પ્રત્યય લાગી ગુજ. 'થોડું' થયો.

(૨). अंबण-, સં. अम्ल-, પ્રા. अंब-, નામધાતુ अंब्- 'ખાટું કરવું,' ક્રિયાવાચક નામ अंबण-. અનુમાને 'ખટસવાદ' અર્થ કર્યો છે. બીજો પ્રયોગ મળે તો જ સ્પષ્ટ અર્થ બેસે. लाइवि – સર. મરાઠી लावणें.

(૩). કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૭૭. (૧). मइँ जाणिउँ અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રૂઢિપ્રયોગ છે. વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં આવતા અપભ્રંશ પદ્યોમાં પણ આ પ્રયોગ છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં ત્રણ વાર આવે છે (૪૦૧/૬, ૪૨૩/૧). અર્વા. ગુજ. બોલીઓમાં તે જીવંત છે, 'મેં જાણ્યું જે ભૂલી મુજને માત જો,' 'મેં ઘેલીએ એમ જાણ્યું કે સોડમાં દીવો મેલ.'

घर. સં. घ्रा 'ધરાવું' ઉપરથી ધાતુનામ घरा, घर. मिअंकु=મયંક. खयगाल- સર. 'ખેગાળો;' 'કેરીગાળો,' 'લગનગાળો,' 'ગાળો.' જુઓ સૂત્ર ૩૯૬.

૩૭૯. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણો. होंतउ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ. गदो શૌરસેની રૂપ. જુઓ સૂત્ર ૩૯૬.

(૨). देंतहों=દેતાં, जुज्झंतहों=ઝૂઝતાં. जुज्झ- પરથી પાછલા વ્યંજનની અસર નીચે જ્>ઝ્ થતાં 'ઝૂઝ-વું.'

વ્યાજસ્તુતિનું ઉદાહરણ છે. નિંદાના પરદા નીચે સ્તુતિ છે. દાનની સંપૂર્ણતામાં એટલી ઊણપ કે પત્ની આપી દેવી બાકી રહી. પૂર્ણવીર-

તામાં એટલી ઉણપ કે સર્વ શત્રુનો નાશ કર્યો, પણ તલવાર તો બાકી રહી! બીજા શબ્દોમાં, અનન્ય દાનવીર ને યુદ્ધવીર.

(૩). पारक्कड- ને मारिअड-માં સ્વાર્થિક-ड- પ્રત્યય છે. पारक्कडा ને अम्हहँ તણા એ સુભટ સમજવા. હારજીતનો સમગ્ર આધાર માત્ર પ્રિય ઉપર જ છે. જીત થઈ હોય તો પ્રિયના પરાક્રમથી, હાર થઈ હોય તો પ્રિયના રણમાં પડવાથી.

૩૮૦. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણ.

૩૮૧. કામચલાઉ ઉદાહરણ, તે પણ પ્રાકૃત.

૩૮૨ થી ૩૮૯ એ સૂત્રો આખ્યાતિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૩૮૨ થી ૩૮૬ સુધીમાં વર્તમાનકાળનાં પ્રત્યયો.

૩૮૨. °हिँ પ્રત્યયમાંથી હકાર લુપ્ત થતાં પ્રા. ગુજ. °इँ, પછી इ ને પરિણામે '(તેઓ) કરે' જેવાં ત્રી. પુ. બહુવચનનાં રૂપ. करहिँ>करइँ>करइ> 'કરે'. हिँ પ્રત્યય વિકલ્પે છે. વિકલ્પ (अं)ति પ્રત્યયનો છે. ઉદાહરણમાં જ खेलंति રૂપ છે.

૩૮૬. (૧). 'ચાતક' માટે पप्पीअ, बप्पीह એ દેશ્ય શબ્દો છે. ગુજરાતીમાં 'બપૈયો,' હિન્દી 'પપીહા'.

૩૮૩. (૨). અન્યોક્તિ—કૃપણ ધનિકની પાસે વારંવાર યાચના કરનારને (કે ઉદાસીન, રૂપવતી સ્ત્રીની પાસે વારંવાર પ્રણયયાચના કરનારને) ઉદ્દેશીને.

°हि પ્રત્યયનો હકાર લુપ્ત થતાં, °इ ને પછી '(તું) કરે' જેવાં રૂપ. करहि>करइ>'કરે'.

(૩). गय मत्तहँ એમ અસમસ્ત ગણીને કેટલાક ગજને પછી બહુવચનના રૂપ તરીકે લે છે. પણ मत्तगय એવા સમાસને છંદ ખાતર गयमत्त- એમ ઉલટાવવો પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં સ્વાભાવિક છે. એટલે ગજને પછી તરીકે લેવાની જરૂર નથી. अब्भिड्ड નું મૂળ आ+स्मिट् 'સામે જવું, સામે થવું', ને 'ભીડ-વું' નું મૂળ स्मिट् 'જવું' 'અનાદર કરવો' છે.

૩૮૪. °हु માંથી °ह લુપ્ત થતાં °उ, પછી 'કરો' જેવાં રૂપ. करहु> करउ>કરો.

૩૮૫. कड्ढउँ પરથી ગુજ. 'કાઢું'.

(૧). अग्घइ 'લાયક હોય'.

૩૮૬. °हुँ નો હકાર લુપ્ત થતાં પહેલો પુ. બહુવચનમાં અર્વાચીન રૂપ *करुँ 'અમે કરીએ' એવું થાય. પણ તેને સ્થાને વિધ્યર્થ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના °इज्जइ પ્રત્યયમાંથી આવેલો °इए આપણે વાપરીએ છીએ. 'વળવું' એટલે મંદવાડમાં દૂબળું થયેલું શરીર ભરાઈને સારું થવું. 'શરીર વળવું' એ વિશિષ્ટપણે ગુજરાતી પ્રયોગ છે. ખાવાનું ન મળતાં દૂબળું પડેલું શરીર ખોરાકથી વળે, તેમ યુદ્ધપ્રિય યુદ્ધ વિના દૂબળો પડી જાય ને યુદ્ધ મળતાં શરીરે સારો થાય.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન :

	પ્રત્યયો		કર્‌નાં રૂપ	
	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	उँ, मि	हुँ, मु	करउँ, करमि, करामि	करहुँ, करमु (करामु व.)
બીજો ,,	हि, सि	हु, ह	करहि, करसि	करहु, करह
ત્રીજો ,,	इ	हिँ, (अं)ति	करइ	करहिँ, करंति

૩૮૭. આજ્ઞાર્થના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો.

एँ નું રૂપાંતર इ. પ્રા. ગુજ. માં °इ પ્રત્યય છે. સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશની બોલીઓમાં યશ્રુતિ તરીકે હજી પણ તે બચ્યો છે. ('કર્ય,' 'બોલ્ય,' પ્રાચીન करि, बोलि).

(૨). पत्तल માં -ल- પ્રત્યય મત્વર્થીય છે.

(૩). सेल्ल-.ધ્વનિદૃષ્ટિએ સં. शल्य-માંથી સિદ્ધ થયો છે. તલવારનો ઘા શત્રુની ખોપરી ચીરી નાખે. ભાલાથી વીંધાઈને મરેલા શત્રુની ખોપરી આખી રહે. શબ્દો નાયકના ઘાની સચોટતાના ને તેની પરાક્રમશીલતાના દ્યોતક છે.

આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચનમાં एँ, इ, उ, हि ને सु એ પ્રત્યયો ને करेँ, करि, करु, करहि, करसु એવાં રૂપો સમજવાં.

૩૮૮. ભવિષ્યકાળની વિશિષ્ટતા.

झडप्पड-ના મૂળમાં झटप्पट- છે. ભારવાચક રૂપ હોવાથી ગુજરાતી 'ઝટપટ'માં મૂળનો 'ट' અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે. 'ઝટપટ'ના મૂળમાં झट्पट्ट ઉચ્ચારણ છે. સરખાવો પ્રાકૃત-અપભ્રંશ झड(त्ति) ને આપણું 'ઝટ.'

अच्छ् નો 'હોવું' ને 'બેસવું, રહેવું' એ બંને અર્થોમાં ઉદાહરણમાં પ્રયોગ થયો છે.

છંદ ખાતર कतुનો અનુસ્વાર અનુનાસિક તરીકે ઉચ્ચારવાનો છે— कँतु. 'કરતો' જેવાં અર્વાચીન રૂપોનું આ પુરોગામી હોય.

સવાળો ભવિષ્યકાળ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હવાળા ભવિષ્યકાળનો વ્રજ, અવધી વગેરે પ્રાચીન હિન્દી ભાષાઓને વારસો મળ્યો છે.

૩૮૯નું સૂત્ર એક વિશિષ્ટ રૂપનુ અને ૩૯૦થી ૩૯૫ સુધીનાં સૂત્રો ધાત્વાદેશોનુ પ્રતિપાદન કરે છે.

૩૮૯. ખરી રીતે તો कीसु એ कर्ના क्रि એવા કર્મણિ અંગ પરથી થયેલું ભવિષ્યકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે, વર્તમાનકાળનું નહીં. कीसु='(હું) કરાઈશ.' ઉચિત અર્થભારની દૃષ્ટિએ વિને બદલે જિની અપેક્ષા રહે છે.

૩૯૦ થી ૩૯૫ સુધીના સૂત્રોમાં વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો આપ્યા છે.

૩૯૦. સં. प्र+भूનો पहुच्च्-આદેશ થાય છે. ખરી રીતે તો पहुच्च् સંસ્કૃત ચકારાંત ધાતુઓના રૂપોના સાદૃશ્યે સધાયો છે.

સં. सिच् પરથી सिक्त, પ્રા. सित्तो—सिचइ

સં वच् પરથી સ. उक्त, પ્રા. वुत्तो —वुच्चइ વગેરેની જેમ

સં.प्रभूत', પ્રા. पहुत्तो—पहुच्चइ

અર્થ 'પૂરા પડવું, પર્યાપ્ત થવું' એવો નહીં, પણ 'આંબવું' એવો છે.

छेअउ—સ્વાર્થે क ઉમેરાઈ छेद—પરથી छेदक. અહીં 'હાનિ' એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

૩૯૧. ब्रुव् રકાર જાળવી રાખતા અપભ્રંશવિશેષનું રૂપ છે. જુઓ સૂત્ર ૩૯૮. બીજા ઉદાહરણનો ब्रो, ૩૯૩નો प्रस्सदि, ૩૯૪નો गृण्हेप्पिणु ને व्रतु પણ એ કોટિનાં છે. प्रस्सदिનો दि તથા व्रतुમાં જળવાયેલો અસાધારણ त પણ વિશિષ્ટ અપભ્રંશપ્રકારના સૂચક છે.

૩૯૨. આખા અપભ્રંશમાં ब्र् વ્યંજન આ व्रुन् ધાતુનાં રૂપો સિવાય ક્યાંયે મળતો નથી. અને તે રૂપોયે પ્રાપ્ત સાહિત્યમાં મળતાં નથી.

૩૯૩. प्रस्स-પ્રસિદ્ધ અપ. સાહિત્યમાં દેખાતો નથી.

प्रस्स-ના મૂળમાં पश्य- છે. पश्यનું पस्स् થવાને બદલે રકાર-પ્રક્ષેપથી (જુઓ સૂત્ર ૩૯૯) प्रस्स- થયું. °दि માટે જુઓ ૩૯૧ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણપદ્ય નથી આપેલું. ઘડી કાઢેલું રૂપ જ આપી દીધું છે.

૩૯૪. गृण्ह-અપ.માં કવચિત્ જળવાઈ રહેલા ઋકારનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. सुकृदु, घृण, कृदंत વગેરે આવાં બીજાં ઉદાહરણ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ.' छोल्ल-નુ કર્મણિ અંગ छोल्लिज्ज- અને તે પરથી વર્તમાન કૃદંત छोल्लिज्जंत-. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વર્તમાન કૃદંત ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનાં વાચક પણ છે. छोल्लिज्जंत ને लहंत આનાં ઉદાહરણ ગુજરાતીમાં પણ 'કરત,' 'લેત' વગેરે. °कमलि તૃતીયા એકવચનનું રૂપ છે. હેમચંદ્રે તૃ. એકવ. માટે °इ પ્રત્યય નોંધ્યો નથી.

૩૯૫. (૨). चूड- ને -उल्ल- ને -अ- પ્રત્યય લાગી (જુઓ સૂત્ર ૪૨૯) चूडुल्लय- થયું છે. સં. निहित-નું निहिअ થાય છે, તેમ સાદૃશ્યબળે निहित्त- થાય છે. સં. रज्-નું रज्जइ–रत्त-, સં. मुज्-નું मुज्जइ-मुत्त-, અને એ બીજા પ્રમાણે સં. नि+धा-નું निहिज्जइ–निहित्त.- ઉપર ૩૯૦ પરના ટિપ્પણમાંનું पहुत्त- તથા સં. जि-નું जिअ- ઉપરાંત जित्त- પણ આજ રીતે સધાયું છે.

झलक्-ના મૂળમાં સં. ज्वल्- છે. સં. बाष्प-નું बप्फ- થવું જોઈએ, પણ અનિયમિત રીતે बाह- થાય છે.

આ દોહો મુંજનો બનાવેલો છે. જુઓ ૩૫૦ (૨) પરનું ટિપ્પણ.

(૩). पेम्मु નો 'પ્રિયા' એવો અર્થ લેવો પડે છે, પણ પ્રતીતિજનક નથી. सव्वासण-रिउ-संभव-=सर्वाशन-रिपु-संभव- એટલે કે સર્વભક્ષી (=વડવાનળ)ના શત્રુ(=સમુદ્ર)માંથી જેનો જન્મ થયો છે તે—ચંદ્ર. પર્યાયોક્તિ છે. परिवृत्त->परिअत्त-માં વકારલોપ.

(૪). खुड्डक्क-ને घुड्डक्क-માં ધાતુનાં સાદાં રૂપ *खुड- ને *घुड- છે. *खुड- ઉપરથી ગુજ. 'ખડખડ-વું'નો 'ખડ-' અંશ આવેલો છે. અર્થછાયા ફરી ગઈ છે. घुड-નો 'ઘડ-' ગુજ. 'ઘડઘડાટ-'માં છે.

वासारत्त-નું મૂળ સં. वर्षारात्र-છે. વર્ષારાત્ર=વર્ષાઋતુ. વર્ષા-નું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં वासा-થાય, તેમ વિશ્લેષથી वरिसा-પણ થાય, એ રીતે वर्षारात्र-નું वरिसारत्त- એવુ રૂપ થાય ને તે પરથી वरसारत ને 'વરસાત,' 'વરસાદ.'

पवासुअ . प्र+वस्‌ને -उक- એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય લાગી *प्रवासुक- થાય તે પરથી पवासुअ. અર્થ 'પ્રવાસી'જ છે. विसमा મધ્યદેશીય રૂપ છે. જુઓ ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ.

(૫). अम्मि માતાનું તેમ સખીનું પણ સંબોધન છે. અહીં પહેલું લેવામાં અનૌચિત્ય છે. અર્વા. ગુજ. મા પણ 'હા, માડી, હા' 'હા, બાપુ, હા' એમ સમવયસ્કને વાત કરતાં કહેવાય છે.

संमुह પરથી सामुह ને પછી 'સામું', 'સામે'. मज्जिउ એ હેમચંદ્ર (૪૩૯,૨). ઢુંઢિકાકાર, પીશલ ને વૈદ્ય સમજે છે તેમ સંબંધક ભૂતકૃદંત નથી, પણ मज्जिअનું ટુંકાવેલું સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા બહુવચન છે. कतह એ ષષ્ઠી અહીં તૃતીયા અર્થે છે. સરખાવો ગુજરાતી પ્રયોગ 'ઘરનો બળ્યો, ગામ બાળે', 'કોઈનો લીધો જાય, તેવો નથી', 'દૂધનો દાઝ્યો, છાશ ફૂંકીને પીવે', 'હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે' વગેરે. मग्न='ભાગેલી', 'નસાડેલી'. थंति ને जतिनो વિરોધ આમ અર્થ ઘટાવીને જ પ્રકટ કરી શકાય છે. કાંત સામે ટકી ન શકતી ગજઘટાઓ કરતાં પણ નિત્ય સંમુખ રહેતા પયોધર કઠોરતામાં ચડે છે.

(૬). जा < जाव < यावत्. બીજાઓ जा=या અર્થ કરે છે—पुत्तें जाएं (તૃતીયા સપ્તમીના અર્થે) સતિ 'સપ્તમી'નો પ્રયોગ લઈને પણ અર્થ ઘટાવી શકાય. बप्पीकी એ बप्प ને મત્વર્થીય-इक्क-પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલા बप्पिक्क-ના સ્ત્રીલિંગ बप्पिक्की પરથી क् એકવડો થઈ, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં, સિદ્ધ થયું છે. આ સંયોગલોપ ને પૂર્વસ્વર દીર્ઘભાવની પ્રક્રિયા અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી વિશિષ્ટ અપવાદે સંયુક્ત વ્યંજનો જળવાઈ રહ્યા હતા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોની ભાષામાં કેટલાંક આવાં અર્વાચીન રૂપો મળે છે—જુઓ 'વ્યાકરણ.'

मुंहडी સુધારી मुम्हडी વાંચો. मुम्हडीમાંથી-ड-પ્રત્યય કાઢી નાખતાં मुम्ही કે मुम्हि રહે. એ मुम्भि એવા ઉચ્ચારણ પરથી, ह्>ल्हની જેમ, સિદ્ધ થયું હોય. चंप्=ચાંપવું.

(૭). तेवडु—જુઓ સૂત્ર ૪૦૭. આપણે 'ધૂધવે' ને બદલે 'ધૂધવે' વાપરીએ છીએ ધાતુ જુદો છે. અહીંનો ધાતુ 'ધૂધકારો'માં જોઈ શકાય છે.

સૂત્ર ૩૯૬થી ૪૦૦માં કેટલીક ધ્વનિવિષયક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ છે

૩૯૬. બે સ્વરો વચ્ચે રહેલા ક, ગ, ત, દ, પ નો લોપ ને ખ, ઘ, ત, થ, ધ, ફ, ભનો હકાર થવાને બદલે ક, ત, પ, ખ, થ, ફ નો ઘોષભાવ ને ગ, દ, ઘ, ધ, ભની અવિકૃતિ એ શૌરસેનીનાં લક્ષણ ગણાય. હેમચંદ્ર (કે તેના પુરોગામી અપભ્રંશ વૈયાકરણોના) આધારભૂત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં આવી પ્રક્રિયાવાળો એક અપભ્રંશભેદ પણ હતો એ કેટલાંક અન્ય સૂત્રો નીચેના ઉદાહરણો પરથી પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'

૩૯૬. (૧). विच्छोह પરથી પ્રાચીન ગુજ.માં 'વછોહો' =વિયોગ, વિરહ. 'कर नु 'गर થયું છે 'કહ્યાગરું' 'કામગરું' 'કાજગરુ' વગેરેમા આ જ જણાય છે. પણ ફારસી 'ડબગર' 'રફૂગર' વગેરે પણ ધ્યાનમાં રાખવા ઘટે. क्>ग् માટે અર્વા. ગુજ.નાં ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોંધ્યાં છે, જુઓ ગુજ. લેં. એં. લિટ. ૧, ૪૪૯—૪૫૦.

૩૯૬. (૪). प्राप्, अकृत-, प्रविश्-નાં पाव-, अगिय- ને पविस-ન થતાં पाव-, अकिय- ને पइस-થાય છે.

૩૯૬. (૫). कण्णिआर-માંથી સધાયેલું कणिआर- એવડો વ્યંજનના એકવડો થયાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૯૭. લક્ષણ વ્યાપક હોવાથી છૂટક શબ્દો જ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે. -म्- અવિકૃત રહેવો અને -म् નો 'वँ' થવો એ જુદી જુદી બોલીઓની વિશિષ્ટતા હતી વ્યાપક સાહિત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જુદી જુદી બોલીઓનાં અતિ વ્યાપક લક્ષણોનુ મિશ્રણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે.

હિંદી વિભાગની બોલીઓમાં म्>वँ લાક્ષણિક છે, ગુજરાતીમાં म् જળવાઈ રહિ છે. भौंरा—ભમરો; ज्यों, त्यों—જેમ, તેમ વગેરે અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

૩૯૮. આ ભેદ પણ મૂળે તો બોલીગત છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઘણા શબ્દો એવા છે જેમાં મૂળનો સંયુક્ત રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, જ્યારે હિંદીમાં તેનું સારૂપ્ય થયું છે. ભત્રીજો—भतीजा, ભાદરવો—भादों, છત્તરી—छाता, ત્રીશ–तीस વગેરે.

૩૯૯. ગુજરાતીમાં આ વલણના ઉદાહરણ માટે જુઓ 'વાગ્વ્યાપાર,' ૨૧૧–૨૧૫. શ્રાપ (શાપ), સરાણ (શાણ), કરોડ (કોડિ) વગેરે જાણીતાં ઉદાહરણો છે.

(૧) હેમચંદ્રે અહીં ટાંકેલાં ઉદાહરણ જૈનેતર–વૈદિક પરંપરાના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી છે. એવી કોઈ કૃતિ હજી મળી નથી આવી. તેથી એમનું મહત્ત્વ ગણાય. ઉદાહરણ ૪૦૨, ૪૩૮ (૩), ૪૪૨ (૧, ૨) પણ આવાં જ છે. दिवें दिवें માટે જુઓ સૂત્ર ૪૧૯.

(૨) खंभ-નું મૂળ વૈદિક स्कम्भ-'ટેકો, આધાર' છે. स्तम्भ-માંથી 'થંભ' થાય છે. दिवें दिवें, खंभ, ठाम-,સંબંધક ભૂતકૃદંતના प्पि, प्पिणु, તૃતીયા બ. વ. નો एहिं, ગુણવાચક નામ સાધતો त्तण, प्पण પ્રત્યય વગેરે એવી સામગ્રી છે, જેનાં મૂળ વૈદિક સમયમાં છે ને જેને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કશું નથી. અપભ્રંશનો થોડોક અંશ તેના પાયામાં રહેલી લોકબોલીઓ દ્વારા વૈદિક સમયની લોકબોલીઓમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું અનુમાન આવી સામગ્રીને આધારે કરાય છે.

૪૦૦. સં. વ્યંજનાંત संपद- જેવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો शाला જેવાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આકારાંત બની પ્રાકૃતમાં संपया વગેરે બને છે : संपयाનું અપભ્રંશમાં संपय ને પછી संपइ.

૪૦૧ થી ૪૦૯, ૪૧૩ થી ૪૨૮ અને ૪૪૪ એ સૂત્રોમાં છૂટક શબ્દગુચ્છો કે શબ્દોને લગતાં પરિવર્તન કે આદેશ આપ્યાં છે.

केम પરથી किम અને किध પરથી किह थયેલું છે. સં. एवं પરથી एम અને તેના સાદૃશ્યે केम વગેરે. પાછળના અપભ્રંશમાં નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના ए, ओને હ્રસ્વ કરવાનું વલણ છે. હ્રસ્વ ए, ओ ઘણીવાર इ, उ રૂપે પણ

લખાતા. એટલે केम, एमनां कॅम, ऍम અને किम, इम. ગુજરાતીમાં તેમાંથી કાવ્યમાં વપરાતાં 'ક્યમ' 'ત્યમ' 'જ્યમ' અને બોલીમાં વપરાતા 'ઇમ', 'કિમ', 'જિમ', 'કમ' 'જમ' આવ્યાં છે. ને 'જે' 'તે'ની અસરથી 'જેમ' 'તેમ' ઘડાઇને માન્ય ભાષામાં વપરાય છે

किध વગેરે સં. कि- અંગ (किम् વગેરેમાં છે તે) અને -थ પ્રત્યયથી સધાયેલા *कि-थ જેવાં રૂપ પરથી છે પ્રાચીન અપભ્રંશમાં किध, ઉત્તર કાલીનમાં किह.

૪૦૧. (૧) समप्पउ એ समप्प्- 'સમાપ્ત થવું'નું આજ્ઞાર્થ ૩ પુ. એક વ. છે.

(૨). अनु-वि પરથી अन्न-इ, अनइ, 'અને' 'ને.' किवँ>હિંદી क्यों.

(૩). લોકસાહિત્યમાં આણંદ પરમાણંદના દૂહા જાણીતા છે તેમનાં મૂળ હેમચંદ્ર સુધી જાય છે એ પ્રસ્તુત દૂહો બતાવે છે દૂહો પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં છે. जणु માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૪.

૪૦૨–૪૦૩. હેમચંદ્રે यादृष् ने यादृश-ના આદેશોમાં ભેદ પાડ્યો છે તે બરાબર નથી. यादृश વગેરેમાં પ્રાકૃતમાં ज- વગેરે સાર્વનામિક અંગોની અસરથી जइस-. स्>ह् એ પ્રક્રિયાથી *जइह-, પછી जेह- ને સ્વાર્થિક अ પ્રત્યય ભળીને जेहय- એવો વિકાસ છે.

૪૦૨. मइँ मणियउ સાથે સરખાવો ચાલુ પ્રયોગમાં 'મેં કીધું,' 'કહું છું કે' વગેરે લહેકા. वढ માટે સૂત્ર ૪૨૨ (૧૫, ૧૬). ઉદાહરણ હિંદુ પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે.

૪૦૩. કામચલાઉ ઉદાહરણો

૪૦૪. વૈદિક इत्था પરથી इत्थ ને પછી પ્રા. कत्थ, तत्थ તેમ જ एत्थु, जेत्थु ને तेत्थु. घव्वदि ને प्रयावदीनी त् > द् ને प्र् > प्र् એ પ્રક્રિયાઓ પ્રાચીનતાની સૂચક.

૪૦૬. तावत् નો व, કોઇ કારણે અનુનાસિક થતાં तावँ, ताम, *ताउ પછી ताउँ. સપ્તમીનો 'हिं' લાગી तामहिं વગેરે.

(૧). मद-गल- 'મદઝરતા' ઉપરથી मयगल- 'મેગળ'. પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે=બળના ગર્વમાં ધમધમતા ચાલે છે.

૪૦૭. तेवड- નું મૂળ तेवड्ड- છે. એ રીતે આ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ (ને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ) છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

तेवड्ड=ते+वड्ड-;वड्ड- (દેશ્ય)='વડું' 'મોટું.' तेवड्ड='તેવું મોટું.'

(૧). છંદ સોળ માત્રાનો (૪+૪+૪+—˘˘) વદનક છે. પાછળથી તે 'ચોપાઈ' તરીકે જાણીતો થયો છે.

तेत्तुल-પણ મૂળ तेत्तुल- છે. तेत्तुल= ते+तुल-.तुल-< સં. तुल्य-. तेत्तुल- 'તેના જેવું,' 'તેના જેવા માપનું', 'તેટલું' એ રીતે અર્થવિકાસ થયેલો છે.

૪૦૯. अवरोप्परुમાં પડેલો અંશ સં. अपर-માંથી આવેલો છે.

जाहँ जोअंताहँના વિશિષ્ટ ષષ્ઠીના પ્રયોગ માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'. સૂત્ર ૪૧૦થી ૪૧૨ ધ્વનિપરિવર્તનની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૪૧૦. પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ए ને હ્રસ્વ ओનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું. સંયુક્ત વ્યંજનોના પૂર્વવર્તી ए, ओ નિયમે કરીને, અને શબ્દાંત સ્થિતિમાં ક્વચિત, હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા. અપભ્રંશમાં વિસ્તાર થયો છે. અંત્ય ए, ओ અપભ્રંશમાં નિયમે કરીને, અને અનંત્ય વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં હ્રસ્વ છે.

૪૧૧. એ જ પ્રમાણે અનુનાસિકનો પ્રદેશ પણ વિસ્તૃત થયો છે— અંત્ય સ્થાને અનુસ્વાર નહીં, પણ સાનુનાસિક સ્વર ઉચ્ચારાય છે.

૪૧૨. ગુજરાતીને म्ह > म्म એ પ્રક્રિયા અજાણી છે. જુઓ, 'ઘીમ' < गिम्ह, 'બામણ' < बम्हण, 'તમે' < तुम्ह- વગેરે.

૪૧૩. अवराइसના મૂળમાં *अपरादृश- છે.

૪૧૪. ચારે રૂપ રકાર જાળવી રાખે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. प्राइव એ प्राइम्व પરથી આવ્યું હોય. प्राइम्वનું મૂળ प्राउ एम्व=प्रायः एवम् હોય. पग्गिम्व કદાચ प्रागु+एवम् પરથી ઉતરી આવ્યું હોય. છંદ ૨૧ માત્રાનો રાસા છંદ છે. અગિયાર કે બાર માત્રા પછી યતિ અને અંતે ત્રણ લઘુ હોય છે. છંદ જાળવવા अन्ने ને તેના અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ અને तं ને तँ બોલવા પડશે.

(૨). अंतडी એ રકાર જાળવી રાખતું રૂપ છે. भ्रान्तिનું भ्रंति ને સ્વાર્થિક ड પ્રત્યય લાગતાં अंतडी. मणिअडा માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૦. अज्जु-वि પરથી अज-वि ને પછી अजी થવું જોઇએ, પણ अद्य खलु પરથી

अज्जुहु-अज्जहु (પ્રાચીન હિંદી 'અજહુ') ને 'હજુ' થયો, તેના હકારની અસરથી 'હજી' થયું.

(૩). ઉદયસૌભાગ્યગણિ, પીશલ, વૈદ્ય વગેરે सरનો અર્થ सरस् 'સરોવર' કરે છે. તો संपेसिआ સાથે તેનો સંબંધ કોઈ રીતે ન ઘટે. દૃષ્ટિ-શરની સીધી ગતિને બદલે અશ્રુજલને પરિણામે આડી ગતિ દેખાય છે—થાય છે એવો અર્થ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

(૪). करेइ એ कारेइ એમ પ્રેરક તરીકે લેવાનું છે.

૪૧૫. अनु<अनु<अन्यद्. સંયોગલોપનું ઉદાહરણ. પ્રાચીન હિંદીમાં ('રામચરિતમાનસ' વગેરેની ભાષામાં) अनु ઘણો જાણીતો. પણ ત્યાં 'અને'નો અર્થ. અહીં 'અન્યથા', 'નહીં તો'નો અર્થ.

૪૧૫. (૧). ધુમ્મસને લગતી સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા.

૪૧૬–૪૧૭. ततः>तओ>तउ>तो, यतः>जओ>जउ>जो એ બીબા પ્રમાણે कउ.

૪૧૬. (૧). उल्हवइ. સં. उद्-'ભીનું કરવું' પરથી -र- પ્રત્યય લાગી *उद्र- થાય (સરખાવો सम्+उद्र-=समुद्र-), તેમ -ल- પ્રત્યયથી *उद्ल- થાય. *उद्ल >પ્રા. उल्ल-,ओल्ल-. પ્રેરકનો -अव- પ્રત્યય લાગી उल्लव-,ओलव-. ल्> ल्ह એ પ્રક્રિયાથી उल्हव-, ओल्हव->'ઓલવવું' ('હોલવવું').

૪૧૮. सम=समान. એટલે समं 'સાથે' ઉપરથી આવેલા समु= समाणु 'સાથે.' ध्रुवुમાં રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, ૩૯૮ સૂત્ર અનુસાર.

(૧). पियहों परोक्खहों અહીં ષષ્ઠી સતિ સપ્તમીના અર્થે છે. विनाशित-નો न्, विन्नासियમાં છંદ ખાતર એવડાયો છે. निन्नासिय-(<निर्णा-शित-) કર્યું હોત તો એ છૂટ લેવી ન પડત.

(૪). होसइँ એ ઉત્તરકાલીન રૂપ છે. વ્યાપક અપભ્રંશમાં होसहिँ છે.

(૬). चइज्ज, भमिज्ज વિધ્યર્થ છે. જુએ 'વ્યાકરણ'. આપણાં ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થનાં ('કરજે', 'ભમજે') રૂપોના મૂળમાં એ છે. दंसिज्जंत, दंसनું કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત છે.

(૭). જેમ લવણ પાણીમાં ઓગળી જાય તેમ આ ગોરી, ઝૂંપડું સળું કરનારો વિદેશે હોવાથી ચૂતા પાણીથી ભીંજાતાં, તેનું લવણ (=લાવણ્ય) વિરહદશામાં નષ્ટ થઈ રહ્યું છે, એવો ભાવાર્થ સમજાય છે

(૮). वंकुडअ-માં હેમચંદ્રે ન નોંધેલો -उड- अ- પ્રત્યય છે. वक्र-> वंक- + -उड-अ-=वंकुडअ, પ્રા. ગુજ. वाँकुडउँ, 'વાંકડું'.

૪૧૯. दिवें ના મૂળમાં વૈદિક दिवे છે. વૈદિક दिवे दिवेની જેમ અપભ્રંશમાં પણ दिवें दिवें છે. અર્વા. ગુજ. 'દિએ દિએ'. नाहि ઉપરથી ગુજ. 'ના', પ્રા. હિંદી 'નાહીં'.

(૭) ओहट्ट्-નું મૂળ अप + घट्ट् છે. 'ઘટવું' 'ઘાટો'માં એ ધાતુ છે ओहट्ट-પરથી 'ઓટ' (નામ). છંદ : ૧૩ + ૧૬ માત્રાનો છે. એકી ચરણો દૂહાનાં એકી ચરણો છે. બેકી ચરણો વદનકના છે.

૪૨૦. पश्च-નુ पच्छ-, સ્વાર્થિક પ્રત્યયથી पच्छअ, ને સપ્તમીનુ રૂપ पच्छइ. एम्वइનું મૂળ एम वि < एवम् + अपि છે. च + एव=चैव, પ્રાકૃત चेव चेव> जेअ, जे, પછી जें, जे ને जि, जि, અર્વાચીન 'જ.' पच्चलिउનું મૂળ *प्रत्यलीक હોય. अनीक એટલે 'મોરચો' 'આગલો ભાગ'. अलीक એટલે 'કપાળ'. આ ઉપરથી प्रत्यलीक એટલે 'વિરુદ્ધ' 'ઊલટું'. સરખાવો પ્રાકૃત पडिणीय (=प्रत्यनीक) 'વિપરીત'.

(૫). આપણે 'મીઠું' લાક્ષણિક રીતે 'અક્કલ'ના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, જ્યારે પહેલાં लवण સુદરતાનો લાક્ષણિક અર્થ ધરાવતું. सलवण 'સુંદર' ને તે પરથી અપ. सलोण, सलोणय-, સ્ત્રીલિંગ सलोणी ને અર્વા. ગુજ. 'સલૂણું', 'સલૂણી'.

પીશલ नव- ને સ્વાર્થિક ॰ख- પ્રત્યય લાગી नवख- સિદ્ધ થયો માને છે. પણ नवख નું પ્રાચીન રૂપ नवक्ख-અને હિંદી 'અનોખા', ગુજ. 'નોખુ', 'અનોખું' પીશલની જાણમાં ન હતાં. नवक्ख- કાં તો *नवपक्ष, *नवपक्ख-પરથી સધ્વનિલોપથી સિદ્ધ થયું હોય, અને તો 'અનોખુ'માં 'લોપ'-'અલોપ' વગેરેની જેમ 'અ'નો પ્રક્ષેપ થયો હોય; અથવા નરસિંહરાવે બતાવ્યું છે તેમ अन्यपक्ष-ઉપરથી अन्नक्ख ને પછી આદ્ય સ્વરના લોપે नवक्ख. આ બીજા વિકલ્પમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે अन्नवक्ख-માં બેવડા न्न પૂર્વે અકારનો લોપ થયો માનવો પડે છે, નહીં તો *अन्नक्ख પરથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં *अनख-થયા પછી જ नवख થઈ શકે, જ્યારે નવમી શતાબ્દી પહેલાંથી જ नवख સધાયેલું છે.

૪૨૧. સં. उक्त- ऊढ- જેવાનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં उत्त, ऊढ થવું જોઈએ, પણ वच्, वह्- એ મૂળ ધાતુઓની અસર નીચે वुत्त, वूढ- થાય છે.

विच-નો 'वर्त्मन्' સાથે ધ્વનિદૃષ્ટિએ તો સંબંધ નથી જ, પણ અર્થદૃષ્ટિએ પણ તે 'માર્ગ' કરતાં 'મધ્ય' સાથે સંબદ્ધ છે. હિંદી 'બીચ' અને આપણું 'વચ્ચે' એમાંથી આવ્યા છે. 'અધવચ' 'વચાળ' 'વચલું' 'વચગાળો' 'વચમાં' ને 'વચેટ'માં પણ એ છે.

૪૨૧. (૧). કાર્યસાધક સમર્થ પુરુષને સંબોધીને અન્યોક્તિ છે.

૪૨૨. (૨). ઘંઘલ-ના અર્થ લેખે આપેલો झकट शब्द પણ પાછળથી સંસ્કૃતમાં લેવાયેલો દેશ્ય શબ્દ જ છે. झगड् ધાતુ 'કલહ કરવો'ના અર્થમાં છે. તેના પરથી થયેલા નામનું સંસ્કૃત રૂપ તે झकट-, ગુજ. 'ઝગડો.' ઉદાહરણમાં, માઠી દશાથી હતોત્સાહ બનેલા હૃદયને આશ્વાસન છે. જગતમાં સુખની સાથે જ દુઃખ છે. નદીના સુંદર પ્રદેશો છે, તેમ સાંકડી નળના વાંકવળાંક પણ છે.

(૪). સં. आत्मन ‍નું अप्पणु થયું, ને તે સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે વપરાવા લાગ્યું. अप्पणु ના 'પોતે' ને 'જાત' બંને અર્થ છે.

(૬). *द्रेक्ख् ને पेह् કે पाह् 'જોવું' એમના સંકરથી *द्रेह- ને તે પરથી નામ द्रेहि थयुं હોય.

ઉદાહરણની ભાષા પ્રાચીન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંના સ્વયંભૂમાં આ પદ્ય ઉદ્ધૃત થયેલું છે, પણ ત્યાં હેમચંદ્રમાં જળવાયાં છે તેવાં પ્રાચીન લક્ષણ નથી જળવાયાં.

છંદ: માત્રા. જુઓ ૩૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૭). लेखडउમાં અપભ્રંશ ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે અસામાન્ય ગણાય તેમ -ख्- જળવાઈ રહ્યો છે, તેનો 'હ' કે 'ઘ' નથી થયો. આ અર્વાચીન વલણ છે.

(૯). कोड्ड- ઉપરથી આવેલા ગુજ. 'કોડ'માં અર્થ થોડોક ફરી ગયો છે. 'કૌતુક' ને બદલે 'અભિલાષા'ના અર્થમાં તે વપરાય છે.

(૧૦). અપભ્રંશ ને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ અનુષ્ટુભ. ચરણદીઠ આઠ આઠ અક્ષર, પાંચમો લઘુ, છઠ્ઠો ગુરુ, સાતમો એકી ચરણોમાં ગુરુ, બેકીમાં લઘુ.

(૧૧). रमण ઉપરથી *रमण्य ને પછી रवण्ण-.

(૧૪). શરીરને કુટીનું રૂપક આપ્યું છે. कुटी પરથી कुडी, તેના कुड- અંગને લઘુતાવાચક સ્વાર્થિક -उल- લાગી, સ્ત્રીલિંગનો ई લાગતાં कुडुली.

जुअंजुअ-નું મૂળ સં. युतंयुत- તે પરથી 'જૂજવું' ('નામરૂપ જૂજવાં')= 'જુદુંજુદું.' बहिणुअः સં. भगिनीનું અનિયમિત बहिणी; તેના बहिण- અંગને સ્વાર્થિક-उअ- પ્રત્યય લાગીને बहिणुअ- સધાયો છે. 'નાનાલાલ' પરથી 'નાનુ,' 'કેશવજી' પરથી 'કેશુ,' 'હિમાંશુ' પરથી 'હેમુ' વગેરે લાડવાચક સંક્ષેપોમાં મૂળ આ જ પ્રત્યય છે. આઠમી શતાબ્દી લગભગના રાજસ્થાન-ગુજરાતના શિલાલેખોમાં -उक- પ્રત્યયવાળાં વિશેષનામો મળે છે (कक्कुक-, शीलुक- વગેરે). છંદ ૧૬ માત્રાનો વદનક છે. જુઓ ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૫). પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિનો વિચાર કર્યા કરે પણ તે અંગે પાઈ પણ ખરચે નહીં તેની સરખામણી એવા 'ગેહેનર્દી' સાથે કરી છે, જે ભાલાનો ખરેખર રણભૂમિમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે ઘરમાં બેઠો બેઠો જ મનના ઘોડા દોડાવે છે. છંદ વદનક. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૭). જુઓ ૪૨૦ (૫) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૮). अपूरइ कालइ=વણખૂટયે, કાચી ઉંમરમાં, આયુષ્ય પાકયા પહેલાં, અકાળે.

(૨૦). 'કેરું' ને 'તણું' ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે. હવે તો માત્ર કાવ્યભાષા પૂરતા જ વપરાય છે. तृण-માં ऋकार જળવાઈ રહ્યો છે.

(૨૧). मब्भीसનું મૂળ मा भैषी. છે એ ખરું, પણ અર્થનો લક્ષણાથી વિકાસ થયો છે. 'બીશ મા' એ અભયવચન થયું, એટલે मब्भीस=અભયવચન, આશ્વાસન. અપભ્રંશમાં मब्भीस् ધાતુ તરીકે પણ 'અભયવચન આપવું, આશ્વાસન આપવું' અર્થમાં વપરાય છે.

(૨૨). સ. यावद्+दृष्ट-+इका, પ્રા. जाव+दिट्ठिआ, जाइट्ठिअ.

૪૨૩. (૨) -घुंट-નો અર્થ 'ઘૂંટડો' નહીં પણ રવાનુકારી લેવાનો છે, એટલે જ 'ઘટ઼ઘટ'.

(૪). लोमपटी > *लोवँवडी > *लोवडी > लोअडी. આ રૂપ મધ્યપ્રદેશના ધ્વનિવલણને અનુરૂપ છે. આપણે ત્યાં लोवडी પરથી 'લોબડી'.

उड्डइ ને वइसइ પરથી અપભ્રંશભૂમિકામાં પ્રચલિત થયેલા વલણને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગ ક્રિયાનામ. ગુજરાતીમાં 'માગ', 'ભાળ', 'પહોંચ', 'સમજ' વગેરે સ્ત્રીલિંગ નામો આ જ પ્રકારનાં.

૪૨૪. એક જ પદ્યમાં સ્વાર્થે ड વાળા ત્રણ શબ્દો એક સાથે વપરાયા છે. ઉત્તરાર્ધમાં 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' એ જાણીતી કહેવત છે.

૪૨૫. (૧). केहिं પરથી હિંદી के. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કેહિ વપરાતું રહ્યું છે. तणेण એ મૂળ तणेण कारणेण 'ને કારણે' પરથી

૪૨૬. पुन'—पुनो—पुणो—पुणु એવો વિકાસક્રમ. વિનાનું વિણા ને વિણ થવું જોઈએ પણ સાદૃશ્યે વિણુ થયું છે. અર્વાચીન 'વણુ'=વિના, તેમ જ નઞર્થક પૂર્વપ્રત્યય (જેમ કે 'વણુનોતર્યો,' 'વણુબોટ્યો') પદ્યની મૂળભૂત ગાથા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૪૨૭. अवश्य>अवस्स>अवस એવો વિકાસક્રમ છે. સરખાવો सहस्र>सहस्स>सहस. તૃતીયાનો પ્રત્યય લેતાં अवसें.

अधीन પરથી અર્ધતત્સમ अहिन्न- થયું છે. તે પરથી અર્વા. 'આધીન.' આમ 'આધીન' એ 'પરાધીન' વગેરે પરથી માત્ર તારવેલું ન પણ હોય; અર્વાચીન ઘડતરનું નહીં, પણ પરંપરાગત અને તેથી 'શુદ્ધ' હોય.

છંદ: ૨૭ માત્રાનો કુંકુમ. એ દ્વિપદી છે. ૧૫મી માત્રા પછી યતિ. માપ :૧૫+૧૨; ગણવિભાગ : ૪+૪+૪+૩ અને ૪+૪+૪.

આ પદ્ય 'પરમાત્મપ્રકાશ'માં પણ મળે છે, જુઓ પરિશિષ્ટ. સૂત્ર ૪૨૯—૪૩૭મા કેટલાક તદ્ધિત પ્રત્યયો આપ્યા છે.

૪૨૯. પ્રત્યય-अड-ને -उल्ल- છે, તેમને સૂત્રમાં-डड-ને-डुल्ल રૂપે આપેલા છે. આગળ ઉમેરાયેલો डकार પારિભાષિક છે. સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો કે આદેશોના આરંભે એવું સૂચવવા માટે डकार મૂકે છે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં તેમની પૂર્વેનો સ્વર—અંગનો અંત્ય સ્વર—લુપ્ત થાય છે. આવા પ્રત્યયોનું પારિભાષિક નામ डित् છે. डित्-अड-એટલે એવો-अड-પ્રત્યય, જે લાગતાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થાય છે. दोस+-अड-=दोस्+-अड = दोसड- આ પ્રત્યયો 'સ્વાર્થે' લાગે છે—'સ્વઅર્થે' લાગે છે. એટલે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં અંગના મૂળ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી. પ્રત્યયસહિત કે પ્રત્યયરહિત અંગનો અર્થ એકનો એક રહે છે. એટલે તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પણ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો એવા પ્રત્યયો આત્મીયતા, વહાલ, લાડ, લઘુતા, હીનતા, અપકર્ષ વગેરે ભાવછાયાઓ સૂચવવા વપરાતા થાય છે. પછી અતિ પરિચયથી તેમની એ અર્થછાયાઓ ઘસાઈ જતાં તે

સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બની જાય છે—માત્ર અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો બની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં क પ્રત્યય (बालक વગેરેમાં) પ્રચારમાં હતો તેમાંથી આવેલા-अ-પ્રત્યયનો પ્રદેશ પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં અતિવિસ્તૃત બન્યો. અપભ્રંશમાં તો લગભગ ગમે તે અંગનો-अ પ્રત્યયથી વિસ્તાર કરવાનુ વલણ છે ગુજરાતીના ' છોકરો ' ને હિંદીના ' લડકા ' એ પ્રકારના અંગો અપભ્રંશના સ્વાર્થિક-अ પ્રત્યયને આભારી છે. ગુજરાતીમાં વર્તમાનકૃદંતો, ભૂતકૃદંતો ને ' વિકારક ' વિશેષણો વગેરેમા આ-अ પ્રત્યય છે.

-उल्ल-પ્રત્યય, પછીથી उल->-अल એમ ગુજરાતીમા ઊતરી આવ્યો છે. मोरुल्लउ>' મોરલો. '

ખરી રીતે अड અને-उल्ल-એકલા નથી વપરાતા -अडय ને-उल्लय- એમ -अ પ્રત્યયના સંયોગે જ તે મળે છે જુઓ પછીનુ સૂત્ર

હેમચદ્રના ઉદાહરણોનુ આધારભૂત અપભ્રશ સાહિત્ય વિવિધ કક્ષાનું હોવાનું જણાય છે. સ્વયભૂ, પુષ્પદત જેવાની પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશ કૃતિઓ ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્યમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવાયેલાં છે अड પ્રત્યયનો છૂટે હાથે વપરાશ એ હેમચદ્રના સમયની સમીપની લોકબોલીનુ લક્ષણ હોય એમ લાગે છે એવા પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધરાવતી ભાષા વધુ આ તરફની—વધુ જીવંત છે આપણા લોકગીતોમા ड, ल વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયોવાળા શબ્દો છૂટથી વપરાયેલા છે (' રાતલડી, ' ' વીજલડી, ' ' ગરબડિયો, ' ' ઝાળીડાં, ' 'ચુંદડલી', ' નણદલ ', ' પરોણલા, ' ' પાણીડા ' વગેરે અનેકાનેક), તે પરથી આવું અનુમાન કરી શકાય છે. ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માટે જુઓ ' વાગ્વ્યાપાર ' પૃ ૨૩૪–૨૪૧.

૪૩૦. હેમચંદ્રના વ્યાકરણના પ્રાકૃત વિભાગના પહેલા પાદમાં (સૂ ૨૬૯) किसलय, कालायस ને हृदयનો य પ્રાકૃતમાં લુપ્ત થવાનો નિયમ આપ્યો છે. તેને આધારે हृदयનું हिअ-ને પછી-अड- ને अ-પ્રત્યયો ઉમરાઈને हिअडय -.

बलुल्लडउમાં-उल-, अड-ને -अ-એમ ત્રણ પ્રત્યયો સાથે છે. જણાવેલાં કારણો નાયકને વારવાર યુદ્ધમાં સડોવે તેવા—તેને ઘરથી સતત દૂર ને જોખમમા રાખે તેવા છે.

૪૩૨–૪૩૩. આગલા સૂત્રમાં સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનું સ્ત્રીલિંગ ઈ પ્રત્યયથી સાધવાનો નિયમ આપ્યો છે. પણ धूली જેવા શબ્દ પરથી

घूलडिअ બને છે, તે સાધવા આ બે સૂત્રો આપેલાં છે. હેમચંદ્ર પ્રમાણે घूली+-अडअ-=*घूलडअ-. घूलडअ-ને સ્ત્રીલિંગનો ई નહીં, પણ आ પ્રત્યય લાગે છે, અને તે લાગતાં તેની પૂર્વેના अनो इ થાય છે. घूलडअ-ને ડિત્ आ લાગતાં घूलडआ ને સૂ. ૪૩૩ પ્રમાણે घूलडिआ.

ખરી રીતે તો -अडअ- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -अडिअ- થાય છે. સં. -(अ)क- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -इका છે. (बालक-, बालिका-) તે પ્રમાણે गौर પરથી *गोरडअ- ને સ્ત્રીલિંગ गोरडिआ થાય. *गोरडिआનું અંત્ય સ્વરના હ્રસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે गोरडिअ, અને इअનો ई એમ સ્વરસંકોચની પ્રક્રિયાને લીધે गोरडी એમ વિકાસક્રમ છે.

૪૩૨. ध्रुणि (<ध्वनि પું.) અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ બન્યો છે. કેટલાંક ઇકારાંત પુંલ્લિંગ નામો આવી રીતે ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આવેલાં છે. ગુજ. 'આગ' (સ્ત્રી.) <આગિ <अग्गि <अग्नि–આનું બીજું ઉદાહરણ છે. ગુજ. ને હિંદીમાં ખૂન સ્ત્રીલિંગ છે. હિંદીમાં તો આની અસરથી ફારસી મૂળનો આવાજ પણ સ્ત્રીલિંગ છે. અપભ્રંશમાં મૂળના લિંગતંત્રના થયેલા પરિવર્તન માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૫.

૪૩૫. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણો કામચલાઉ.

૪૩૭. तल्=સં.-ता પ્રત્યય (वीरता વગેરેમાંનો).

°प्पणનું મૂળ વૈદિક °त्वन છે. °त्वन ના -°त्व-નો દ્વિવિધ વિકાસ થાય છે. ઉચ્ચારણમાં ઓષ્ઠ્યતા પ્રધાન રહેતાં वની ઓષ્ઠ્યતા ને तની સઘોષતા મળીને -त्व्->-प्प्- એવો વિકાસ થયો છે, ને દંત્યતા પ્રધાન રહેતાં -त्व्->-त्त- એવો વિકાસ થયો છે. આથી °त्वन-માંથી °प्पण- ને °त्तण- પ્રાપ્ત થાય છે. 'નાનપણ', 'મોટપણ,' 'પોતાપણું,' 'બાળપણું' વગેરેમાં 'પણ,' 'પણું' અને 'શૂરાતન,' 'પુરુષાતન,' 'હેવાતન'માં 'તન' (નકાર અનિયમિત) ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩ કેટલાક કૃત્ પ્રત્યયોને લગતાં છે.

૪૩૮. સં. °तव्य, °इतव्य-પરથી સ્વાર્થિક-अ-ઉમેરાઈને અપભ્રંશના પ્રત્યયો થયા છે. °एव्वउँ પરથી °एवउँ>°इवउँ>°अवुँ>°वुँ (करेव्वउँ >करेवउँ>करिवउँ>करवुँ>करवुँ) એવો વિકાસ થયો છે.

૪૩૮. (૧). રકાર જાળવતાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખવા.

ફું માટે જુઓ સૂત્ર ૩૬૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. સંદર્ભ વિના અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

(૨). અતિશય અનુરાગને ભાગે સહન કરવાનું પણ ઘણું હોય છે. रत्त- શ્લિષ્ટ છે. 'રાતું' ને 'અનુરક્ત' બે અર્થ.

(૩). सोएवा, जग्गेवा ક્રિયાવાચક નામ તરીકે વપરાયાં છે. 'સૂવું', 'જાગવું'.

૪૩૯—૪૪૦. °इ પ્રત્યયવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતો પરથી અર્વાચીન હિંદીના શૂન્ય પ્રત્યયવાળાં રૂપો (मार कर, बोल कर વગેરેમાંનાં मार, बोल) પ્રાપ્ત થયાં છે. °इउ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પરથી ગુજરાતીના સં. ભૂ. કૃદંતો આવ્યાં છે (करिउ>करी). બંને સંસ્કૃતના સોપસર્ગ ધાતુને લાગતા -य પ્રત્યય (अनुगम्य વગેરેમાંના) પરથી થયા છેઃ એકમાં य>इ, બીજામાં વિશ્લેષથી °इय.

વૈદિક °त्वी પરથી °अप्पि, °एप्पि ને પછી अवि, एवि, इवि, વૈદિક °त्वीन પરથી एप्पिणु, एविणु સંબંધક ને હેત્વર્થ કૃદંતના ચારપાંચ પ્રત્યયો હોવા એ આધારભૂત સામગ્રીના મૂળમાં વિવિધ બોલીઓ હોવાનું સૂચક છે.

૪૩૯. (૧). 'તો શું આકાશમા ચડી જઈશું?' એ જીવંત લોક-બોલીનો પ્રયોગ છે.

चडाहुँ, मराहुँ. અહીં તેમ જ અન્યત્ર ઘણે સ્થળે વર્તમાન ભવિષ્યાર્થ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

(૩) विपનો એક અર્થ 'પાણી' પણ છે. સંભવતઃ 'મુંજ' શ્લિષ્ટ છે. 'મુંજ' ઘાસ અને 'મુંજ' રાજા. डोह् પરથી અર્થફેરે ગુજરાતી 'ડોવું' આવ્યો છે.

(૪). °ठिउ અનુગ છે. हिअय-ठिउ એટલે 'હૃદયથી' 'હૃદયમાંથી.' આપણો '°થી' તેનું રૂપ थिउ<स्थित માંથી છે. પ્રાચીન પ્રયોગોમાં અને અત્યારની કેટલીક બોલીઓમાં '°થો', '°થી', '°થું' એમ વિકારક પણ છે.

૪૪૦. ઉદાહરણ ઘડી કાઢેલું છે.

૪૪૧. °एवं એ વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય હોઈ હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાય છે °अण એ સંસ્કૃત ક્રિયાવાચક નામ સાધતો °अन પ્રત્યય જ છે (गमन-, करण- વગેરેમાંનો). °अनવાળા અંગને ષષ્ઠીનો °हँ ને તૃતીયા-સપ્તમીનો °हिँ લાગી °अणहँ, °अणहिँ સધાયા છે.

રાજસ્થાનીમાં करणो, હિંદી करना, મરાઠી करणें વગેરે રૂપોનો સંબંધ હેત્વર્થ માટે વપરાતા 'अणअंती રૂપો સાથે છે. मुंजणहिँ न जाइ માટે જુઓ ૩૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ૪૪૧ (૧), (૨) ઘડી કાઢેલાં ઉદાહરણ છે.

૪૪૨. ઉદાહરણો બ્રાહ્મણીય પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે. कीलदि, तिदसावास પ્રાચીન રૂપો છે.

૪૪૩. ગુજરાતીમાં 'णो ને બદલે 'कणो પ્રત્યય છે. 'મારકણો' 'બોલકણો' વગેરે. આમાં 'માર' વગેરેનો 'ક' પ્રત્યયથી વિસ્તાર થયેલો છે.

૪૪૪. (૨). મૂળ પ્રાકૃત તથા એ જ ભાવના સંસ્કૃત પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

(૩). उद्दमुज ને બદલે છંદખાતર उद्धमुज. ગુજરાતી 'તાગ' અર્ધ-તત્સમ જણાય છે. એ 'થાહ'માંથી નથી ઊતરી આવ્યો.

(૪). નજર ઉતારવા—અનિષ્ટને અળગું રાખવા લૂણ ઉતારવાની, મીઠું ઉતારીને દેવતામાં નાખવાની પ્રથા જાણીતી છે. જિનદેવ પરથી ઉતારીને દેવતામાં નાખેલું લૂણ, 'સલૂણા' મુખથી થયેલી અદેખાઈથી પ્રેરાઈને અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, એવી રીતે ઘટાવાયું છે.

(૫). તુલના માટેના પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ. છંદ : ૧૧+૧૦ માપનો જણાય છે. ત્રીજું ચરણ અધૂરું છે. सोहेइ એવો પાઠ કલ્પીએ તો છંદ જળવાઈ રહે.

૪૪૫. લિંગમાં થયેલા ફેરફારોના મૂળમાં ઘણુંખરું કાં તો અંત્ય સ્વરનું, અથવા તો અર્થનું સાદૃશ્ય હોય. પછીથી સ્ત્રીલિંગનો ઇકાર લઘુતાનો ને નપુંસકલિંગ સામાન્ય સ્વરૂપનો વાચક બનતાં અનુકૂળતા અનુસાર કોઈ પણ પુંલિંગ અંગને એ પ્રત્યયો લાગવા માંડ્યા. ને નપુંસકલિંગ અને પુંલિંગના ભેદક એકબે પ્રત્યયો હતાં, તે પણ લુપ્ત થવા જતાં, તેમની વચ્ચે કેટલીક વાર ખરેખર સંભ્રમ પણ થતો હોય. अंत्रडी 'આંતરડી' એ નાનું 'આંતરડું' એવા અર્થમાં છે.

૪૪૬. આ સૂત્ર શૌરસેની પ્રભાવવાળા અપભ્રંશ સાહિત્યને પણ હેમચંદ્રે ઉપયોગમાં લીધું હોવાનું સૂચક છે. त् > द् એ પ્રક્રિયાવાળાં ચાર રૂપો ને द् જાળવી રાખતું રૂપ 'શૌરસેની'પણું દર્શાવે છે.

છંદ 'માત્રા'. જુઓ ૪૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

૪૪૭–૪૪૮. આ સૂત્રો માત્ર અપભ્રંશને નહીં, પણ સમસ્ત પ્રાકૃતપ્રકારોને લગતાં છે. બોલીઓનું વધતુંઓછું મિશ્રણ સાહિત્યમાં અનિવાર્ય હોય છે, અને પદ્યસાહિત્યમાં છંદને સાચવવા કેટલીક વાર પ્રાચીન ભૂમિકાના, કેટલીક વાર બોલચાલના તો કેટલીક વાર સંબદ્ધ બોલીઓનાં રૂપો ને પ્રયોગો પણ વપરાય છે. ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો એવો પ્રભાવ રહેતો—ઘણા અપભ્રંશ કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા. એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતની અસરવાળાં શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો છૂટથી વપરાતાં. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પણ આપણે પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દોનો, તો ક્વચિત વિભક્તિરૂપ કે આખ્યાતિક રૂપનો ઉપયોગ કરીએ જ છીએ ને.

પરિશિષ્ટ

૩૩૦/૧ સાથે સરખાવો:

मरगय-वन्नह पियह उरि पिय चंपय-पह-देह ।
कसवट्टइ दिन्निय सहइ नाइ सुवन्नह रेह ॥

(કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૧૦૮)

'મરકતના વાન વાળા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહકાન્તિ વાળી પ્રિયા, કસોટીના પત્થર પર સોનાની રેખા દીધી હોય તેવી શોભે છે'.

૩૩૦/૨ સાથે સરખાવો:

दे सुअणु पसिअ एण्हिं पुणो वि सुल्हाइँ रूसिअव्वाइं ।
एसा मअच्छि मअलंछणुज्जला गलइ छण-राइ ॥

(સપ્તશતક, ૫/૬૬)

'હે સુતનુ, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રૂસણાં પછી પણ સહેલાઈથી લઈ શકાશે. મૃગાક્ષી, આ ચંદ્રોજ્જ્વલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે'.

ટીકાકાર दे सुअणु ને સ્થાને दे सुहअ 'સુભગ' એવો પાઠ નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દળ નાયકને ને ઉત્તર દળ નાયિકાને સંબોધીને દૂતીએ કહેલો સમજવો. ટીકાકારે નોંધેલું પાઠાંતર લેતાં ગાથાના પૂર્વ દળનો ભાવાર્થ હેમચંદ્રે આપેલા દુહાના પૂર્વાર્ધની નિકટ આવે છે. 'વજ્જાલગ્ગ'ની એક ગાથાનું ઉત્તર દળ પણ આવા ભાવનું છે:

माणेण मा नडिज्जसु माणसिणि गलइ छण-राई ।

(વજ્જાલગ્ગ, ૩૫૧/૨)

'માનિની, માનથી પીડા મા. ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે'.

૩૩૦/૩ સાથે સરખાવો:

कस्स न भिंदइ हियय अणग-सर-धोरणि व्व निवडती ।
बालाएँ वलिय-लोयण-फुरंत-मयणालसा दिट्ठी ॥

'બાલાની તીરછી આંખોમાં સ્ફુરતા પ્રેમને લીધે અલસ બનેલી દૃષ્ટિ, અનંગની શરધારાની જેમ, પડતાં જ કોનું હૃદય ન ભેદે?'

૩૩૩ સાથે સરખાવોઃ

हत्थेसु अ पाएसु अ अंगुलि-गणणाइ अइगआ दिअहा ।
एण्हि उण केण गणिज्जउ त्ति भणिउं रुअइ मुद्धा ॥
(સપ્તશતક, ૪/૭)

'હાથની ને પગની આંગળીથી ગણના કરતાં (પણ અવધિના) દિવસો બાકી વધ્યા. હવે તે શેનાથી ગણવા ?' એમ બોલીને મુગ્ધા રડે છે.

૩૪૦/૧ સાથે સરખાવોઃ

वरि खज्जइ गिरि-कंदरि कसेरु ।
णउ दुज्जणभउँहावंकियाइं, दीसंतु कलुस-भावंकियाइं ॥
(મહાપુરાણ, ૧/૩/૧૨-૧૩)

૩૪૧/૧ અને ૨ સાથે સરખાવો·

वत्थाइं वक्कलाइं निरंथिन्न-सिलायलाइँ सयणीयं ।
असणं जत्थ फलाइं तं रन्नं कह न रमणीयं ॥
(નાણપંચમીકહા, ૬/૫૧)

'જ્યાં વલ્કલના વસ્ત્ર, વિસ્તીર્ણ શિલાતલની પથારી ને ફળોનું ભોજન (સુલભ) છે, તે અરણ્ય કેમ રમણીય ન (માનવું) ?'

૩૪૩/૨ સાથે સરખવોઃ

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।
पत्ते वि णअरदाहे भण कस्स ण वल्लहो अग्गी ॥
(સપ્તશતક, ૨/૬૩)

'જેના વિના જીવી ન શકાય, તેને અપરાધ કર્યો હોય તો યે મનાવવો પડે. નગર સળગતું હોય ત્યારે પણ અગ્નિ કોને વહાલો ન હોય ?'

આ જ 'વજ્જાલગ્ગ'મા ૫૫૭મી ગાથા તરીકે છે. ત્યાં जिविज्जइ ને બદલે वलिज्जइ '(શરીર) ન વળે – ન સારું થાય' એવું પાઠાંતર છે. પ્રાકૃતપૈંગલમાં (માત્રાવૃત્ત ૫૫) પણ આ ગાથા ઉદ્ધૃત થયેલી છે.

૩૫૦/૨ સાથે સરખાવોઃ

स्वकीयमुदरं भित्त्वा निर्गतौ च पयोधरौ ।
परकीयशरीरस्य भेदने का कृपालुता ॥
(સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, પૃ. ૨૫૬, શ્લોક ૨૬૪)

'સ્તનો પોતીકું ઉદર ભેદીને નીકળ્યા છે, (તો) પારકું શરીર ભેદવામાં (એ) શું દયાળુ થવાના હતા !'

૩૫૧/૧ સાથે સરખાવો.

अन्ना पइं नियच्छइ   जइ पिट्ठिं रणमुहे न देसि तुमं ।
मा सहियणस्स पुरओ   ओगुट्ठिं नाह काहिसिमो ॥

(પઉમચરિય, ૫૬/૧૫)

'બીજી પતિને એમ દબાણ કરે છે કે તમે સંગ્રામને મોખરે પીઠ ન ફેરવશો. નાથ, રખે આપણે સખીઓની આગળ હલકા પડીએ.'

૩૫૨ સાથે સરખાવો:

पासासंकी काओ णेच्छदि दिण्णं पि पहिअघरणीए ।
ओणत-करअलोगलिअ-वलअ-मज्झ-ट्ठिअं पिंडं ॥

(સપ્તશતક, ૩/૫)

'નમતી હથેળીને કારણે સરી ગયેલા બલોયાની વચ્ચે રહેલો પિંડ પથિક-ગૃહિણીએ આપ્યા છતાં, પાશની આશંકાથી, કાગ (ખાવા) ઇચ્છતો નથી'.

૩૫૭/૨ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' ૨/૭૬.

૩૬૪ સરખાવો:

विहलुद्धरण-सहावा हुवंति जइ के वि सप्पुरिसा ॥

(સપ્તશતક, ૩/૮૫ (૨))

'દુખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાના સ્વભાવવાળા તો કોઈક જ સત્પુરુષો હોય છે'.

૩૬૫/૧ સરખાવો:

अइपसण्णु मुहु होइ   संभासणु पडिवज्जइ ।
पुव्व-भवंतर-णेहु ।   जण-दिट्ठिएँ जाणिज्जइ ॥

(મહાપુરાણ, ૯/૫/૧૩-૧૪)

'મુખ અતિ પ્રસન્ન થાય, સંભાષણ કરે: (આમ) પૂર્વભવનો સ્નેહ લોકોની દૃષ્ટિથી જણાઈ આવે'.

૩૬૭/૧ સરખાવો:

जइ सो न एइ गेहं   ता दूइ अहोमुही तुमं कीस ।
सो होही मज्झ पिओ   जो तुज्झ न खंडए वयणं ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૪૨૭)

૩૬૭/૩=પરમાત્મપ્રકાશ ૨/૭૬.

(પાઠાંતર बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहँ पर सारु ।)

'હે દૂતી, તે ઘરે નથી આવતો તેમાં તારું મોં કેમ નીચું છે? તારું વચન (તથા 'વદન') જે ખંડિત ન કરે તે જ મારો પ્રિય હોય.'

૩૬૬/૧ નું અનુકરણ 'પાહુડદોહા' ૮૮માં મળે છેઃ

सयल वि को वि तडप्फडइ सिद्धत्तणहु तणेण ।
सिद्धत्तणु परि पावियइ चित्तहं निम्मलएण ॥

૩૬૭/૪ સરખાવો :

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम्।
इति वीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥
(ભર્તૃહરિ-શૃઙ્ગારશતક, ૬૭)

૩૬૮ સાથે સરખાવો : मालइ-विरहे रे तरुण-भसल मा रुवसु निब्भरुक्कण्ठं ।
(વજ્જાલગ્ગ, ૨૪૧)

'રે તરુણ ભ્રમર, માલતીવિરહે તું ઊંચે ગળે ભરપૂર રો નહીં.'

૩૭૦/૨ ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવોઃ

सा तुज्झ वल्लहा, तं सि मज्झ, वेसो सि तीअ, तुज्झ अहं ।
(સપ્તશતક, ૨/૨૬ (૧))

'એ છે તને વહાલી, તું છો મને; તું છો એનું ધિક્કારપાત્ર, (તો) હું છું તારું.'

૩૭૬/૧=કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૨૫૭.
(પાઠાન્તરઃ थोडा, इउ कायर चिन्तन्ति, कइ उज्जोउ).

૩૭૭/૧ કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૮૬.

૩૮૨/૧ સાથે સરખવોઃ

घणसारतार-णअणाएँ गूढकुसुमुच्चओ चिहुर-भारो ।
ससि-राहु-मल्ल-जुज्झं व दंसिदमेण-णअणाएँ ॥
(કર્પૂરમંજરી, ૨, ૨૧.)

'કપૂર જેમ ચમકતા નયનવાળી (તે સુંદરીના) કેશકલાપમાં ગૂઢ પુષ્પ-પુંજ છે. (તેથી એ) હરિણાક્ષીએ જાણે કે શશી ને રાહુનું મલ્લયુદ્ધ બતાવ્યું.'

૩૮૩/૧ સાથે સરખાવો :

मा सुमरसु चन्दण-पल्लवाण करि-णाह गेण्ह तिण-कवलं ।
जं जह परिणमइ दसा तं तह धीरा पडिच्छन्ति ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૧૯૨)

'હે ગજપતિ, ચંદનપલ્લવોને (હવે) ન સંભાર. ઘાસનો કોળિયો લે જે (ભાગ્ય)દશા જે રીતે આવે છે, તેને ધીર પુરુષો તેમ જ સ્વીકારી લે છે'
૩૮૭/૨ સાથે સરખાવો :

छप्पय गमेसु कालं वासन-कुसुमाइ ताव मा मुयसु ।
मन्न जियन्तो पेच्छसि पउरा रिद्धी वसन्तस्स ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૨૪૪)

'ભ્રમર, (જેમ તેમ) વખત ગાળી કાઢ. અહેડાના ફૂલને તો ન જ છોડી દેતો. માનજે કે જીવતો હઈશ તો વસંતની પ્રચુર રિદ્ધિ તું જોઈશ.'
૩૮૯/૧ = પરમાત્મપ્રકાશ ૨૭૦.

(પાઠાંતર विसय जु, बलि किज्जउ हउं तासु, सो दइवेण जि, सीसु खडिल्लउ जासु.)
૩૯૪/૧ સાથે સરખાવો :

पण्डुरं जइ वि रज्जए मुहं कोमलङ्गि खडिआ-रसेण ।
दिज्जए पुण कवोल-कज्जल ता लहेज्ज ससिणो विडम्बण ॥

(કર્પૂરમંજરી, ૩/૩૩)

'હે કોમલાંગી, તારું મુખ ખડીના પાણીથી ધોળવામાં આવે અને ગાલે કાજળ લગાડવામાં આવે તો તે ચદ્રનું અનુકરણ સાધે.'
૩૯૫/૨ = કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૧૦૮.

(પાઠાંતર : चूडउ, निहित्तु, सासानलिण, ससित्तु)
૩૯૫/૬ સાથે સરખાવો ·

जेण जाएण रिउ ण कम्पन्ति...
तें जाए कवँणु गुणु ...
किं तणएण तेण जाएण.... (સ્વયંભૂછંદ, ૪/૨૭)

'જેના જન્મવાથી રીપુઓ ન કંપે....તેના જન્મવાથી શો લાભ... તે પુત્રના જન્મવાથી શું ?
૩૯૬/૧ ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો :

रे रे विडप्प मा मुयसु दुज्जण गिलसु पुण्णिमायन्दं ।

(વજ્જાલગ્ગ, ૪૮૩ (૨))

'રે રાહુ, દુષ્ટ પૂર્ણિમાચંદ્રને છોડી ન દે, ગળી જા.'
૩૯૬/૪ નો પડઘો 'દોહાપાહુડ' ૧૭૭માં છે.

૪૦૬/૨ સાથે સરખાવો :

तावच्चिय ढलहलया जाव च्चिय नेह-पूरिय-सरीरा ।
सिद्धत्था उण छेया नेह-विहूणा खलीहुन्ति ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૫૫૯)

'ત્યાં સુધી જ કોમળ હોય છે—જ્યાં સુધી તેમનું શરીર સ્નેહપૂર્ણ હોય છે : સરસવ તેમ જ વિદગ્ધજન સ્નેહવિહીન થતાં ખલ (૧ દુષ્ટ, ૨ ખોળ) બની જાય છે.'

૪૧૪/૨નો 'દોહાપાહુડ' ૧૯૯માં પડઘો છે, અર્ધ ઊલટાંસુલટાં છે.

૪૧૪/૪ સાથે સરખાવો :

एहइ सो वि पउत्थो अहं अ कुप्पेज्ज सो वि अणुणेज्ज ।
इअ कस्स वि फलइ मणोरहाणँ माला पिअअमम्मि ॥

(સપ્તશતક, ૧/૧૭)

'પ્રવાસે ગયેલો એ પણ આવશે, હું કોપ કરીશ, ને તે પણ (મને) મનાવશે—પ્રિયતમ પ્રત્યેના મનોરથોની આવી માળા કોઈકની જ ફળે.'

आविहिइ पिओ चुम्बिहिइ निठ्ठुरं चुम्बिऊण पुच्छिहिइ ।
दइए कुसल त्ति तुमं नमो नमो ताण दिवसाणं ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૭૮૪)

'પ્રિય આવશે, ગાઢ ચુમ્બન લેશે, ચૂમીને પૂછશે 'પ્રિયા, તું કુશળ છો ને ?'—આવા દિવસોને અનેક નમસ્કાર.'

૪૧૮/૬='કુમારપાલપ્રતિબોધ,' પૃ. ૧૨.

૪૧૮/૭='દોહાપાહુડ' ૧૭૬નો આરંભ.

૪૧૯/૫ સાથે સરખાવો :

जसु पवसंत न पवसिया, मुइअ विओइ ण जासु ।
लज्जिज्जउ संदेसडउ, दिंती पहिय पियासु ॥

(સંદેશરાસક, ૭૦)

૪૨૦/૩='સરસ્વતીકંઠાભરણ,' ૩/૬૨.

૪૨૨/૩ ભ્રષ્ટરૂપે 'દોહાપાહુડ' ૧૫૧માં મળે છે.

૪૨૨/૬ 'સ્વયંભૂછંદ' ૪/૨૩માં પાઠ આ પ્રમાણે છે :

सव्व गोविउ जइ वि जोएइ

हरि सुद्ध वि आअरेण देइ दिट्ठि जहिँ कहिँ वि राही ।
को सक्कइ संवरेवि डड्ढ-णअण णेहेँ पलोट्टउ ॥

૪૨૨/૭ સાથે સરખાવો:

दूरट्ठिओ वि चन्दो सुणिव्वुइ कुणइ कुमुयाण ।
(વજ્જાલગ્ગ, ૭૮ (૨))

'દૂર રહ્યો તો ય ચંદ્ર કુમુદોને પરમ નિવૃત્તિકર છે.'

गयणट्ठिओ वि चन्दो आसासइ कुमुय-सण्डाइं ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૭૭ (૨))

'ગગનમાં રહ્યો છતો ચંદ્ર કુમુદસમૂહને આશ્વાસન આપે છે.'

कत्तो उग्गमइ रवी कत्तो वियसन्ति पङ्कय-वणाइं ।
सुयणाण जत्थ नेहो न चलइ दूरट्ठियाणं पि ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૮૦)

'કયાં સૂર્ય ઊગે છે ને કયાં પંકજવનો ખીલે છે! સજ્જનો દૂર રહેલા હોય તો પણ તેમનો સ્નેહ જ્યાં હોય (ત્યાંથી) ચલિત થતો નથી.'

૪૨૨/૧૧ સાથે સરખાવો :

नयरं न होइ अट्टालएहि पायार-तुङ्ग-सिहरेहिँ ।
गामो वि होइ नयरं जत्थ छइल्लो जणो वसइ ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૨૭૦)

'અટ્ટાલયોથી અને ઊંચા શિખરવાળા પ્રાકારોથી નગર નથી બની જતું. જ્યાં વિદગ્ધ માણસ વસે છે, (તે) ગામ પણ નગર બની જાય છે.'

૪૨૨/૧૮ સાથે સરખાવો:

जत्तो विलोल-पम्हल-धवलाइ चलन्ति नवर नयणाइं ।
आयण्ण-पूरिय-सरो तत्तो च्चिय धावइ अणङ्गो ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૨૯૪)

'જે તરફ ચંચળ પાંપણ વાળાં શ્વેત નયનો વળે છે, તે તરફ જ કર્ણ સુધી ખેંચેલા શર વાળો અનંગ દોડે છે.'

जत्तो पेसेइ दिट्ठि सरस-कुवलआपीडरूअं सरूआ
मुद्धा इद्धं सलीलं सवणविलसिरं दलकंतीसणाहं ।

तत्तो कोअण्ड-मुट्ठि णिहिअ-सरवरो गाढमावद्धलक्खो
दूर आणाविहिओ पसरइ मअणो पुव्वमारूढवक्खो ॥
(સ્વયંભૂછંદ, ૧/૧૧૯)

૪૨૬/૧ સાથે સરખાવોઃ

सो णाम सभरिज्जइ पब्भसिओ जो खण पि हिअआहि ।
सभरिअव्व च कअ गअ च पेम्म णिरालम्बं ॥
(સપ્તશતક, ૧/૯૫)

'સંભારવાનુ તો તે હોય, જે હ્રુદયમાથી (એક) ક્ષણુ પણુ ખસે. જે પ્રેમ સંભારવા જેવો કર્યો, તે નિરાધાર હોઈ ગયો (જ જાણવો).'

૪૨૭/૧='પરમાત્મપ્રકાશ,' ૨૭૧.

(પાઠાંતરઃ पचहँ नायकु, जेण होंति वसि अण्ण, तरुवरहँ, अवसइँ सुकहिँ पण्ण)

૪૩૪/૧ સાથે સરખાવોઃ

अनिअण्ह-पेक्खणिज्जेण तक्खणं मामि तेण दिट्ठेण ।
सिविणअ-पीएण व पाणिएण तण्ह व्विअ ण फिट्टा ॥
(સપ્તશતક, ૧/૯૩)

'હે સખી, તે ક્ષણે, જોતાં તૃષ્ણા છીપે જ નહીં તેવા દર્શનીય તેને જોયાથી, (જાણે કે સ્વપ્નમાં પાણી પીધાથી) તૃષ્ણા ન જ છીપી.'

૪૩૮/૨ સાથે સરખાવોઃ

पक्खुक्खेव नह-सूइ-खण्डणं भमर-भरसमुव्वहण ।
उय सहइ थरहरन्ती वि दुव्वला मालइ च्चेव ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૨૩૫)

'પાંખ(ના ભાર)થી ઉંચે ફેંકાવું, નખથી મંજરી તૂટવી, ભ્રમરનો ભાર ઉપાડવો-(એ બધુ) દૂબળી ને થરથરતી હોવા છતાં માલતી જ સહે છે.'

૪૩૮/૩ સાથે સરખાવોઃ

जइ लोअ-णिन्दिअ जइ अमङ्गल जइ वि मुक्क-मज्जाअ ।
पुप्फवइ-दंसण तह वि देइ हिअअस्स णिव्वाणं ॥
(સપ્તશતક, ૫/૮૦)

'લોકનિંદિત છે, અમંગળ છે, મર્યાદારહિત છે તો પણ પુષ્પવતીનું દર્શન હૃદયને નિર્વૃતિ આપે છે.'

लोओ जूरइ जूरउ वअणिज्जं होइ होउ त णाम ।
एहि णिमज्जसु पासे पुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा ॥

(સપ્તશતક, ૬/૨૯)

'લોક નિંદે છે? નિંદવા દો. અપવાદ થાય છે? થવા દો. આવ પુષ્પવતી, પડખામાં સમા—મને ઉંઘ નથી આવતી.'

૪૪૪/૨ સાથે સરખાવો·

भूमीगय न चत्ता सूर दट्ठूण चक्कवाएण ।
जीयग्गल व्व दिन्ना मुणालिया विरह-भीएण ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૭૨૩)

'સૂરજને ભોંયે અડેલો જોઈને વિરહભીત ચક્રવાકે કમળતંતુ (મોંમાંથી) મૂકી ન દીધો—પણ જીવ આડે આગળિયાની જેમ (ગળામાં જ) રાખ્યો.'

૪૪૪/૩ સાથે સરખાવો:

तह झीणा तुह विरहे अणुदियहं सुन्दरङ्ग तणुयङ्गी ।
जह सिढिल-वलय-निवडण-भएण उब्भिय-करा भमइ ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૪૪૩)

'હે સુંદર અંગવાળા, તન્વંગી તારા વિરહમાં દિવસે દિવસે એવી ક્ષીણ થઈ ગઈ કે ઢીલા વલય સરી પડવાના ભયે તે ઊંચા હાથ રાખીને ફરે છે.'

૪૪૫/૩ સાથ સરખાવો:

दाहिणकरेण खग्गं वामेण सिरं धरेइ निवडन्तं ।
अन्तानेढियचलणो धाइ भडो एक्कमेक्कस्स ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૧૬૭)

'જમણા હાથે ખડ્ગને અને ડાબે હાથે ઢળી પડતા શિરને પકડે છે: આંતરડાંથી વીંટાયેલા ચરણ વાળા સુભટ એકમેક તરફ દોટ મૂકે છે.'

૪૪૭/૩='સેતુબન્ધ' ૨/૧.

૪૪૮/૧='ગઉડવહો' ૧૫.

શબ્દસૂચી

